



**KO E KELESI PE,  
'OKU TAU MO'UI AI,  
'I HE'ETAU TUI**



**BY GOD'S GRACE  
WE ARE SAVED  
THROUGH FAITH**

**FAKAMATALA PATISETI  
BUDGET STATEMENT  
2021 - 2022**

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'******'Ko e kelesi pe, 'oku tau mo'ui ai, 'i he'etau tui'***

*He ko e kelesi pē kuo mou mo 'ui mei ai, ko me 'a 'i ho 'omou tui; 'io, na 'e 'ikai meiate kimoutolu ia, ka ko e foaki mei he 'Otua. ('Efeso 2:8)*

*Ka ko e kelesi 'a e 'Otua kuo u hoko ai ki he me 'a kuo u hoko ki ai ni: pea ko 'ene kelesi ko ia na 'e ngāue mai, na 'e 'ikai ta 'e 'aonga ia; kaekehe, na 'e hulu atu 'eku fakafitefita 'a 'iate kinautolu na kotoa: ka tala 'ehai ko au na 'e fai, ka ko e kelesi 'a e 'Otua 'a ia na 'a ma kau. (1 Kolinito 15:10)*

*Ko ia, ke tau 'unu 'unu atu mālohi ai ki he taloni 'o kelesi, ke tau ma 'u meesi, mo tau ta 'imālie ha kelesi ke tokoni mai. (Hepelu 4:16)*

***'By God's grace we are saved through faith'***

*For it is by grace you have been saved through faith, and this not from yourselves; it is the gift of God, (Ephesians 2:8)*

*But by the grace of God I am what I am, and His grace toward me did not prove vain; but I laboured even more than all of them, yet not I, but the grace of God with me. (1 Corinthians 15:10)*

*Let us then with confidence draw near to the throne of grace, that we may receive mercy and find grace to help in time of need. (Hebrews 4:16)*



**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

<b>1. TALAMU'AKI</b>	<b>5</b>
<b>2. TALATEU</b>	<b>7</b>
<b>3. TU'UNGA FAKA'EKONŌMIKA, FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U</b>	<b>8</b>
3.1 'Ata mei Mamani Lahi mo e Ngaahi Fonua Kaungā'api (Pasifiki)	8
3.2 Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalotofonua' mo e Vakai ki he Kaha'u	10
3.3 Uesia Faka'ekonōmika 'o e Fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19	17
3.4 Ngaahi Tu'utu'uni mo e Me'afua Fakapa'anga	20
3.4.1 Fakakātoa 'o e Fakamatala Fakapa'anga ki he Kaha'u (GFS)	20
3.4.2 Ngaahi Palani Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka hoko'	21
3.4.3 Tu'unga 'o e Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga	24
3.5 Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga'	26
3.6 Langa Fakalalaka Fakasōsiale	28
3.7 Ngaahi Fakafe'ātungia	29
<b>4. PALANI FAKALAKALAKA 'A TONGA HONO II:2015-2025 MO E NGAahi TEFITO'I KAVEINGA NGĀUE 'A E PULE'ANGA: 2022-2024</b>	<b>31</b>
4.1 Palani Fakalalaka 'a Tonga hono II: 2015-2025	31
4.2 Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga kuo lava 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021.	31
4.3 Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) 2022-2024	35
<b>5. KO E 'ATA 'O E PATISETI 'ESITIMETI 2022</b>	<b>47</b>
5.1 Fakamā'opo'opo 'o e Patiseti fakatautu ki he Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga	47
<b>6. PATISETI 'A E PULE'ANGA: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA (FAKAPA'ANGA 'O E NGAahi TAUMU'A NGĀUE)</b>	<b>49</b>
6.1 PATISETI NGĀUE, FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA	49
6.1.1 Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020	49
6.1.2 Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2021	50
6.1.3 Fakafuofua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2022- 2024	53
6.1.4 Ngaahi Fakamole 'a e Ngaahi Potungāue 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga	54
6.1.5 Ko hono Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga	55
6.1.6 Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hū Mai 'a e Pule'anga	56
6.1.7 Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe Fakavahefonua	57
6.2 PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAahi HOA NGĀUE KI HE FAKALAKALAKA	58
6.2.1 Patiseti ki he Fakalalalaka' 'i hono vahevahe Fakapotungāue	58
6.2.2 Patiseti ki he Fakalalalaka' 'i hono vahevahe fakavahefonua'	60
6.2.3 Patiseti ki he Fakalalalaka', 'oku fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue mei Tu'apule'anga	62
<b>7. AOFANGATUKU</b>	<b>70</b>
<b>8. FAKAMATALA FAKALAHĪ I: KO E FAKAMATALA FAKALŪKUFUA KI HE TU'UNGA FAKA'EKONŌMIKA' PEA MO E VAKAI KI HE TU'UNGA FAKAPA'ANGA HE KAHA'U'</b>	<b>72</b>
8.1 Patiseti Fakata'u Tolu 'i he fōtunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS)	72
8.2 Tu'unga 'o e Ngaahi Mo'ua Nō	80
8.3 Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga'	84
8.4 Fakalalaka Faka-Sōsiale mo hono Ngaahi Pole	98
8.5 Fika ki he Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'a Tonga	104
<b>9. FAKAMATALA FAKALAHĪ II: VAHEVAHE 'O E PATISETI KI HE NGAahi TEFITO'I KAVEINGA NGAUE 'A E PULE'ANGA KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2022</b>	<b>109</b>
<b>10. FAKAMATALA FAKALAHĪ III: VAHEVAHE KI HE NGAahi SEKITOA FAKALAKALAKA</b>	<b>113</b>
10.1 Tokoni Fakalalaka ki he Ngaahi Kulupu Fakalalaka	113
10.2 Ngaahi Fakamole mei he Patiseti' ki he Fakalalalaka' 'i hono vahevahe fakavahefonua'	114
<b>11. FAKAMATALA FAKALAHĪ IV: LIPOOTI KI HE FAKAAKEAKE MEI HE SAIKOLONE KO KITA PEA MO HALOTI</b>	<b>115</b>
<b>12. NGAahi FAKANOUNOU</b>	<b>116</b>

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***Lisi 'o e Ngaahi Tēpile:**

Tēpile 1: Tupu 'i he mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua .....	11
Tēpile 2: Vahevahe 'o e Pa'anga Hū mai mei he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka ki he ngaahi ngāue' .....	19
Tēpile 3: Fakamā'opo'opo 'o e Patiseti 'i he Tēpile (fakaangaanga) Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga (GFS).....	21
Tēpile 4: Ngaahi Tu'utu'uni fakapa'anga mo hono tu'unga.....	23
Tēpile 5: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he 2021/22.....	47
Tēpile 6: - Vahevahe Lalahi 'o e Patiseti ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Fisifisimu'a 'a e Pule'anga .....	48
Tēpile 7: Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021 .....	50
Tēpile 8: Ngaahi Fakamole 'a e Ngaahi Potungāue 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (T\$m) .....	54
Tēpile 9: Vahevahe Lalahi 'o e 'o e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (T\$m).....	55
Tēpile 10: Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hū Mai 'a e Pule'anga (T\$m) .....	56
Tēpile 11: Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Ngaahi Feitu'u (T\$m).....	57
Tēpile 12: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalaka, Fakapa'anga 'e he Ngaahi Fonua mei Tu'apule'anga (\$m).....	58
Tēpile 13: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalaka (Fakamole) 'i hono Vahevahe Fakapotungāue' (\$m) .....	59
Tēpile 14: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalaka (Fakamole) 'i hono vahevahe fakavahe fonua (\$m).....	61
Tēpile 15: Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalaka (\$m) .....	62
Tēpile 16: Sitesitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga.....	73
Tēpile 17: Ngaahi Mo'ua No Taautaha mo e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2021 .....	82
Tēpile 18: Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ua Nō (Kautaha Pa'anga faka Vaha'a Pule'anga/Tonga).....	83
Tēpile 19: Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika, FY 2013– FY 2020 .....	104
Tēpile 20: Tokoni Fakalalaka ki he 'i hono vahevahe Fakavahefonua (\$m) .....	114

**Lisi 'o e Ngaahi Fakatātā:**

Fakatātā 1: Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he tupu mo hono vahevahe .....	11
Fakatātā 2: Fakafuofua Totongi Mo'ua Nō 'a Tonga ki he ta'u 'e 10 ka hoko mai' .....	25
Fakatātā 3: Tu'unga 'o e Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga (\$milion) ki he 2021 –2026.....	25
Fakatātā 4: Vahevahe 'o e Mo'ua Nō mei he Ngaahi Kautaha Kehekehe mei Tu'apule'anga.....	26
Fakatātā 5: Patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020 (T\$m) .....	49
Fakatātā 6: Pa'anga muli/Pa'anga Tonga Feliliuaki 'i he liliu pa'anga muli, 30 Sune 2021 .....	80
Fakatātā 7: : 'Inasi 'i he Fakatau Pōnite mei he Pule'anga, 30 Sune 2021 .....	81
Fakatātā 8: Tokoni Fakalalaka 'i hono vahevahe ki he Sekitoa Fakalalaka (DAC) .....	113



## 1. TALAMU'AKI

*'Ko e kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*. Ko e siate folau ia, kuo kotofa ke tataki 'a e ngāue fakapatiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022. Ko e tefito'i fakakaukau 'o e kaveinga' ni, ko e kelesi tofupē-taha 'a e 'Otua', 'oku kei hao mai ai 'a Tonga mei he ta'au fakalilifu 'o e fokoutua Koviti-19, 'o hoko ai ko e taha 'o e ngaahi fonua tokosi'i 'i he kolope', 'oku kei hao mei' he fokoutua fakamāmani lahi ni.

'E kei hoko atu pē 'a e tulifua 'a e Pule'anga', ke ta'ofi, malu'i pea mo haofaki'i 'a e fonua' mei' he fokoutua Koviti-19. 'Oku fakahoko eni 'o makatu'unga 'i he tu'unga faka'ekonōmika lolotonga 'o Tonga', pea kau ki ai pea mo e tu'u laveangofua 'a e fonua' mo e fakangatangata 'o hono ivi fakapa'anga'. Neongo 'oku kei monū'ia 'a e fonua', 'o kei hao mei' he fokoutua Koviti-19, ka 'oku mahu'inga ke mātu'aki tokanga 'aupito 'a e Pule'anga', tautefito ki he ngaahi feitu'u 'e ala tu'uta mai ai 'a e fokoutua fakamāmani lahi' ki hotau kau'āfonua'. 'Oku kau ki heni 'a hono mātu'aki le'ohi mo tokanga'i 'o e kau'āfonua' pea mo hono fakalahi ko ia ke 'aho 'e 21 'a e lōloa 'o hono kolonitini 'a e kau pāsese na'e fakafoki mai mei tu'apule'anga', neongo e lahi 'a e ngaahi fakamole fakapa'anga' mo e nunu'a tamaki ki he fa'unga faka'ekonōmika'.

Ko e vailasi', 'oku 'ikai tuku 'a 'ene hoko ko e tefito'i tu'atamaki 'anga 'o e sōsaieti' mo e fa'unga faka'ekonōmika kotoa pē, pea pehē foki ki he lahi 'o 'ene uesia 'o e mo'ui faka'aho'. 'Oku fakafiefia foki 'a e ongo mai kuo ma'u 'a e faito'o huhu malu'i ki he Koviti-19, 'a ia kuo kamata hono fakahoko mo ngāue'aki 'i māmani'. Ko e tui', 'e hoko - 'o - kakano 'a e taumu'a fakalalaka mahu'inga'ni 'i he 2021 pea pehē ki he 2022.

Ko e ta'u fakapa'anga 2019, na'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 0.7 pea 'oku fakafuofua 'e holo pēseti 'e -0.8 'a e ta'u fakapa'anga 2020, tupu mei he uesia 'o e fokoutua Koviti-19. Ko e fakalaka lahi 'eni mei he 'uluaki fakafuofua', 'a ia ko e holo pēseti 'e -2.9 'a e ta'u fakapa'anga 2020, 'a ia 'oku kaunga ki heni 'a e polokalama fakaakeake mei he saikolone fakatalopiki ko Kita' mo Hālōti', pea pehē ki he ngaahi langa fakalalaka kehe'. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2022 ki he 2024, 'oku faka'avalisi ia ke tupu 'aki 'a e pēseti 'e 2.6 makatu'unga he Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki hono fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'a e Pule'anga', ngaahi ngāue langa hili 'a e saikolone Kita' mo Hālōti', pea pehē ki he ngaahi polokalama langa fakalalaka kehe', 'a ia 'e toki kamata 'i he 2022.

Kuo tali 'e he Pule'anga' ha tu'utu'uni ngāue, ke fakatoka 'a e makatu'unga 'o e Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki 'i he Hala' (LTA), ke tokangaekina 'a e monomono mo e fakalalaka 'o e ngaahi ngāue ki he hala' 'i Tonga. Kuo fokotu'u pea mo ha Sino'i Pa'anga Monomono Hala 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Hala', 2020, 'a ia 'e tokoni ki hono fakalele 'o e Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki 'i he hala', 'i he kakato 'a e ngāue ki hono fokotu'u'.

'I he tafa'aki fakapa'anga', 'oku fakafuofua 'e holo 'a e lahi 'o e Pa'anga Hū Mai' pea 'e iku ai ki he Patiseti Fe'amokaki 'e \$38.1 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2022. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke fakapa'anga 'a e Patiseti fe'amokaki' ni mei ha ngaahi tokoni mei muli. 'E kei tokangaekina pē 'e he Pule'anga' 'a hono leva'i 'o e ngaahi fakamole' pea mo hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ke fakahoko 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'I he'ene pehee', kuo fakahoko ai 'e he Pule'anga' ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga ke tokoni ki hono feau e ta'au faka'ekonōmika 'o e fokoutua Koviti-19.

Na'e tuku atu 'e he Pule'anga' 'o kamata mei 'Epeleli 2020 'a e Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki he fakaakeake faka'ekonōmika' mo fakasōsiale' 'o fe'unga mo e \$60 miliona, 'o fakataumu'a ke feau 'a e ta'au 'o e to'umahaki'. Na'e tokoni eni ki he ma'u'anga pa'anga 'a e ngaahi fāmili', 'o kau ai 'a e fa'ahinga 'oku nau tu'u laveangofua'.

Na'e tuku atu foki mo ha tokoni ki he ngaahi Pisinisi' 'o kau ai 'a e Takimamata', 'a ia ko e sekitoa eni na'e uesia lahi taha'. 'Oku hanganaki atu foki e Pule'anga' ke tuku atu 'a e Konga Hono 2 'o e Polokalama Tokoni ki he Fakaakeake Faka'ekonōmika' mo Fakasōsiale' ke pouaki 'a e fakaakeake faka'ekonōmika'.

'I he vakai ki he kaha'u', ko e Patiseti 'a e Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2022 – 2024, 'e makatu'unga ia 'i he hokohoko atu 'o e ngaahi ngāue lolotonga', ngāue fakaakeake faka'ekonōmika' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai', ke fakaivia 'a e ngaahi ngāue 'i he sekitoa taautaha' mo fakatupu ha ngaahi ngāue pea matauhi 'a e tu'uloa 'a e fa'unga faka'ekonōmika fakalūkufua'.

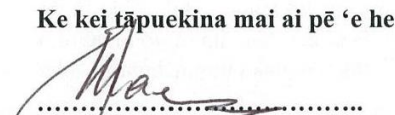
**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'E hoko atu pē 'a hono tokangaekina 'e he Pule'anga', ke a'usia 'ene ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue'(GPA) 'o hangē ko ia kuo tali 'e he Pule'anga', 'a ia ko e fika 'uluaki' ko e Mo'ui Lelei', 'o fakatefito 'i he fokoutua Koviti-19. 'Oku vahevahe leva 'a e ngaahi taumu'a' ni ki he kongā lalahi 'e tolu (3):- A. Fakatefito 'i he Kakai: (i) Mo'ui Lelei; (ii) Ngaahi Faito'o Konatapu' mo e Malu Fakafonua'; (iii) Ako; E. Fakaakeake Faka'ekonōmika: (iv) Fakalakalaka Faka'ekonōmika'; mo e F: Matu'uaki e Faingata'a: (v) Fakalakalaka 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi'; (vi) Ma'u'anga Ivi', Feliuliuaki 'o e 'Ea' mo e Fakasi'isi'i 'o e ngaahi uesia mei he Ngaahi Fakatamaki'; mo e (vii) Fakalelei ki he Sekitoa Fakapule'anga'.

'Oku uki mo tapou ai heni 'a e Pule'anga' ki he mahu'inga 'o e ngāue fakataha pea mo e Ngaahi Kupu Fekau'aki', he ko e tumutumu ia ki he taufonua 'a hono fakahoko 'o e ngaahi kaveinga tu'ukimu'a 'a e Pule'anga'. 'Oku tau fakamālō'ia mo e loto hounga mo'oni 'i he hokohoko 'o e ngaahi tokoni kāfakafa mei hotau ngaahi Hoa Ngāue ki he Langa Fakalakalaka', tautefito ki he taimi mohu pole ko eni'.

'Oku ou kole ke u tatau atu 'aki 'a e 'Ipiseli ki he Kakai 'Efesō, vahe 2 veesi 8 "**'Ko e kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**". 'Io, na'e 'ikai meiate kimoutolu ia, ka ko e foaki pē mei he 'Otua'."

Ke kei tāpuekina mai ai pē 'e he 'Otua 'a Tonga

  
 .....  
 'Eiki Minisitā Tevita Lavemaau  
 Minisitā Pa'anga



*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***2. TALATEU**

Ko e siate folau ki he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022: *'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*, 'oku fakapatonu mai eni mo poupou ki he palani ngāue 'a e Pule'anga', ke feau e ta'au 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19. 'Oku kau ki heni mo e ngāue fakaakeake faka'ekonōmika hotau fonua', 'i he tui te tau ikuna noa 'a e peau 'oku tau lolotonga fekuki mo ia'.

Ko e ngaahi tafa'aki 'oku fakamamafa ki ai e Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2022, 'oku huluhulu ia mei he siate folau 'o e Patiseti', 'a ia 'oku hā atu 'i 'olunga', 'o fika 'uluaki ai 'a e mo'ui lelei', koe'uhi' ko e mahu'inga ke fakafepaki'i e ta'au 'o e fokoutua Koviti-19. 'I he taimi tatau, 'oku kei tokangaekina pē 'a e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue kehe 'a e Pule'anga'. 'Oku kau heni 'a hono fakaakeake 'o e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa', kau ai 'a e sekitoa Ngoue', Toutai' pea mo e Takimamata' 'o makatu'unga 'i he'enua tokoni ki he tupu faka'ekonōmika'. 'Ikai ngata ai', 'oku 'i ai mo e tokanga ki he fakalalakala 'i he ngaahi ngāue lalahi' (infrastructure), fakafepaki'i 'a hono ngāue'aki ta'efakalao 'o e faito'o konatapu', Ako', Ma'u'anga Ivi 'oku ma'ama'a ange'. 'Oku kau foki mo e fakasi'isi'i 'a e uesia mei' he feliliuaki 'o e 'ea' mo e fakatamaki fakaenatula' pea pehē ke tauhi mo fakatolonga e 'ātakai' pea mo e ngaahi ngāue fakalelei ki he ngāue fakapule'anga'.

Ko e lelei ange e ngaahi fengāue'aki' pea mo e fepoupouaki 'a e ngāue fakataha 'a e Pule'anga' mo e ngaahi kupu felāve'i', kau ai e sekitoa taautaha', ngaahi kautaha sivile' pea mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala', 'oku matu'aki mahu'inga ia ki hono fakahoko lelei pea mo vave ange 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga'. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngāue fakataha', koe'uhi' ko e si'isi'i pea fe'āmokaki 'a e ivi fakapa'anga 'a e Pule'anga'.

'Oku vahevahe 'a e Fakamatala Patiseti' ki he konga lalahi ko 'eni:-

**Konga 3**, 'oku 'oatu ai e fakamatala fakalukufua ki he tu'unga faka'ekonōmika', ngaahi ola fakapa'anga' pea mo e vakai ki he kaha'u'. 'Oku kau foki ki heni 'a e vahevahe 'i he Fōtunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS). 'Oku kau foki mo e Ngaahi makatu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika', tu'unga 'oku 'i ai 'a e Ngaahi Nō 'a e Pule'anga', Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga', Ngaahi Fakalalakala Fakasōsiale' pea mo e Ngaahi Fakafe'ātungia'.

**Konga 4**, 'oku hā ai 'a e Palani Fakalalakala 'a Tonga hono II: 2015-2025 mo e Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'e fitu 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2022-2024 pea mo e ngaahi ngāue ke fakahoko 'o fakatatau ki he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022;

**Konga 5**: 'oku lave heni ki he fakamatala 'o e 'Ata fakalukufua 'o e 'Esitimeti' ki he Ta'u Fakapa'anga 2022.

**Konga 6**: 'e 'oatu ai e fakamatala ki hono vahevahe 'o e Patiseti', 'a ia 'oku fakapa'anga mei' he Pule'anga' pea mo e pa'anga tokoni mei hotau ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala'. 'Oku kau ki ai pea mo e vahevahe 'o e 'Esitimeti' ki he: Faka-Potungāue, Vahevahe konga lalahi, fakavahe fonua, pea mo hono fakapa'anga;

**Konga 7** 'e 'oatu ai e Aofangatuku; pea ko e

**Konga 8-II**, ko e ngaahi Fakamatala Fakalahi' ia pea mo e ngaahi tēpile hangē koia 'oku hā atu 'i lalo':

Fakamatala Fakalahi I: Tu'unga Faka'ekonōmika, Fakapa'anga mo e Vakai ki he kaha'u';

Fakamatala Fakalahi II: Vahevahe 'o e Patiseti' ki he Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022;

Fakamatala Fakalahi III: Fakalalakalasi 'o e Patiseti ki he Fakalalakala'; mo e

Fakamatala Fakalahi IV: Lipooti Ngāue ki he Fakaakeake mei he Saikolone Kita' pea mo e Saikolone ko Hāloti'.

**Fakamatala makehe:**

Ko e faikehekehe 'i he ngaahi mata'i fika' kau ai mo e fika fakalukufua' 'oku makatu'unga ia mei hono liliu ki he poini tesimale 'e taha pē ki he fika fakakātoa'.

### 3. TU'UNGA FAKA'EKONŌMIKA, FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U

#### 3.1 'Ata mei Mamani Lahi mo e Ngaahi Fonua Kaungā'api (Pasifiki)

##### 'Ata mei Māmani Lahi

Ko e tōlalo faka'ekonōmika fakamāmani lahi, 'a ia na'e kamata 'i Ma'asi 2020, 'oku 'amanaki ke toe kovi ange he ta'u fakapa'anga ko 'eni'. 'Oku 'i ai 'a e tui 'e kake hake he ngaahi ta'u ka hoko mai' makatu'unga mei' he ngaahi faito'o huhu malu'i kuo ma'u. 'Oku fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (IMF) 'e holo pēseti 'e -3.5 'a e tupu faka'ekonomika, ki he ta'u fakapa'anga

Tupu Faka'ekonomika Fakamamani Fakamuimitaha ki he kaha'u (tupu faka'ekonomika, feliilaki faka pēseti fa kaha'u)	Esitimeti Fakafuofua		
	2020	2021	2022
Koloa Fakamamani	-3.5	5.5	4.2
Ngaahi fonua Mo'umoua	-4.9	4.3	3.1
Amelika	-3.4	5.1	2.5
Fe'ituu 'Iulope	-7.2	4.2	3.6
Siapani	-5.1	3.1	2.4
Pilitania	-10	4.5	5
Ngaahi fonua Mo'umouakehe	-2.5	3.6	3.1
Ngaahi fonua kei langalanga hake	-2.4	6.3	5

2020, 'a ia ko e kovi taha 'eni talu mei' he tō lalo fakapa'anga faka-māmani lahi. Ko e fakafuofua ki he kaha'u, 'e to e longomo'ui ange 'a e tupu faka'ekonōmika'aki 'a e pēseti 'e 5.5 ki he ta'u fakapa'anga 2021, pea pēseti 'e 4.2 ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku uesia lahi e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi, 'e he ngaahi nunu'a kovi 'o e fokoutua Koviti-19.

Ko e fakafuofua fakamuimui taha ki he tupu faka'ekonōmika' ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'i hono fakahoa ki he 'uluaki fakafuofua 'i 'Okatopa 2020, na'e fakakau ki ai 'a e malava ko ia ke ma'u ha faito'o huhu malu'i ki he fokoutua Koviti-19, pea pehē ki he ngaahi polokalama ngāue ki hono tokonia mo poupu 'i he ngaahi fonua kehe'. Ko e ola tamaki ko ia 'o e Koviti-19, 'i he tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'oku 'asi ia he ngaahi kulupu tu'u laveangofua, 'o kau ai 'a e kakai fefine, to'utupu pea pehē ki he kau ta'ema'u ngāue.

Ko hono to e vakai 'i fakamuimui ko 'eni 'a e tupu faka'ekonōmika, 'e tupu pēseti 'e 0.3 ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'o makatu'unga 'i he fakafuofua kuo ma'u e faito'o huhu malu'i' pea pehē ki he ngaahi polokalama tokoni 'oku fakataumu'a ki hono fakaakeake 'o e ngaahi sekitoa. Ko e tu'unga vave 'o e fakaakeake, 'e kehekehe pē mei he fonua ki he fonua, 'o fakatefito he ma'u 'o e faito'o huhu malu'i' pea mo e ivi malava 'o e ngaahi fonua' taki taha. 'I he taimi tatau, 'oku vave 'aupito 'a e mafola mo tupu fo'ou 'a e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19, mo hono toutou fakafuofua 'o e ngaahi fakatapatapu'i, 'a ia 'oku'ne uesia ai 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika.

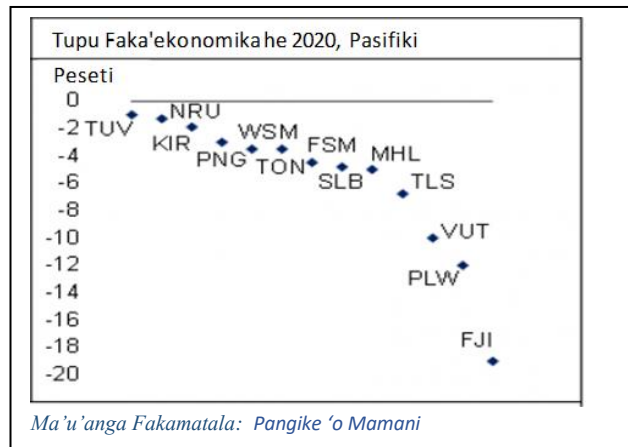
Ko hono ola'leva, 'oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi, 'e tuai ange. 'Oku kei lahi 'a e ngaahi pole' pea kei tu'u faka'ilonga-ua e vakai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'. Ko e fakamole fakatautaha' kuo kamata ke 'alu hake pea ko e ngaahi ngāue fakatupu koloa', kuo kamata māmālie ke mo'ui mai 'i he ngaahi fonua 'e ni'ihia tukukehe pē 'a Siaina, 'o makatu'unga eni mei he ngaahi polokalama tokoni. Ko e ngaahi polokalama tokoni 'a 'Amelika mo Siapani na'e toki tali, 'e 'i ai 'ene tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'a e ongo fonua, pea afuhia mai ki he ngaahi fonua kehe. Kaikehe, 'e malava ke hōloa eni makatu'unga pē 'i hono fakahoko tu'o taha 'o e ngaahi polokalama tokoni.

Ko e fakaakeake faka'ekonōmika' 'oku fakafuofua 'e kehekehe pē mei he fonua ki he fonua 'o makatu'unga mei he ma'u 'o e faito'o huhu malu'i, ola lelei 'o e ngaahi polokalama tokoni, fetāfeaki 'a e ola 'o e ngaahi ngāue he tūkui fonua' pea pehē ki honau ngaahi fa'unga' takitaha he taimi na'e hoko ai 'a e palopalema faka'ekonōmika.



**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Tu'unga faka'ekonōmika 'i he Pasifiki**

'Oku kei fehangahangai pē foki 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' mo e ngaahi faingata'a lahi tautefito kia kinautolu 'oku fakafalala 'enau ma'u 'anga pa'anga' 'i he takimamata'. Ko e tupu faka'ekonōmika ki 'Esia mo e Pasifiki', kuo holo hifo ki he pēseti 'e 0.9 ki he 2020 pea pēseti 'e 7.4 ki he 2021, 'a ia 'oku ma'ulalo 'aki eni 'a e pēseti 'e 3 mei he 'uluaki fakafuofua'. Ko Fisi mo Lalotonga, na'e fakafuofua 'a e lahi 'o e ngaahi ngāue 'i he takimamata' ki he pēseti 'e 40 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa' mo e Ngāue Fakalotofonua' (GDP), pea pehē foki ki he pēseti 'e 45 'o e ma'u ngāue fakalukufua', 'a ia 'oku kei uesia pē 'e he ngaahi fakangatangata 'o e kau'āfonua'.



Kuo hoko foki 'a e fetō'aki 'i he ngaahi ngāue fakatakimamata', talu mei Ma'asi 2020, ke ne uesia ai 'a e ma'u'anga pa'anga mei he takimamata'. Ko hono olā, 'e kovi ange 'a e fe'amokaki' 'o ofi he pēseti 'e 19 'o e fakakātoa 'a e koloa ngaohi he ngaahi fonua Pasifiki', ki he ta'u fakapa'anga 2021. Ko hono fakakātoa, ko e fakafuofua 'e holo lahi 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' ki he ta'u fakapa'anga 2020, pea 'e kovi ange ki he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e holo ko 'eni ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika', 'e fakatupunga ai 'a e holo ki he ma'u ngāue' pea pehē ki he fakatupu koloa'.

'Oku kei si'isi' pē foki 'a e lahi 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19, kuo ma'u he ngaahi fonua 'o e Pasifiki', 'o kau ai 'a Tonga, 'a ia 'oku kei hao 'o te'eki ai ke tū'uta mai ha fokoutua Koviti-19, koe'uhi' pē ko e ngāue tōtōivi mo 'osi-kia-velenga 'a e kau taki 'o e fonua'.

Kuo kamata ke longomo'ui mai foki 'a e ngaahi ngāue 'e ni'ihi talu 'ene tōlalo mei Ma'asi 2020, hili 'a hono fakangalokuloku 'a e ngaahi fakatapatupui'. Ko e toe kake ko eni ki he ta'u 2021, 'oku kei tu'u veiveiua pē foki ha taimi 'e fakaava ai 'a e kau'āfonua', pea pehē ki he ngaahi ngāue faka-takimamata'. Koe'uhi' ko e kei faka'ilongaua e kaha'u, 'oku fakafuofua ai 'a e tupu faka'ekonōmika' ke 'i he vaha'a 'o e pēseti 'e 0.5 mo e pēseti 'e 8. Ko e tu'unga totongi koloa', 'oku kaka māmālie pē ki 'olunga hili 'a e tōlalo ko ia 'i Ma'asi 2020.

'Oku kei tu'uma'u pe 'i 'olunga 'a e tu'unga talafi pa'anga 'i he Pasifiki' lolotonga 'a e tō 'a e fokoutua Koviti-19. 'Oku tokoni ki heni 'a e ngaahi polokalama ngāue 'a e ngaahi fonua lalahi' pea pehē ki he tu'unga fetongi pa'anga. 'Oku hoko foki 'a e lahi hono fiema'u mai 'a e kau ngāue ki he Polokalama Toli Fo'i'akau ki Nu'usila mo 'Aositelēlia, ke ma'u faingamālie ai hotau kakai mei' he Pasifiki. 'I he taimi tatau, na'e uesia 'a e fefakatau'aki, 'a ia 'oku 'asi 'i he holo 'o e ngaahi koloa hū atu ki he ngaahi māketi ki muli'.

Ko e tu'unga fakamole fakapa'anga 'i he ngaahi fonua fefakatau'aki, na'a ne fakavaivai' 'a e uesia 'o e fokoutua Koviti-19, 'a ia 'oku ne tokonia ai 'a e langa fakaakeake he ngaahi fonua Pasifiki. Ko hono hiki 'a e ngaahi fakamole' na'e hoko ko e tokoni ki he ngaahi kulupu na'e uesia' pea pehē ki he sekitoa fakapisinisi. 'I he taimi tatau, ko e fokoutua Koviti-19, na'a ne uesia 'a e pa'anga hū mai 'a e ngaahi pule'anga' pea 'oku fakafuofua ke 'alu hake ai mo e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua nō 'o fakatatau ki he Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua' (GDP), 'o laka hake 'i he me'afua lolotonga ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai'.

'Oku kei tu'uma'u pē foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e ngaahi Pangikē Pule', 'o makatu'unga mei' he te'eki ke mahino 'a e ngaahi hu'unga 'o e fokoutua Koviti-19.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'****Ngaahi Fonua Kaungā'api**

'Oku fakafuofua 'e a'usia 'e Nu'usila mo 'Aositelēlia ha tupu faka'ekonōmika fakafuofua ki he pēseti 'e 5.7 mo e 3.5 ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku fakalaka ai 'a Nu'usila he ngaahi fonua mo'umo'ua' koe'uhi' ko e lelei ange 'a e ngāue ki hono ta'ota'ofi 'o e mahaki, 'o makatu'unga ai 'a e vave ange 'ene tupu faka'ekonōmika.

Ko e fakaakeake he tu'unga faka'ekonōmika 'o 'Aositelēlia' na'e malava 'o mapukepuke he ngaahi māhina kuohili', makatu'unga mei he ola lelei 'enau polokalama tokangaekina 'o e mo'ui lelei' pea pehē ki hono fakangalokuloku 'o e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' 'i he konga hono ua 'o e ta'u fakapa'anga 2020. Ko hono ola, 'oku fakafuofua ke a'u 'a e GDP pea pehē ki he ma'u ngāue' ki he tu'unga na'e 'i ai ki mu'a pea tō mai 'a e fokoutua Koviti-19, ofi nai eni he māhina 'e 6 ki he 12 kuo tau situ'a mei ai. Ko e ta'ema'u ngāue', kuo ngalingali kuo a'u ki he ma'olunga taha' pea fakafuofua ke holo māmālie hifo ki he pēseti 'e 5.25 ki he konga loto 'o e ta'u faka-pa'anga 2023.

**3.2 Tu'unga Faka'ekonōmika Fakalotofonua' mo e Vakai ki he Kaha'u'**

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e uesia 'o e ngaahi sekitoa lalahi 'o e fonua' mei he fokoutua Koviti-19. Lolotonga ia', 'oku kei hokohoko atu pē mo e fakaakeake mei he ngaahi maumau 'o e saikolone fakatalopiki ko Kita' mo Hāloti' 'a ia ne hoko 'i 'Epeleli 2020. 'I he fu'u taimi faingata'a ko 'eni', ko e ngaahi ngāue langa fakaakeake', na'e hoko ia ko e tefito'i makatu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika 'i he ta'u fakapa'anga ko 'eni'.

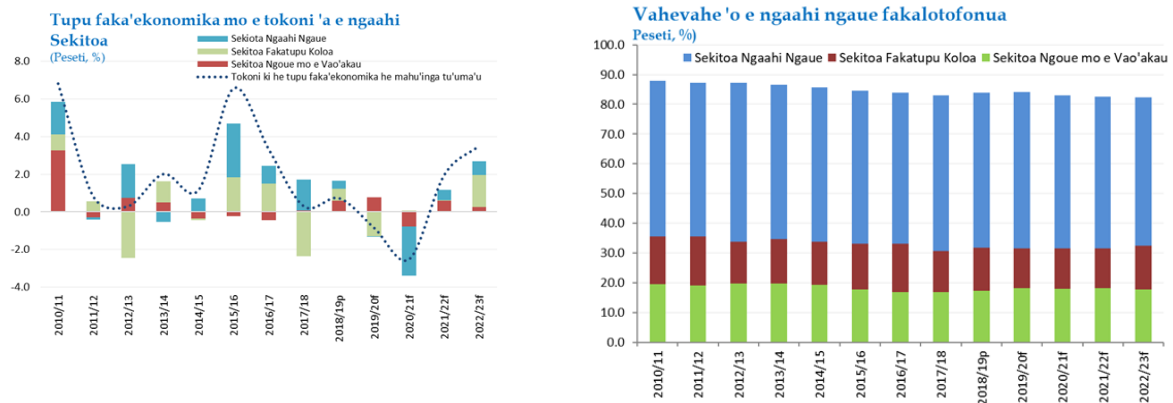
Na'e holo 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' mei he pēseti 'e 0.7 'o e ta'u fakapa'anga 2019 ki he pēseti 'e -0.8 'i he ta'u fakapa'anga 2020, makatu'unga pē ia mei he uesia 'o e fokoutua Koviti-19. Ko e ngaahi sekitoa', 'oku hā māhino ai 'a e holo 'i he tu'unga faka'ekonōmika', 'o kau ai 'a e sekitoa Ngoue', Toutai' pea moe Takimamata'. Na'e holo foki mo e tu'unga 'o e totongi koloa' ki he pēseti 'e 0.2 'i he ta'u fakapa'anga 2020 mei he peseti 'e 4.0 'i he ta'u kuohili'. Kaikehe, 'oku 'i ai pē 'a e fakafuofua 'e tupu ki 'olunga 'a e tu'unga faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2021 mo e 2022.

Ko e ngaahi makatu'unga 'o e fakafuofua faka'ekonōmika ki he kaha'u' na'e fakatefito ia 'i he ngaahi fakakaukau ko 'eni':

- Hokohoko atu pe hono tāpuni e kau'āfonua' 'o a'u ki he faka'osinga 'o e 2021;
- Palani ki hono fakaava ha kau'āfonua 'oku malu, alea'i e ngaahi fefolau'aki' fakangatanga pē ki Nu'usila mo 'Aositelēlia';
- 'Amanaki 'e foki 'a e ngaahi fonua 'o māmani' ki he tu'unga angamaheni', kau ai 'a Tonga' ni, makatu'unga 'i he ma'u ko eni 'o e huhu malu' i ki he Koviti -19;
- Ola 'o e \$60 miliona 'i he Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki hono Fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'a e Pule'anga';
- Tukuatu e ngaahi tokoni fakaakeake faka'ekonomika mo fakasosiale, ki he kakai 'oku tu'ulaveangofua' mo tokoni ki he ngaahi pisinisi' 'i he ta'u fakapa'anga 2021 mo e 2022;
- Ko e kei faka'ilonga ua 'a e hala fononga 'o e fokoutua Koviti-19, kau ai 'a e ngaahi mahaki fo'ou 'oku hā mai';
- Ngaahi ngāue langa fakaakeake mei he Saikolone Fakatalopiki ko Kita' mo Hāloti';
- 'Oku fika ua 'a Tonga he ngaahi fonua 'i māmani 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakanatula', toe kanoni 'aki 'ene tu'ulavengofua ki he ngaahi feliuliua'ki 'a e 'ea', fakataha mo e si'isi'i hono ivi fakapa'anga ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue langa mo fakaakeake' mo fakapapau'i 'oku matu'uekina pea mo tu'uloa;
- Ma'olunga pea tupu fakautuutu 'a e fakafalala ki he ngaahi tokoni mei tu'apule'anga' tupu ia mei he holo 'a e pa'anga hū mai';
- Fakafuofua fakamuimui taha, talu mei he kamata 'o e fokoutua Koviti-19.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'**

**Fakatātā 1: Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'i he tupu mo hono vahevahe**



Ma'u'anga Fakamatala: Tonga Statistics Department mo e MOF

**Tēpile 1: Tupu 'i he mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua**

Tēpile 1: Tupu 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)					
Ta'u Fakapa'anga	2019	2020 (e)	2021 (f)	2022(f)	2023(f)
<b>Tupu 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (Real GDP growth)</b>	0.7	-0.8	-2.5	2.0	3.5

'Oku fakafuofua 'a e fe'amokaki ki he ta'u fakapa'anga 2021, ki he \$11.3 miliona pea 'amanaki 'e fe'amokaki \$14.1 miliona ai pē 'i he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku makatu'unga eni mei he hokohoko atu 'a e uesia 'o e fokoutua Koviti-19, 'a ia 'oku ne faka'ai'ai ke hokohoko atu 'a e Polokalama Tokoni Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'a e Pule'anga'. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e holo 'a e pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga 2021 mo e 2022 pea fakafuofua 'e toe kovi ange ka ma'u ha taha 'i he fokoutua Koviti-19. 'Oku siofi 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole' ke mātu'aki fakapotopoto pea ke fakatefito ki he ngaahi me'a mahu'inga ki he tafa'aki 'o e mo'ui lelei' pea mo e ngaahi ngāue fakaakeake 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

**Ngaahi makatu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika<sup>1</sup> 'i he ta'u fakapa'anga 2021**

'Oku 'oatu 'i he kongā ko 'eni' 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', 'i he ngaahi sekitoa tefito 'o e fonua', tautefito ki he ngaahi uesia tamaki kuo fuoloa mai 'o makatu'unga mei he fokoutua Koviti-19. Ko e kongā lahi taha 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa' mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP), 'oku faka-tefito ia 'i he Sekitōa ki he Ngaahi Ngāue<sup>2</sup> (Services Sector), ko e pēseti 'e 51.3, hoko ki ai 'a e Sekitōa Ngoue' mo e Toutai<sup>3</sup> (Primary Sector), ko e pēseti 'e 17.9 pea mo e Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalotofonua<sup>4</sup> (Industrial Sector), pēseti 'e 13.7.

<sup>1</sup> Ko e fakaikiiki ki he kongā ko 'eni' 'oku hā atu ia 'i he Fakamatala Fakalahi I

<sup>2</sup> Sekitōa ki he Ngaahi Ngāue 'oku fe'unga mo e sekitoa iiki 'e 14, kau ki heni 'a e: Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete', Fefononga'aki mo e Tuku'angakoloa', Ngaahi Fale nofo totongi mo e ngaahi Ngāue Faka-me'atokoni', Fefononga'aki & Fetu'utaki', Ngaahi Ngāue Faka-pangikē mo e Malu'i', Ngaahi fefakatau'aki fakakekelekele', Ngāue faka-palofesinale, faka-saienisi mo e tekunikale', Ngaahi Ngāue tokoni faka'ofisi', Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga' mo e Taumalu'ifonua', Ako (Faka-Pule'anga mo e 'ikai Faka-Pule'anga), Ngaahi Fakafiefia mo e 'ilo fo'ou mo e ngaahi ngāue taautaha;

<sup>3</sup> Sekitōa Ngoue mo e Toutai, 'oku fe'unga mo e sekitoa iiki 'e 2: Sekitōa Ngoue' mo e Vao'akau' pea mo e Sekitōa Toutai'

<sup>4</sup> Sekitōa Fakatupu Koloa Fakalotofonua'oku fe'unga mo e sekitoa iiki 'e 4: Keli'anga Maka', Ngaohi 'anga Koloa', 'Uhila, Vai & Veve' pea mo e Ngāue Langa'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'******Sekitoa Ngoue mo e Toutai: (pēseti 'e 17.9 'o e GDP)***

Na'e kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he sekitoa Ngoue' mo e Toutai', neongo 'a e tōlalo 'i he tu'unga faka'ekonōmika' 'o e fonua' mei he ngaahi uesia 'o e fokoutua Koviti-19. 'Oku fakafuofua 'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 8.7 'i he ta'u fakapa'anga 2021, mei he tupu pēseti 'e 4.5 'o e ta'u fakapa'anga 2020 mo e tupu pēseti 'e 3.6 'o e ta'u fakapa'anga 2019.

'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e holo lahi 'aupito 'a e lahi 'o e hina 'e fakatau atu ki tu'apule'anga', ngaahi uesia kovi 'o e fokoutua Koviti-19 'i he ngaahi kau'āfonua' mo e māketi', 'o uesia lahi ai 'a e ngaahi kautaha toutai ika', tautefito ki hono fakatau atu 'o e ika fo'ou', ki tu'apule'anga'. Na'e hoko 'a e polokalama tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he Koviti-19, ke ne fakaivia 'a e tō fo'ou 'o e ngoue foha' pea mo tokoni'i 'a e ngaahi vaka toutai fakalotofonua' ke nau kei fakahoko fatongia pē lolotonga 'a e taimi faingata'a ni. 'Oku fakafuofua 'e fakaakeake 'a e sekitoa ni 'i ha tupu 'o 'avalisi ki he pēseti 'e 2.5 ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2025.

- ***Ngoue mo e Vao'akau:*** 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e sekitoa ni 'aki 'a e pēseti 'e 9.3 mei' he tupu pēseti 'e 5 'o e ta'u fakapa'anga 2020. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e 'i ai 'a e holo lahi 'aupito 'i he 'eka tō ta'u 'o e hina' 'aki 'a e 'eka 'e 300 pē ofi ai 'i hono fakahoa ki he lahi 'o e tō ta'u angamaheni'. 'Oku hoko foki 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua Koviti-19, ke ne fakasi'isi'i 'a e ngaahi faingamālie 'a e kau ngoue' ki he noo' mo e māketi'. 'E malava heni ke toe tokosi'i ange 'a e kau ngoue tō hina te nau tō 'i he ta'u fakapa'anga 2021 mo e ta'u fakapa'anga 2022.
- Kaekehe, 'oku hoko 'a e polokalama tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he fokoutua Koviti-19, 'o fakafou 'i hono totongi 'o e ngaahi houa palau' mo e pulopula ngoue' ke ne fakaivia 'a e tō ta'u 'o e ngoue foha'. 'Oku tokoni 'eni ke toe lelei ange ai 'a e tu'unga malu fakame'atokoni', fakataha mo hono hū atu 'a e fua 'o e ngoue' ki he kāinga Tonga 'i tu'a pule'anga', tautefito ki Nu'usila mo 'Aositelēlia.

Na'e toe lelei ange 'a e fua 'o e ngoue foha na'e malava 'o fakatau atu ki tu'apule'anga', 'i he 'uluaki māhina 'e ono 'o e ta'u fakapa'anga 2021, 'aki 'a e pēseti 'e 12 'i hono fakahoa ki he vaha' a taimi tatau 'o e ta'u fakapa'anga 2020.

Na'e fai foki mo hono vakai'i 'o e ngoue meleni' koe'uhi' ko e fakafuofua 'e holo e ngoue hina' 'a ia 'e ngali malava ke hoko e meleni' ke uta ki he ngaahi māketi lalahi 'i tu'apule'anga', 'o hangē ko e lahi ko ia 'o hono uta e ngoue hina. Kaekehe, na'e motuhia 'a e fakakaukau' ni talu mei he palopalema fakakolonitini na'e hoko'. Ko e hala fononga ki hono uta 'o e meleni' ki Nu'usila' 'oku kei fakahoko fakataimi pē (trial), pea 'e toki mahino ai ki ha hala fononga tu'uloa 'okapau 'e ola lelei 'a e vakai ki he ngaahi ngāue fakataimi 'oku fakahoko'. 'Oku kei hoko pē 'a e lahi mo e mālohi 'o e fakatamaki fakaenatula' pea mo e feliuliuaki 'o e 'ea', ko e pole lahi taha ia ki he sekitoa ni.

Neongo 'a e 'ikai pau mo mahino e vakai ki he kaha'u, 'oku kei 'i ai pē 'a e 'amanaki lelei 'e tupu 'a e sekitoa' ni 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 2.6 'i he ta'u fakapa'anga 2022 mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fa'ahita'u 'uha lahi (La Nina) kuo tau a'usia 'i he ta'u fakapa'anga 2021 pea mo e ngaahi ngāue ke fakalelei'i ke toe vāofi mo lelei ange e vā fengāue'aki', 'i he vaha' a 'o e Potungāue Ngoue' pea mo e kau ngoue tō meleni', 'o kamata pē mei hono too' 'o a'u ki hono uta ki tu'apule'anga'.

'Oku kei poupou lahi foki mo e polokalama tokoni fakapa'anga lolotonga 'a e Pule'anga' ki hono fakatupulekina 'a e sekitoa' ni.

- ***Toutai:*** 'Oku kau 'a e sekitoa Toutai' 'i he taha 'o e ngaahi sekitoa kuo uesia kovi 'aupito 'e he fokoutua Koviti-19 makatu'unga 'eni mei' he kei tāpuni 'o e ngaahi kau'āfonua', 'o

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

fakafe'ātungia'i ai 'a hono fakatau atu 'o e ika fo'ou' ki tu'apule'anga, fefakatau'aki' mo e ngaahi māketi'. 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu 'o e sekitoa' ni, 'aki 'a e pēseti 'e 3.8 'i he ta'u fakapa'anga 2021, fakahoa ki he tupu pēseti 'e 0.2 'i he ta'u fakapa'anga 2020.

'Oku tokoni lahi 'a e polokalama tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he fokoutua Koviti-19 pehē ki he ngaahi tokoni felāve'i mo e Saikolone Fakatalopiki ko Haloti', ke kei pukepuke e ngaahi ngāue faka'ekonōmika' 'i he sekitoa Toutai'. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa' ni 'aki 'a e pēseti 'e 1.4 'i he ta'u e tolu ka hoko mai' 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2025.

***Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua' (pēseti 'e 13.7 'o e GDP)***

Ko e sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua' ko e taha ia 'o e ngaahi poutuliki 'o e tupu faka'ekonōmika', lolotonga ia e ta'u na'e lahi hono ngaahi pole' pea mo e faingata'a'ia faka'ekonōmika'. Ko e sekitoa' ni 'oku' ne tataki 'a e tupu faka'ekonōmika' mo e ma'u ngāue 'a e kakai', neongo 'a e uesia tamaki 'o e sekitoa ngoue' mo e vao'akau', toutai' pehē ki he sekitoa ngaahi ngāue, 'e he fokoutua Koviti-19. 'Oku fakafuofua ke kake mai 'a e sekitoa' mei' he tō lalo pēseti 'e -8.9 'i he ta'u fakapa'anga 2020, ki he tupu ko e pēseti 'e 0.6 'i he ta'u fakapa'anga 2021.

Ko e tupu ko eni 'i he sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua', 'oku takimu'a ai 'a e ngaahi ngāue langa', ngāue keli 'anga koloa' mo e maka' pea pehē ki he ma'u'anga 'uhila' mo e vai'. Kaikehe, ko e sekitoa ngaohi'anga koloa fakalotofonua', 'oku hā mai 'a 'ene nga'unu pē he 'alunga tatau mo e ngaahi pisinisi na'e uesia' koe'uhi' ko e fokoutua fakamāmani lahi'. 'Oku 'i ai 'a e tui 'i he vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'oku fakafuofua ke tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 4.5, makatu'unga mei' he ngaahi ngāue langa fakalalakaka 'oku lolotonga fakahoko' pea mo e ngaahi ngāue fo'ou 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

- ***Sekitoa Langa mo e Fakatupu Koloa Fakalotofonua:*** Ko e sekitoa langa mo e fakatupu koloa fakafonua, ko e taha ia 'o e sekitoa mahu'inga ki he tu'unga faka'ekonōmika', lolotonga 'a e ta'u faingata'a lahi ko 'eni' koe'uhi' ko e ngaahi uesia tamaki mei' he fokoutua Koviti- 19. 'I he lolotonga 'a e holo 'a e sekitoa ngoue' mo vao'akau', toutai', pehē ki he sekitoa ngaahi ngāue, ko e sekitoa langa fakatupu koloa fakalotofonua' pē, na'e fakatefito ai 'a e tupu faka'ekonōmika' mo e ma'u'anga ngāue. Ko e sekitoa' ni, na'e fakaakeake mai mei' he pēseti 'e -18.7 'i he ta'u fakapa'anga 2020, ki he tupu pēseti 'e 4.2 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e holo 'o e ta'u fakapa'anga 2020, na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue fakalalakaka lalahi ne 'osi fakakakato 'o hangē ko e Ma'u'anga Ivi Mei' he Havili', Ngāue'aki hono fakafo'ou e ngaahi ma'u'anga ivi ki he 'uhila', 'i Tongatapu pea mo hono fakafo'ou 'o e Fale Mamata Sipoti Teufaiva'.

Ko e toloi hono kamata 'a e langa 'o e konga hono ua 'a e ngāue fakalelei ki he Ako Ma'olunga 'o Tonga' pea mo hono toe langa fo'ou 'a e ngaahi fale ne maumau he Saikolone Kita', na'e makatu'unga ai 'a e holo lahi 'i he tu'unga faka'ekonōmika'. Ko e tupu faka'ekonōmika pēseti 'e 4.2 'o e ta'u fakapa'anga 2021, na'e makatu'unga ia hono fakavave'i ke fakahoko 'o e polokalama tokoni ki he langa 'o e ngaahi fale ne maumau hiliange 'a e Saikolone Kita' mo Hāloti, 'a ia na'e fe'unga mo e fale 'e 378 na'e fakakakato hono langa, 'i he mahu'inga ne laka hake 'i he tolunoa (30) miliona.

'Oku fakafuofua ki he kautaha langa faka-lotofonua, 'e ononoa (60) ne nau ma'u faingamālie ke fakahoko e ngaahi aleapau ngāue langa, pea na'e ma'u faingamālie ai ke fakangāue'i 'a e kakai fakalotofonua'. 'Oku kau ai 'a e ni'ihina'e mole 'enau ngāue' 'i he ngaahi sekitoa ne uesia 'e he fokoutua Koviti-19.

'Oku kau ki ai mo hono fakalahi 'e he Pule'anga' 'a e ngāue ki hono tanu e ngaahi hala', ke fakakau ki ai mo e ngaahi hala iiki, 'a ia kuo vahe'i ki he ngāue ni 'a e taha nima (15) miliona. 'Oku kau foki mo hono teke 'e he Pule'anga, ke fakakakato 'a e ngaahi ngāue langa



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

fakalalakalaka 'oku lolotonga fakahoko, 'a ia 'oku fakapa'anga mei hotau Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakalaka, kau ai 'a e Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki (NEWS), Ngāue fakalelei ki he 'uhila 'o Nuku'alofa, pea mo e Ma'u'anga Ivi Fakanatula, 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu'.

'Oku fakafuofua 'e a'u ki he tu'unga lelei mo fakafiemālie 'a e vakai ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai, 'a ia 'e fakafalala 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue langa fakalalakalaka 'oku fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakalaka. Ko e ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi 'oku palani ke fakahoko, 'oku kau ai 'a e langa 'o e hala fakakavakava mei Folaha ki he Matāfanga 'o Fanga'uta, Fakalahi 'o e Uafu Kuini Sālotē, Ngāue langa fakalalakalaka ki he sipoti, 'o hangē ko e Mala'e Mamata'anga Sipoti ki he Ako Ma'olunga 'o Tonga' 'a ia 'oku 'amanaki 'e kamata 'i he konga kimui 'o e ta'u 2022.

Ko e pole 'oku tau fehanganagai mo ia, ko hono fakaivia 'o e ngaahi kautaha langa fakalotofonua, ke nau lava 'o 'inasi mo fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue langa fakalalakalaka. Kuo fatu 'e he Pule'anga 'a e Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue lalahi, Konga II (NIIP II).

Ko hono fatu 'o e NIIP II, ke tataki mo tūhulu 'a e ngaahi palani ngāue fakalalakalaka kotoa, fekau'aki mo e ngaahi ngāue lalahi 'i he fonua, pea pehē ki he ngaahi kole tokoni ki hono fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakalaka.

***Sekitoa Ngaahi Ngāue (pēsēti 51.3 'o e GDP)***

Na'e uesia lahi 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue' 'e he fokoutua Koviti-19. 'Oku hā mei heni 'a e hōloa 'i he tupu faka'ekonōmika 'o e sekitoa, ki he pēsēti 'e -4.5 'i he ta'u fakapa'anga 2021, mei he holo pēsēti 'e -2.5 'i he ta'u fakapa'anga 2020. 'Oku makatu'unga 'eni mei he holo 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'oku fakahoko 'i he ngaahi sekitoa taautaha (sub-sectors) 'oku nau fakamalumu 'i he Sekitoa Ngaahi Ngāue'. 'Oku takimu'a ai 'a e uesia kovi 'i he sekitoa Takimamata, sekitoa Fefakatau'aki Fakalukufua mo e Fakamovetevete, sekitoa Ngaahi Ngāue Fakapangikē, pea mo e Malu'i. Na'e 'i ai pē mo e ngaahi tokoni lelei ki hono fakasi'isi' i e ngaahi uesia kovi 'o e fokoutua Koviti-19. 'Oku kau ki ai 'a e kei hokohoko pē 'a e pa'anga hū mai me'i he talafi pa'anga mei tu'apule'anga, mei hotau ngaahi fāmili, ngaahi tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi sino fakatautaha, tokoni ki he masiva mo kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua 'i he sōsaieti, fakahoko 'o e ngaahi ngāue langa, pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi.

Na'e malava ke fakangāue 'i he sekitoa ni, 'a e ni'ihina'e tuku ki tu'a me'i he ngaahi ngāue'anga, 'o makatu'unga me'i he tāpuni 'enau ngaahi pisinisi'. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa, 'aki 'a e pēsēti 'e 1.4 'i he ta'u fakapa'anga 2022, pea 'i he faka'avalisi, 'e tupu pēsēti 'e 1.7 'i he ta'u 'e tolu ka hoko-mai, 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2025.

- ***Ngaahi Fale nofo totongi' mo e ngaahi Ngāue Fakame'atokoni'***: Ko e sekitoa Takimamata na'e uesia lahi taha 'o fakahoa ki he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika kehe, 'a ia 'oku ho'ata ia me'i he fakafuofua 'e holo lahi 'a e sekitoa ki he pēsēti 'e -20.8 'i he ta'u fakapa'anga 2020, pea 'e toe holo ange ki he pēsēti 'e -40.8 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e holo ko eni, 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi uesia kovi 'o e fokoutua Koviti-19, pea makatu'unga mei ai 'a e tāpuni 'o e meimei kotoa e ngaahi sekitoa fakatakimamata: ngaahi Fale nofo totongi, ngaahi ngāue'anga ki he Fefolau'aki mo e ngaahi ngāue fakatakimamata ki tahi.

Ko e kei hokohoko atu ko eni hono tāpuni 'o e fefolau'aki fakavaha'apule'ang, pea mo hono ngaahi fakatapatupui 'oku makatu'unga ai 'a e 'ikai ke toe 'i ai ha kau folau'eva'eva 'e tū'uta mai ki Tonga' ni, pehē ki he holo 'i he tu'unga 'o e pa'anga hū mai me'i he kau folau 'eva'eva' talu mei Ma'asi 2020.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

Kuo 'i ai 'a e ngaahi pisinisi kuo nau sio ki ha ngaahi founa kehekehe, ke kei lava pē ke nau kei ngāue'aki hono fakalahi 'enau ngaahi ngāue angamaheni, 'o hangē ko e falekai' pea pehē ki he ngaahi e me'atokoni', ki ha ngaahi katoanga pē fakataha.

Ko e Polokalama Tokoni ko eni 'a e Pule'anga', na'a nau tuku atu ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi' 'i he māhina 'e 18 kuo'osi', pea 'i he taimi tatau 'oku lolotonga ngāue 'a e Pule'anga, ke fokotu'utu'u ha ngaahi palani ngāue ki ha taimi 'e fakaava ai 'a e fefolau'aki fakavaha'apule'anga'.

Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2022 mo e ta'u 'e 3 ka hoko mai', 'e kake 'a e tupu faka'ekonōmika, ki he tupu pēseti 'e 3.3 pea tupu 'aki e 'avalisi ko e pēseti 'e 4.4 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga eni 'i he ngaahi tokoni me'i he Polokalama Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'anga', Tokoni Fakaakeake me'i he Saikolone ko Hāloti' pea mo e ngaahi palani ngāue ki hono to e fakaakeake e sekitoa', tautefito ki he ngaahi kupu felāve'i 'o e sekitoa Takimamata'. 'Oku kau ki heni mo e mateuteu ki ha taimi 'e fakaava ai 'a e kau'āfonua'.

- ***Fefakatau'aki Fakalukufua' mo e Fakamovetevete'***: Na'e kau pē foki mo e sekitoa' ni 'i hono uesia 'e he fokoutua Koviti-19, 'o hā mai 'i he holo 'a e tu'unga pau mo malu 'a hono fakalele 'o e ngaahi pisinisi', kei faka'ilonga-ua e tu'u ki he kaha'u' pea mo e holo 'i he ivi fakatau mo e fiema'u 'a e kakai'. Ko e ngaahi makatu'unga kotoa eni ki he holo 'i he fefakatau'aki'.

'Oku fakafuofua 'e holo 'a e tupu faka'ekonōmika, 'i he sekitoa Fefakatau'aki Fakalukufua' mo e Fakamovetevete', ki he pēseti 'e -6.9 'i he ta'u fakapa'anga 2021, 'i hono fakahoa ki he tupu pēseti 'e 1.3 'i he ta'u faka-pa'anga 2020. 'I he taimi tatau, ko e tu'unga 'o e talafi pa'anga me'i tu'apule'anga', na'e kei malava pē ke pukepuke 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e fakakāto'a 'o e talafi pa'anga me'i tu'apule'anga', 'i he faka'osinga 'o Tisema 2020, na'e 'i he \$398 miliona, 'a ia ko e hiki 'aki ia 'a e pēseti 'e 14 me'i he tu'unga na'e 'i ai 'i Tisema 2019. 'Oku tokoni eni ke tauhi 'a e tu'unga fakamole 'a e kakai' 'i he taimi nounou pē.

'Oku kau atu foki pea mo e Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki hono fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakaosiale 'a e Pule'anga', pea mo e ngaahi ngāue langa fakalalakala', ki hono kei pukepuke 'o e tu'unga faka'ekonōmika' mo tokoni ki hono fakasi'isi'i e ngaahi uesia 'o e fokoutua Koviti-19. Na'e tokoni foki ki he sekitoa' 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga me'i he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga'.

'Oku fakafuofua 'e tupu 'aki e pēseti 'e 3.7 'a e ta'u fakapa'anga 2022, pea tupu 'i he 'avalisi ko e pēseti 'e 3.8 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua lelei ko eni, koe'uhí, ko e ngaahi ngāue 'oku palani ke fakahoko ke hākeaki'i 'a e tu'unga lelei mo pau 'i he ngaahi pisinisi, pea pehē ki he ngaahi fiema'u fakalotofonua'. 'Oku kau foki ki heni mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue kuo fokotu'u, ko e kongā 'o e palani fakaakeake 'a e Pule'anga' ke langa'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua 'a e fonua'. 'I he taimi tatau, 'oku malava ke 'ikai hoko eni, koe'uhí, ko e kei faka'ilonga-ua 'a e tu'unga mo e lōloa 'o e fokoutua Koviti-19, pea mo ha taimi 'e a'u mai 'a e fokoutua' ki Tonga'ni.

- ***Fefononga'aki mo e Tuku'anga koloa'***: Na'e uesia lahi 'a e sekitoa ko 'eni' me'i he holo 'i he tokolahi 'o e kau pāsese vakapuna', 'i hono tāpuni ko eni 'o e ngaahi fefolau'aki' mo e ngaahi fakatapatapai'. Na'e fakafuofua 'e kei holo pē, ka 'i he pēseti 'e -4.5 'i he ta'u fakapa'anga 2021, 'i hono fakahoa ki he pēseti 'e -7.1 'i he ta'u fakapa'anga 2020. 'Oku fakafuofua 'e kei holo ai pē 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he sekitoa ko 'eni' ko e'uhí ko e hokohoko atu 'a e uesia 'o e fokoutua Koviti-19.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

- **Sekitoa 'o e Mo'ui Lelei:** Ko e sekitoa ko 'eni' na'e fakafuofua 'e tupu 'aki 'a e pēseti 'e 9 'i he ta'u fakapa'anga 2021, 'i hono fakahoa ki he tupu pēseti 'e 4 'i he ta'u fakapa'anga 2020. Ko e tupu faka'ekonōmika 'oku fakafuofua 'e a'usia 'i he sekitoa ko 'eni', 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue 'oku fakahoko felāve'i mo e tu'unga mateuteu 'a e Potungāue Mo'ui', pe mo hono tokangaekina 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19.

'Oku kau foki heni 'a e Palani Huhu Malu'i Fakafonua ki he Koviti-19, 2021-2022<sup>5</sup>, (USD9.7 miliona) 'a hono fakatau mai 'o e ngaahi naunau malu'i ki he Koviti-19 (PPE), naunau ki he loki saienisi (laboratory), me'a faka'ata (CT scanner) pea mo e ngaahi naunau fakafaito'o kehe pē. 'Oku hokohoko atu pē hono fakamahu'inga'i 'e he Pule'anga' a e tokoni ke fakahoko lelei 'a e ngaahi palani 'a e Potungāue Mo'ui', ke talia e ngaahi ta'au 'o e fokoutua fakamāmani lahi. 'Oku kau ki ai mo hono tokanga'i e faka foki mai hotau kakai 'oku nau tukuvakā 'i tua'apule'anga'. 'Oku tokoni lahi 'a e ngaahi 'ofa mai mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka, ki hono fakahoko e ngaahi palani 'a e Pule'anga, 'o tatau pē ki he ngaahi fonua tokosi'i 'oku nau kei hao mei'he Koviti-19. 'Oku ho'ata mei heni 'a e mahu'inga e fengāue'aki vaofi 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi kupu fekau'aki, ke tau'i 'a e fokotutua Koviti-19.

- **Sekitoa 'o e Ako:** Ko e sekitoa ko 'eni' na'e fakafuofua 'e holo ki he pēseti 'e -1.3 'i he ta'u fakapa'anga 2020, pea fakafuofua 'e holo ki he pēseti 'e -8.2 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e holo ko eni' 'oku makatu'unga ia he ngaahi uesia 'o e fokoutua Koviti-19, 'a ia 'oku tofuhia ai e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika, pea kau ai mo e sekitoa 'o e Ako'.

Na'e kau ki he ngaahi uesia he sekitoa'ni, 'a e tāpuni 'o e ngaahi ako, 'i he uike 'e ua 'i Ma'asi 2020, 'a ia ne uesia ai e ngaahi polokalama ako angamaheni' pea toe malōlō e ako, kae fakahoko 'a e polokalama fakaangaanga 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ako' 'i he letioo' mo e 'initaneti'. Na'e kau foki heni 'a e toutou mālōlō e ako'koe'uhī, ko e ngaahi fakatokanga matangi', 'uha lahi', tāfea, mo e feliuliaki 'a e 'ea'. 'Oku hokohoko atu pē hono tokangaekina 'e he Pule'anga' 'a e sekitoa ko 'eni', koe'uhī, ko e mahu'inga ki he fakalalakaka'i e mo'ui 'a e kakai, 'a ia 'oku vahe ki he sekitoa 'o e Ako, 'a e pēseti lahi taha ko e pēseti 'e 15, 'i he patiseti 'a e Pule'anga'. Na'e kau foki'a e sekitoa Ako, 'i he Polokalama Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'o fakataumu'a ki he ngaahi sekitoa 'oku uesia koe'uhī, ko e fokoutua Koviti-19, 'a ia ne tokonia e fānau ako 'oku nau tukuvakā 'i tu'apule'anga, pea mo hono totongi 'a e teemi ako 'e taha 'o e fānau ako 'i he ngaahi kolisi'.

'Oku 'i ai foki e 'amanaki lelei ki he fakalalakaka 'a e sekitoa'ni, 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai, 'a ia 'oku faka'avalisi, 'e tupu 'i he pēseti 'e 2. 'Oku makatu'unga eni, mei'he ngaahi palani ngāue 'oku lolotonga fakahoko mo fokotu'utu'u ki he kaha'u, ki hono fakalalakaka'i 'o e sekitoa'ni. 'Oku kau ki he ngaahi ngāue'ni, 'a hono fatu e lao ki hono fokotu'u e 'Univēsi Fakafonua, toe vakai'i e silapa lolotonga, pea mo hono fakalahi atu e Ako Tokamu'a mo hono fokotu'u fo'ou 'o e Foomu 1 'i he ngaahi Lautohi Pule'anga. 'Oku lolotonga 'i ai e ngaahi Ako Tokamu'a 'e 32 fo'ou 'a e Pule'anga, Lautohi Pule'anga 'e 33, kuo fokotu'u ai e Foomu 1 he 2021, 'a ia ko e fakakaukau, te nau toe hiki ai pē ki he lēvolo foomu 2.

<sup>5</sup> Palani Fakafonua 'o e Koviti-19

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'****3.3 Uesia Faka'ekonōmika 'o e Fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19**

'I he 'ene a'u mai ki he 'aho ni', ko e toko 118 miliona kuo nau mo'ua 'i he fokoutua Koviti- 19 'i māmani', pea ko e toko 2.62 miliona kuo mole 'enau mo'ui', 'i he'ene a'u mai ki Ma'asi, 2021. 'Oku kei uesia pē 'e he vailasi', 'a e nofo 'a e sōsaieti' mo e tu'unga faka'ekonōmika', 'o uesia ai 'a e mo'ui faka'aho 'a e kakai'. Kuo fokotu'u ai 'e he ngaahi Pule'anga' 'a e ngaahi fakatapatupai 'o fekau'aki tonu mo e mo'ui lelei 'a e kakai 'o e ngaahi fonua', 'o kau ki ai mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' ke tokoni ki he tōlalo 'i he tu'unga faka'ekonōmika', 'o makatu'unga mei he fokoutua Koviti -19.

'I he lolotonga ni, kuo ma'u 'a e faito'o huhu malu'i ki he fokoutua Koviti-19, pea kuo kamata hono ngāue'aki 'e he ngaahi fonua'.

Ko e fakalalakala lelei 'aupito eni, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei ki he tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi', pea 'e hokohoko lelei atu ai pē ki he 2021 pea toe mālohi ange 'i he 2022.

'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua lelei ko 'eni', 'a ia 'oku hā mai mei he hiki kimui ni 'o e totongi koloa', 'o kau ai 'a e totongi lolo' mo e totongi ma'olunga 'o e ngaahi 'inasi. Neongo 'oku kei hao pē 'a e ngaahi fonua tokosi'i 'o e Pasifiki' mei he fokoutua Koviti-19, 'o fakatatau ki he toenga 'o e ngaahi fonua 'o e māmani', ka 'oku uesia lahi 'a e Pasifiki' mei he fokoutua Koviti-19. 'Oku kei monu'ia pe 'a Tonga 'o a'u mai ki he 'aho ni he 'oku kei hao pē mo malu mei he fokoutua Koviti-19. Ko e ngaahi fonua kaungā'api 'e ni'ihi, kuo nau fakahoko e ngaahi ngāue lahi ke fakafepaki'i 'a e fokoutua Koviti-19, 'o kau ai 'a 'Aositelēlia mo Nu'usila.

'Oku hoko foki 'a e ngaahi tu'utu'uni fakangatangata ki he mo'ui lelei', 'i he Pasifiki' ke motuhia ai 'a e ngaahi fefolau'aki 'i he ngaahi kau'āfonua', pea uesia ai e fefakatau'aki', takimamata', hiki atu ki he ngaahi fonua' pea mo e ako'. Na'e tatau pē 'a e ngāue 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki', mo e ngaahi fonua kehe' ki hono tokoni'i faka'ekonōmika 'o e kakai', 'aki ha ngaahi tokoni fakapa'anga fakaakeake, kau ki ai mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga mei' he ngaahi Pangikē Pule'.

**Uesia 'o e Ngaahi Ngāue Fakatakimamata'**

Ko e pa'anga hū mai mei' he ngāue fakatakimamata', 'oku fe'unga ia mo e pēseti 'e 15 'o e Koloa moe Ngāue Fakalotofonua', ki mu'a pea hoko mai 'a e fokoutua Koviti-19. Neongo 'oku 'ikai ke tu'unga tatau eni mo e ngaahi fonua 'oku fakatefito 'i he takimamata', hangē ko Fisi mo Lalotonga', ka 'oku mahu'inga 'aupito 'a e takimamata' ki Tonga. Ko e tāpuni 'o e kau'āfonua', 'i Ma'asi 2020, ne holo pea a'u pē 'o 'ikai ha toe folau 'eve'eva. 'I hono fakahoa ki he taimi tatau 'o e 2019, mei 'Epeleli ki 'Aokosi, na'e faka'avalisi ki he kau folau 'eve'eva 'e toko 8,000 'i he māhina. (\$96 miliona kapau ko e fakamole 'a e tokotaha' ko e \$1,000<sup>6</sup> ki he'ene nofo').

Ko e holofa ko ia 'o e takimamata fakamāmani lahi', na'e uesia lahi ai 'a e ngaahi pisinisi 'oku felāve'i mo e ngāue fakatakimamata', 'o hangē ko ia ko e mala'e vakapuna', hōtele', fale talifononga' mo e ngaahi ngāue fakatakimamata kehe'. Na'e toe uesia lahi foki mo e ngaahi ngāue'anga lahi, 'o hoko ai ke mole 'a e ngaahi ngāue 'i he sekitoa', holo mo e vāhenga', 'o uesia 'a e ngaahi fāmili', holo e ivi ngāue fakapisinisi', fakamole' mo e fakatupu koloa'.

Ko e uesia ko eni', 'oku hā ia 'i he holo 'a e fiema'u', matu'aki tō lalo 'a e totongi koloa' (negative), 'i he kongā hono 2 'o e 2020, ki mu'a pea kake māmalie ki he pēseti 'e 1.3 'i Sanuali 2021. Na'e holo pea mo e ngaahi fiema'u noo', 'a ia 'oku hā mahino mai eni 'i he hōloa 'o e tu'unga faka'ekonōmika'. Na'e holo 'aki e pēseti 'e 1.1 'i he 2020, 'a e Nō Fakalukufua 'a e ngaahi pangikē, 'i he nō fakatautaha' mo e nō pisinisi'.

<sup>6</sup> me'akai mo e nofo'anga ki he 'aho 'e 3, kapau 'oku 'ikai ko ha tangata'i fonua Tonga, pea 'e lahi ange kapau ko ha tangata'i fonua Tonga 'oku foki mai, pē kainga pē kaungame'a

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'**

Neongo na'e uesia lahi 'a e sekitoa fakatakimamata' 'i he tāpuni 'a e kau'āfonua', na'e toe uesia foki mo e sekitoa toutai'. Na'e makatu'unga eni 'i he fetō'aki 'i he fefolau'aki vakapuna' pea mo hono ta'ofi fakataimi e toutai 'a e ngaahi vaka muli' 'i he potu tahi 'o Tonga'.

**Ngāue Tokoni ki he Ngaahi Uesia Faka'ekonōmika**

Neongo e uesia 'a e tu'unga faka'ekonōmika', koe'uhi' ko e fokoutua Koviti-19, na'e kei malava pē 'o fakahoko e ngaahi ngāue fakalalaka', 'o tokoni ki hono feau e ta'au 'o e fokoutua Koviti-19. Ko Tonga, ko e lahi taha ia 'i māmani 'i he pa'anga tokoni mei' he ngaahi fāmili 'i he fonua muli' ('i hono fakapēseti ki he fakakātoa 'o e koloa mo e ngāue fakaloto fonua'). Na'e 'i ai e fakafuofua 'e holo lahi 'a e tu'unga 'o e pa'anga ko eni', 'o hangē ko ia ne hoko ki he ngaahi fonua langalanga hake', 'i he taimi na'e hoko ai 'a e holo faka'ekonōmika fakamāmani lahi' (GFC). Kaekehe, 'i he'ene a'u mai ki Tisema 2020, na'e tupu 'aki 'a e \$49.9 miliona (14.3 pēseti), 'o mahino ai 'a e kei lahi pē 'a e tokoni mei' he ngaahi fāmili'. 'Oku tokoni 'a e malava ke kei pukepuke 'a e talafi pa'anga', 'i he tu'unga lelei' ke tokonia 'a e fiema'u taautaha' mo e pa'anga talifaki', lolotonga 'a e taimi faingata'a' ni. 'I he hoko ko 'eni 'a e ngaahi fakangatangata ki he kau'āfonua', kuo malava ai 'a e ngaahi pisinisi Tonga', 'o liliu 'enau founa ngāue', ke fakataumu'a ki he ngaahi ngāue fakalotofonua'.

'Oku kau heni 'a e ngaahi ngāue fakatakimamata' mo talitali kakai', pea fakataumu'a pē ki he kau Tonga' 'o 'ikai ko e kau muli' pē. 'Oku hoko foki mo e nga'unu 'i he ngoue', 'o lahi ai hono tō 'o e ngoue foha', 'i hono fakafehoanaki ki he ngāue fakalukufua'. Ko e hulu ko ia mei' he ngoue', na'e malava ke hū atu ia ki tu'apule'anga. Na'e hoko 'a e faingamālie tokoni palau' mo e pulopula 'a e Pule'anga', ke toe lahi ange ai 'a hono tō 'o e ngoue'.

Na'e tupu 'a e sekitoa langa', 'i he ta'u fakapa'anga 2021, makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue langa ki he maumau mei' he saikolone Kita' mo Hālōti', pea mo e ngaahi ngāue langa lalahi kehe pē 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka'.

'I he ngaahi lipooti kehe', na'e hā ai na'e ma'u faingamālie ngāue 'a kinautolu na'e uesia 'i he sekitoa takimamata', ke nau ngāue 'i he sekitoa langa' pea mo e ngaahi sekitoa kehe'. Na'e kau heni mo kinautolu na'e 'ikai ke nau kau atu ki he polokalama toli fo'i'akau 'i 'Aositelēlia mo Nu'usila', makatu'unga he tāpuni 'o e kau'āfonua'.

**Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki hono Fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'a e Pule'anga'**

Na'e malava pē ke matu'uaki 'a e ola tamaki 'o e fokoutua Koviti-19, makatu'unga mei' he tokoni fakapa'anga na'e tuku atu 'e he Pule'anga', 'i 'Epeleli 2020. Na'e fe'unga mo e \$60 miliona 'a e tokoni fakapa'anga', ke ngāue'aki eni 'i he ta'u fakapa'anga 2020 mo e 2021. Na'e fakapa'anga eni, mei' he patiseti fakapa'anga 'e he Pule'anga' pea mo e tokoni lahi mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka'.

Na'e malava ai ke tuku atu 'a e tokoni', 'i he pa'anga mo e koloa ki he ngaahi fāmili' mo e pisinisi'. 'Oku kau heni 'a e \$5 miliona ke tokoni'i e kau ngāue na'e uesia 'e he fokoutua Koviti-19, 'o fe'unga mo e \$535 ki he tokotaha.

Na'e tuku atu foki 'e he Pule'anga' 'a e \$3 miliona ke tokoni'i 'a e sekitoa takimamata'. Na'e 'oatu mo e tokoni fe'unga mo e \$200 ki he fāmili takitaha 'i he polokalama CCT pea mo e \$100 ki he tokotaha 'o e kau faingata'a'ia' mo e toulekeleka'. Na'e tokoni'i foki 'e he Potungāue Ako', 'a e ngaahi fāmili 'oku 'i he kolisi' 'a 'enau fānau', 'aki hono totongi 'enau ako' ki he teemi hono 2 'o e 2020, 'a ia na'e fe'unga kotoa mo e \$0.997 miliona. Na'e fe'unga foki mo e \$10.7 miliona 'a e tokoni ki he Potungāue Mo'ui', ke fakapapau'i ko e ngaahi me'a ngāue 'a e Potungāue', 'oku mau ki he malu 'a Tonga mei' he fokoutua Koviti-19.

Na'e hoko 'a e tokoni fakapa'anga', ke ne tokonia 'a e pa'anga hū mai' mo e fakamole 'a e ngaahi fāmili', kae'uma'ā 'a e ngaahi pisinisi na'e uesia 'e he fokoutua Koviti-19, kau ai e sekitoa takimamata'.



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

Ko hono tukuange vave mai ko ia 'o e tokoni pa'anga ki he patiseti', mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala', na'e hiki lahi ai 'a e pa'anga talifaki' (foreign reserves) 'aki 'a e \$222.4 miliona ki he \$705.3 miliona, 'o tatau ia mo e mahu'inga 'o e koloa hū mai' ki he māhina 'e 12. Ko e hiki lahi ko ia 'a e pa'anga talifaki' pea mo hono kei pukepuke 'o e talafi pa'anga mei muli', 'oku hoko ia ke ma'olunga ai 'a e ngaahi tu'unga fakapa'anga 'o e ngaahi pangikee'.

**Tēpile 2: Vahevave 'o e Pa'anga Hū mai mei he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala ki he ngaahi ngāue'**

<b>Fonua/Hoa Tokoni Fakalalakala</b>	<b>Pa'anga Tokoni ki he Mateuteu ki he Koviti-19</b>	<b>Pa'anga Tokoni ki he Potungue Mo'ui</b>	<b>Tokoni Koloa</b>
Pangike Fakalalakala 'a 'Esia	30,145,047.42	1,028,118.66	
Pangike 'a Mamani	200,000.00	5,960,000.00	
Pule'anga Nu'usila	5,313,180.00	1,482,000.00	
Pule'anga 'Aositelelia	11,788,691.95	1,790,650.00	
Lepapulika 'a e Kakai 'o Siaina	459,630	152,486.00	
Komiuniti Siaina 'I Tonga		163,000.00	
Pule'anga Kanata		130,238.00	
Kautaha Mo'ui 'a Mamani			1,000,000.00
<b>Fakakatoa</b>	<b>47,906,549.37</b>	<b>10,706,492.66</b>	<b>1,000,000.00</b>

Na'e fakafuofua ki he \$59.6 miliona 'a e fakakātoa 'a e tokoni fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala', ke tokonia 'a e tu'unga mateuteu 'a e fonua', ki he fokoutua fakamāmani lahi'.

Na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 80 (\$47.4 miliona), 'a e ngāue kuo fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi kulupu' (cluster) 'e 8, 'o fakafou 'i he tokoni fakapa'anga 'a e Pule'anga' mo e ngaahi ngāue fakaakeake', mo fiema'u fakavavevave'.

'Oku fakakātoa ki he \$11.7 miliona (20 pēseti), na'e fakapatonu mai pē ki he Potungāue Mo'ui', ke tokoni ki he 'enau tu'unga mateuteu' 'o ka a'u mai 'a e fokoutua Koviti-19, 'o kau heni 'a e ngaahi naunau fakafaito' 'o mo e teuteu 'o e nofo'anga kolonitini'.

Na'e tuku mai mei he Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia' 'a e \$31.1 miliona, 'a ia 'oku kau ai 'a e \$13.9 miliona mei he 'enau Pa'anga Tokoni Fakavavevave' pea mo e pa'anga makehe 'e \$16 miliona, ko e tokoni ki he patiseti', pea pehē foki ki he \$1 miliona mei he Pa'anga Tokoni ki he Fakatamaki Fakanatula ma'a 'Esia mo e Pasifiki'.

Na'e tuku mai foki 'e he Pangikē 'a Māmani', 'o fakafuofua ki he \$5.9 miliona mei he pa'anga tokoni ki he fokoutua Koviti-19 ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi naunau fakafalemahaki', pea mo e \$200,000 mei he polokalama SET 'o totongi 'aki 'a e ako 'a e fānau 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga'.

Na'e ma'u mai mei' he Pule'anga Nu'usila' 'a e \$6.7 miliona, 'o kau ai 'a e \$1.3 miliona ke tokoni ki hono fakahoko 'o e palani ki he Koviti-19, 'a e Potungāue Mo'ui', pea ke ngāue'aki 'a e toenga pa'anga', ki he palani 'a e ngaahi kulupu (cluster) kehe'.

Na'e tuku mai mei' he Pule'anga 'Aositelelia' 'a e \$13.4 miliona, 'a ia ko e \$10.7 miliona ai ke tokoni ki he ngaahi pisinisi', ngaahi kulupu 'oku tu'u laveangofua', mo e ngaahi ngāue'anga 'ikai fakapule'anga'.

Na'e fe'unga mo e \$0.7 miliona, na'e ma'u mei' he Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina' mo honau kāinga 'i Tonga ni', pea moe tokoni mei' he Pule'anga Kānata', ko e \$0.13 miliona. Na'e ma'u mai mo e tokoni koloa (PPE), fe'unga hono mahu'inga' mo e \$1.0 miliona mei' he Kautaha Mo'ui 'a Māmani'.

### 3.4 Ngaahi Tu'utu'uni mo e Me'afua Fakapa'anga

#### 3.4.1 Fakakātoa 'o e Fakamatala Fakapa'anga ki he Kaha'u (GFS)

Ko e Patiseti 'a e Pule'anga na'e lekooti ai 'a e hulu fakapa'anga 'i he ta'u 'e nima kuo'osi' 'o a'u mai ki he ta'u fakapa'anga 2020, 'oku hā mai ai 'a e leva'i fakapotopoto 'e he Pule'anga 'a 'ene tu'unga fakapa'anga'. Ko e hulu fakapa'anga ko eni' na'e makatu'unga ia 'i he mālohi mo lelei ange 'a e tānaki pa'anga hū mai', fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'a ia na'e tupunga ai hono toe fakalahi mai 'a e tokoni fakapatiseti mei' hotau hoa ngāue ki he fakalalakaka' pea pehē ki hono leva'i lelei 'o e fakamole' ke 'i loto pē 'i he ngaahi me'afua fakapa'anga'.

'I he ta'u fakapa'anga 2021, na'e lahi 'a e ngaahi pole 'i hono teuteu 'o e patiseti' pehē ki hono fakapotopoto'i hono ngāue'aki e pa'anga' 'o makatu'unga 'i he ngaahi uesia ta'e'amanekina mei he fokoutua Koviti-19, 'a ia 'oku fiema'u ai ki he Pule'anga' ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fe'unga mo taau. Ko e ngaahi me'afua ko eni' na'e fokotu'u ia ke malu'i e fonua', pea mo tukuatu ha ngaahi tokoni fakavavevave 'o fakafou 'i he Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki hono fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale 'a e Pule'anga', ke ne ta'ota'ofi 'a e ngaahi uesia 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika', tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi', ngaahi sino fakataautaha' pea mo tokoni'i 'a e ngaahi 'api masivesiva' mo e ngaahi kulupu tu'ulaveangofua'. Ko e patiseti ki he pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'oku fakafuofua 'e a'u 'a e fe'amokaki' ki he \$11.3 miliona (pē pēseti 0.9 'o e GDP), ko e fakalalakaka lahi eni' 'o fakahoa ki he fe'amokaki \$37.4 miliona (pēseti 3.0 'o e GDP) 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e fakalalakaka ko eni' 'oku makatu'unga ia 'i hono mātu'aki fakangatangata 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' 'o fakafou 'i hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi fiema'u vivili' 'o fakatatau ki he pa'anga hū mai'.

Ko e vakai ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakafuofua 'e a'u 'a e fe'amokaki' ki he \$14.1 miliona (pēseti 1.1 'o e GDP), 'a ia 'oku ma'ulalo ange 'aki 'a e \$23.3 miliona 'o fakahoa ki he fe'amokaki 'i he ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 7.5 'i he pa'anga hū mai mei he tukuhau' mo e pa'anga hū mai 'ikai tukuhau' 'i he ta'u fakapa'anga 2022, 'o fakahoa ki he fakafuofua ki he pa'anga hū mai 'i he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e hū mai ko eni' 'a e ngaahi pa'anga tokoni mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' 'oku hokohoko atu 'ene tokoni'i 'a e Pule'anga' ke fakapa'anga 'a e Patiseti Fe'amokaki' pea pehē ki hono matatali 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19.

Ko e fakakātoa 'a e ngaahi fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakafuofua ki he \$509.1 miliona, ko e tupu eni' 'aki 'a e pēseti 'e 21.8, fakahoa ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'a ia na'e fakafuofua ki he \$417.8 miliona. Ko e tupu ko eni' 'a e ngaahi fakamole' 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' ke kei fakahoko 'a 'ene ngaahi tefito'i fatongia', 'i hono fakalahi mai 'a e ivi fakapa'anga' ke faitokonia 'a e ngaahi ngāue mateuteu, felāve'i mo e fokoutua Koviti-19 telia na'a 'au mai ki hotau fonua'. Tānaki atu ki ai', kuo tuku atu 'e he Pule'anga', 'a e tokoni fakapa'anga ke tokoni'i 'a e palani ngāue 'a e ngaahi sekitoa tefito'. Ko e ngaahi ngāue lalahi'(net capital investment) 'oku fakafuofua ki he \$75.2 miliona, tupu 'aki 'a e pēseti 19.1 mei he tu'unga fakamole 'i he ta'u fakapa'anga 2021.

Ko e founa ngāue ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga', 'oku malu pea 'oku fiema'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' ke fakapotopoto 'a e ngaahi fakamole' he 'oku fakafalala ki he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka' 'a hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue lalahi'. 'Oku fiema'u ke tokangaekina 'a e ngaahi vaivai'anga fekau'aki pea mo e fakahoko fatongia' ke ala tokoni ki he Pule'anga' ke ma'u 'a e ola lelei taha fakatatau ki he ngaahi fakamole.

'Oku fakafuofua e fe'amokaki 'a e patiseti' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai', makatu'unga eni' 'i he tāfataha 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki hono fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika'.

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***Tēpile 3: Fakamā'opo'opo 'o e Patiseti 'i he Tēpile (fakaangaanga) Fakamatala Fakapa'anga Fakasitetisitika 'a e Pule'anga (GFS)**

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Pa'anga Humai</b>	<b>485.2</b>	<b>494.4</b>	<b>512.9</b>	<b>469.7</b>	<b>570.2</b>	<b>496.7</b>	<b>472.0</b>
Pa'anga Humai Mei he Tukuahu	272.7	280.8	265.0	256.6	275.8	279.8	281.4
<b>Ngaahi tokoni fakapa'anga</b>	<b>212.5</b>	<b>213.7</b>	<b>247.9</b>	<b>213.1</b>	<b>294.4</b>	<b>216.8</b>	<b>190.6</b>
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o	34.9	37.6	38.5	27.2	45.5	38.5	38.5
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	177.6	176.1	209.4	186.0	249.0	178.4	152.2
<b>Ngaahi Fakamole</b>	<b>352.2</b>	<b>376.9</b>	<b>495.8</b>	<b>417.8</b>	<b>509.1</b>	<b>436.8</b>	<b>432.3</b>
Fakamole ki he kau Ngaue	134.5	148.7	166.6	155.4	179.1	176.9	176.3
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	151.0	169.7	261.4	209.7	258.1	191.6	188.1
Totongi Tupu	8.0	8.2	8.8	6.4	8.8	8.5	8.0
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	0.9	0.8	0.9	0.8	1.0	1.0	1.0
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	2.9	3.7	4.3	4.7	4.3	4.3	4.3
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	25.3	22.3	28.0	17.0	28.8	27.9	27.9
Ngaahi Fakamole Kehe	29.6	23.4	25.8	23.8	29.2	26.8	26.8
<b>Palanisi</b>	<b>132.9</b>	<b>117.5</b>	<b>17.2</b>	<b>51.8</b>	<b>61.1</b>	<b>59.8</b>	<b>39.8</b>
Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Lalahi	96.1	57.8	54.5	63.1	75.2	95.1	74.2
Tupu/Fe'amokaki	36.8	59.7	-37.4	-11.3	-14.1	-35.2	-34.4
<b>Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga</b>	<b>(36.8)</b>	<b>(59.7)</b>	<b>37.4</b>	<b>11.3</b>	<b>14.1</b>	<b>35.2</b>	<b>34.4</b>
<b>Ngaahi Koloa Fakapa'anga</b>	<b>(23.4)</b>	<b>(61.7)</b>	<b>20.1</b>	<b>33.4</b>	<b>0.8</b>	<b>54.9</b>	<b>73.2</b>
Fakalotofonua	(23.4)	(61.7)	20.1	33.4	0.8	54.9	73.2
Pa'anga moe Fakahu pa'anga	(16.3)	(61.9)	19.8	33.0	1.1	55.2	73.5
No atu	(7.1)	0.2	0.7	-	(0.7)	(0.7)	(0.7)
Ngaahi 'Inasi	-	-	(0.4)	0.4	0.4	0.4	0.4
<b>Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga</b>	<b>(13.4)</b>	<b>1.9</b>	<b>17.2</b>	<b>(22.1)</b>	<b>13.3</b>	<b>(19.6)</b>	<b>(38.7)</b>
Fakalotofonua	0.0	12.9	20.9	(15.0)	0.9	0.9	8.9
Ngaahi No	15.2	31.9	35.9	-	15.9	15.9	15.9
Totongi Fakafoki 'o e No	15.2	19.0	15.0	15.0	15.0	15.0	7.0
Tu'apule'anga	(13.4)	(10.9)	(3.7)	(7.1)	12.4	(20.6)	(47.7)
Ngaahi No	-	-	19.0	-	30.0	-	-
Totongi Fakafoki 'o e No	13.4	10.9	22.7	7.1	17.6	20.6	47.7

**3.4.2 Ngaahi Palani Fakapa'anga ki he Ta'u 'e Tolu ka hoko'**

'Oku faka'au ke to e faingata'a ange hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo e me'afua fakapa'anga, 'i he uesia 'a e pa'anga hū mai' mo e hokohoko atu 'a e uesia 'o e fokoutua Koviti-19. 'Oku makatu'unga 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga' mei he tu'unga mateuteu fakangāue 'a e fonua', tokonia e ngaahi ngāue fakalalakalaka', fakalelei 'i 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e Pule'anga', tokonia ha 'ātakai fe'unga ki hono fakatupulekina 'a e ngaahi sekitoa taautaha', pea mo e tokanga'i e fiema'u 'a e ngaahi pisinisi' mo e ivi fakatau taautaha'. Pea ke tāfataha ki he tu'unga lelei 'o e ngaahi ngāue fakavavevave 'a e Pule'anga' (Palani Fakafonua 'a Tonga ki he Koviti-19), ko e Palani Huhu Fakafonua ki he Koviti-19 pea mo e fakaakeake faka'ekonomika'.

Ko e kongā ko 'eni', 'oku ne fakahā mai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakapa'anga 'a e Pule'anga' ki he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022 – 2024.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Ngaahi fakalelei ki he Pa'anga Hū mai**

Na'e fakahoko hano toe vakai'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga hū mai' mo hono ngaahi founga', ke fakakau ki ai 'a hono uesia 'a e pa'anga hū mai' makatu'unga mei he uesia 'o e fokoutua Koviti-19. Na'e fai hono siofi e ngaahi faka'atā lolotonga 'i he totongi tukuhau' pea mahino ai ko e tefito'i pa'anga tukuhau eni 'oku mole lahi ai 'a e pa'anga tānaki 'a e Pule'anga'.

Ko e taumu'a 'o e vakai ko 'eni', ke siofi pe 'oku kei totonu ke hoko atu 'a e ngaahi faka'atā lolotonga'. 'Oku takimu'a 'a e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute' hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni' ke tokoni ki he tānaki 'o e pa'anga hū mai':

- Hoko atu 'a e ngaahi ngāue fakalelei' 'i he fakahoko ngāue 'a e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute' pea mo toe fakamalohia ange 'a hono fakahoko 'o e founga tānaki 'o e ngaahi mo'ua tukuhau';
- Ko e komiti ngāue ki he pa'anga hū mai', 'oku kau ki ai 'a e kau ngāue mei he Potungāue Pa'anga Hū mai' mo e Tute' pea mo e Potungāue Pa'anga', te nau hoko atu 'a e ngāue ke fakahoko 'a e ngaahi fale'i 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'a Māmani' (IMF) fekau'aki mo e ngaahi faka'atā lolotonga 'i he totongi tukuhau';
- Ke takitaha fakahoko 'e he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', 'a hono to e vakai'i e tu'unga totongi lolotonga 'oku tānaki mei' he totongi 'o e ngaahi ngāue' mo e laiseni', pea 'e tokanga'i eni 'e he komiti ngāue ki he pa'anga hū mai';
- 'E fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga Hū mai' mo e Tute' 'a hono fokotu'u 'a e polokalama ke fokotu'u e misini lesisita fakatau (cash register project) ke tokoni ki hono lesisita hangatonu 'e he potungāue' 'enau tānaki fika';
- Fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga Hū mai' mo e Tute' 'a hono fakalelei'i e ngaahi lao fekau'aki mo e pa'anga hū mai' ke fakatatau ki he lipooti 'a e PFTAC;
- 'Oku ngāue 'a e Komiti Ngāue ki he Pa'anga Hū mai' ki hono vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue, me'afua mo e kole kotoa pē felave'i mo e pa'anga hū mai'.

**Ngaahi tu'utu'u ni ki he fakamole**

'Oku kei hokohoko atu hono fakapatonu 'e he Pule'anga' 'ene ngaahi taumu'a ngāue ki he sekitoa 'o e mo'ui' pea pehē ki he fakaakeake faka'ekonōmika' pea mo ohi 'a e fa'unga ngāue ke tataki 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga':

- Fakapapau'i ha tūkunga 'oku fe'unga ki hono fakahoko 'a e polokalama Ngāue Fakafonua ki he Koviti', Huhu Fakafonua pea moe polokalama Fakaakeake faka'ekonōmika' mo Fakasōsiale' ke to e vave ange pea ola lelei 'i hono fakatokamālie 'a e ngaahi uesia kovi', pea mo e ngaahi fakaakeake faka'ekonomika';
- Fakamamafa'i 'a hono fakahoko 'a e ngaahi founga ngāue ki hono pukepuke mo mapule'i 'a e fakamole fakalukufua ki he ngaahi vāhenga' 'o fakatatau ki he ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga';
  - Hokohoko atu 'a e leva'i hono fakahū mai 'o e kau ngāue fo'ou', pea ke 'uluaki 'oange 'a e faingamāie'ki he ngaahi lakanga ko ia 'oku mātu'aki fiema'u vivili' 'o kau ai 'a e fakahū mai 'a e kau mataotao pē fale'i, pea mo hono fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e muimui kakato ki he founga ki hono fakahū mai 'o e kau ngāue fo'ou';
- Vahe'i ha pa'anga fe'unga ki he ngaahi fakamole 'a e Potungāue Mo'ui' (2% ma'olunga ange he ta'u fakapa'anga 2021), ako' (1% ma'olunga ange he ta'u fakapa'anga 2021) pea mo e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fefononga'aki' ke faitokonia 'a e fakaakeake mo e tupu faka'ekonōmika', ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai';
- Faka'ai'ai 'a e hū koloa ki tu'apule'anga 'o e fua 'a e Fonua' (ngoue, toutai, ngāue fakamea'a) ke a'u ki he toni 'e 5,000 ki he ta'u fakapa'anga 2022, pea ke hiki hake hono ngaohi 'o e koloa fakalotofonua' kae malava ke fakasi'isi'i e hū koloa mei muli' 'aki 'a e peseti 'e 5 koe'uhi ke

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

toe holo hifo ai 'a e fe'amokaki he fefakatau'aki' pea pehe ki he palopalema 'oku tau fefangahangai mo ia fekau'aki mo e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga';

- Tokangaekina ke toe fakalahi 'a e Sino'i Pa'anga ki he ngaahi me'a Fakatu'upakee', pehē foki ki he ngaahi malu'i ki he ngaahi fakatamaki', kau ai 'a e tafa'aki ki he mo'ui'. Tānaki mai ki heni', ko hono tokangaekina ke toe malohi mo lelei ange 'a e fa'unga fakapa'anga ki he ngaahi fakatamaki' mo e feliuliaki 'a e 'ea' ke tokoni ki he tu'unga laveangofua 'oku 'i ai 'a e fonua'.
- Fakapapau'i ko e tu'unga 'o e ngaahi noo', 'e tu'uma'u pē 'i loto he fakangatangata kuo fokotu'u mai 'e he IMF ko e pēseti 'e 40 'o e GDP;
- Fakamamafa'i 'a e ngaahi founa lolotonga ki hono pukepuke 'a e ngaahi fakamole':
  - Ko e ngaahi kole me'alele kotoa pē, ke fakafou kotoa ia ki he Potungāue Pa'anga';
  - Muimui'i ofi 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi vouti ki he Koviti-19.
- Fekumi ki ha ngaahi founa ki hono fokotu'u ha malu'i mo'ui, ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi fakamole ki he 'ave fakafalemahaki'.
- Pukepuke 'a e tu'unga falala'anga 'o e patiseti' 'aki hono fakapapau'i ko e ngaahi me'a fakapa'anga', 'e 'uluaki fakahoko ki he Potungāue Pa'anga' ke fakapapau'i hano pa'anga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fiema'u na'e 'ikai ke fakapatiseti'.

**NGAAHI TU'UTU'UNI FAKAPA'ANGA**

'E kei hokohoko atu pē hono fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'oku fakahoko 'a e muimui pau ki he lao mo e tu'utu'u ni fakapa'anga' he ngaahi lēvolo kehekehe, ke fakapapau'i 'oku taau 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e palani ki he ta'u 'e tolu (3) ka hoko mai', taliui mo pule'i 'a e patiseti' pea ke ngāue lelei'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga'. Ko e fakamole', 'oku mahu'inga ke fenāpasi mo e pa'anga hū mai' fakahoa ki he patiseti kuo teuteu', pea 'oku fiema'u leva 'a hono muimui'i pau 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga'. Ko e tēpile hoko', 'oku 'asi ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga' mo e ngaahi fakangatangata kuo fokotu'u ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'a e Pule'anga'.

**Tēpile 4: Ngaahi Tu'utu'uni fakapa'anga mo hono tu'unga**

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
Vahenga 'o e kau ngaue (\$m)	134.5	148.7	166.6	155.4	179.1	176.9	176.3
Vahenga 'o e kau ngaue <53 peseti 'o e pa'anga humai	49%	53%	63%	61%	65%	63%	63%
Pa'anga Humai Fakalotofonua (\$m)	272.7	280.8	265.0	256.6	275.8	279.8	281.4
Koloa Mo e Ngaue Fakalotofonua (\$M)	1,164.0	1,208.7	1,234.1	1,234.1	1,317.6	1,429.1	1,530.0
Pa'anga Humai Fakalotofonua (>22% 'o e Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua	23.4%	23.2%	21.5%	20.8%	20.9%	19.6%	18.4%

*Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga*

**Ko e Vāhenga 'a e Pule'anga'** 'oku kei hoko pē ia ko e lahi taha he ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' pea ko e pole ia ki he ngaahi ngāue 'a e pule'anga' tautautefito ki he 'ene to'o 'a e konga lahi 'o e patiseti' kae si'isi'i 'a e ivi fakapa'anga ki he ngaahi ngāue kehe 'a e Pule'anga'. 'I he ta'u 'e 5 kuohili', na'e malava 'e he Pule'anga ke ne ta'ota'ofi 'a e vāhenga' 'i lalo he pēseti 'e 53 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua'. Ka 'i he ta'u fakapa'anga 2021, na'e fakafuofua 'e a'u 'a e vāhenga' ki he pēseti 'e 60.6 'a ia kuo fakalaka ia he tāketi'. Ko e kaka ko ia 'i he pēseti 'o e vāhenga' 'oku ho'ata mei ai 'a hono fakakau 'a e ngaahi lakanga 'ataa' pea pehē ki he holo 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua'. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku 'i he peseti 'e 64.9 pea 'e kei hokohoko atu 'a e Pule'anga' hono muimui'i ofi 'a e ngāue' ni 'i he kaha'u'.



*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*

**Ko e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga'** 'i hono fakahoa ki he koloa ngaohi fakalotofonua' 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 20.9 ki he ta'u fakapa'anga 2022 (holo 'aki 'a e pēseti 'e 0.5 mei he taketi pēseti a 'e 21.5 'o e koloa ngaohi fakalotofonua'). Ko e pa'anga hū mai fakalotofonua' 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e pēseti 'e 3.2 ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2021, makatu'unga mei he uesia 'o e mahaki faka'auha'. Ko e pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakafuofua ke 'alu hake 'aki 'a e \$19.2 miliona mei he 'esitimetu fakaangaanga 'o e ta'u 2021. Ko e vakai ki he tu'unga lelei ki he kaha'u', 'oku kau ki ai 'a e tūkuingata ke toe lelei ange 'a e tānaki 'o e pa'anga hū mai'.

**3.4.3 Tu'unga 'o e Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Pule'anga**

'Oku lolotonga fakaakeake 'a e fonua' mei he ongo faingata'a lalahi 'e ua (2) na'a na uesia lahi 'a Tonga 'a ia ko e uesia tamaki 'e he fokoutua Koviti-19 tautefito ki he sekitoa takimamata', pea pehē foki saikolone fakatalopiki ko Hāloti', 'a ia na'a ne uesia 'a e pēseti 'e 27 'a e tokolahi 'o e kakai 'o e fonua'. 'Oku nofo taha 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki ha ngaahi founa 'e tokoni ke kei hokohoko atu e hao ai pe 'a Tonga mei he mahaki Koviti-19 neongo 'a e lahiange 'a e ngaahi fonua kuo uesia 'e he mahaki faka'auha' ni. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tu'u lavea ngofua 'a Tonga ki he ngaahi nunu'a tupu mei he feliuliaki e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' fakafehoanaki ki he ngaahi Pa'anga muli' makatu'unga mei he ngaahi feliuliaki 'a e 'ea mo e ngaahi uesia fakaenatula', pea kei hokohoko atu aipe 'a e kei pēseti 'e 100 'a e ngaahi tokoni mai 'a ADB mo Pangike 'a Māmani' koe'uhi ko e kei 'i he tu'unga ma'olunga 'aupito 'a e ngaahi mo'ua no 'a Tonga'.

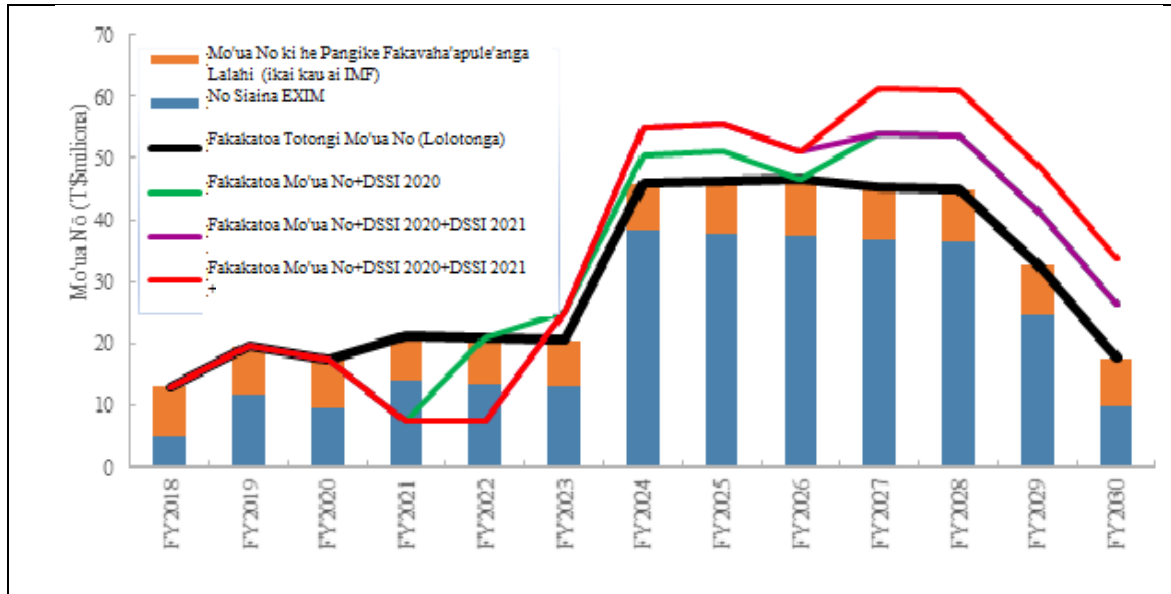
Na'e tali foki ke kau atu 'a Tonga ni 'i he polokalama toloi fakataimi 'a hono tā fakafoki 'o e ngaahi nō mei he Pangikē EXIM 'a e Lēpapulika 'o e Kakai 'a Siaina'. Ko ia ai, ko e ngaahi totongi tupu mo e totongi sino'i nō kotoa na'e totonu ke totongi 'i he 'aho 1 'o Me ki he 31 'o Tisema 2020, ke toloi 'o toki totongi fakafoki 'i he ta'u 'e 4 ka hoko', ka ke totongi pē 'a e tupu', 'i he 'uluaki ta'u'. Na'e to e tali foki 'i Nōvema 2020 ke fakaloloa 'a e polokalama toloi hono tā fakafoki 'o e mo'ua nō ko'eni ki he faka'osinga 'o Sune 2021. 'Oku kau foki heni 'a e totongi mo'ua nō ki he Pangikē EXIM 'a e Lēpapulika 'o e Kakai 'o Siaina 'i he 'aho 21 Ma'asi, 2021. Ko e fokotu'utu'u fo'ou ko 'eni', 'oku 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi mo'ua nō mei he Pangikē 'a Māmani', Pangikē Fakalalaka 'o 'Esia', mo e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga Fakalalaka ki he Ngoue'.

Ko e fakakātoa 'o e totongi noo' 'oku toloi 'i he polokalama nō toloi ko 'eni', 'oku fakafuofua ki he TOP\$14.6 miliona, 'a ia 'oku 'atā leva 'a e fo'i pa'anga ko ia' ke tokoni ki he teuteu 'a Tonga ki he mahaki faka'auha Koviti-19. Na'e kole foki 'e Tonga ha nō ma'ama'a fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 9.4 miliona mei he faingāmalie nō ma'ama'a 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha' a Pule'anga (IMF) ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e patiseti fe'amokaki ki he ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku hā atu 'i he Fakatātā 2 'i lalo', 'a e fakafuofua ki he ngaahi totongi no 'a e fonua' 'o a'u ki he ta'u fakapa'anga 2030 'o kau ki ai 'a e totongi no na'e toloi', pea pehē foki ki he nō fo'ou mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha' a Pule'anga (IMF). Vakai ki he Fakamatala Fakalahi I Konga 8.2 ki he ngaahi fakaikiiki.

'Oku lolotonga ngāue fakataha 'a e Potungāue Pa'anga' mo e Tokotaha Mataotao mei he Pangikē 'a Māmani' ki hono aofangatuku 'a e Palani fakata'u tolu ki he Nō, 'o tāketi ke fakahū atu ke tali 'e he Kapineti' 'i he vave taha'. Ko e Palani ko eni', 'e tokoni ia ki he Pule'anga' ke ne a'usia 'a e ngaahi taumu'a ki he ngaahi mo'ua nō. 'E tuku atu foki e Palani ko eni' 'i he peesi 'initaneti 'a e Potungāue' ke lava ke ma'u 'e he Ngaahi Kupu Fekau'aki', 'o kau ai mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

**Fakatātā 2: Fakafuofua Totongi Mo'ua Nō 'a Tonga ki he ta'u 'e 10 ka hoko mai'**



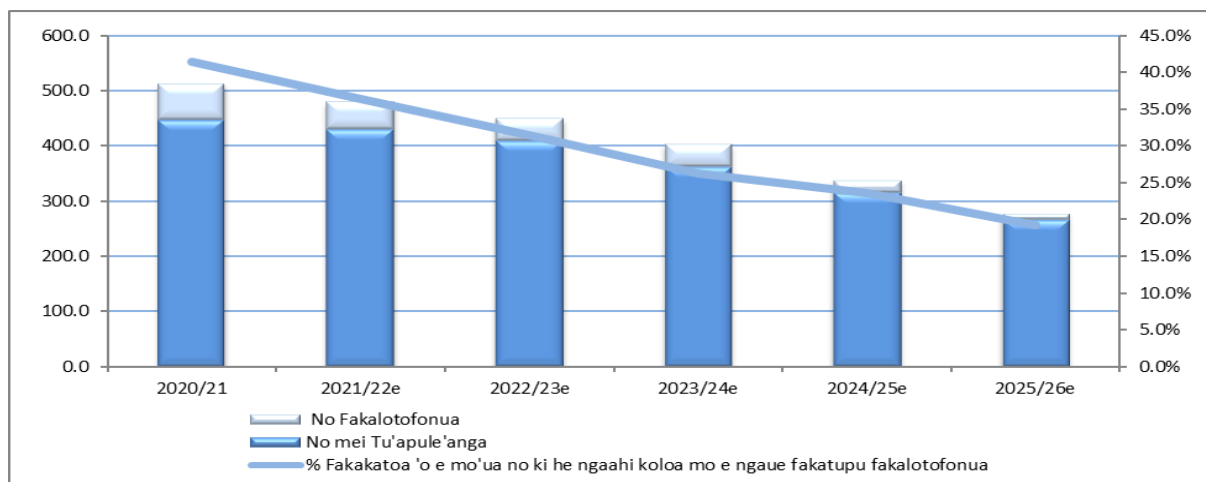
Koe'uhi, ko e kamata hono tā fakafoki 'o e sino'i noo', ki hono to e langa fo'ou 'o e ngaahi pisinisi 'i Nuku'alofa', mei he Pangike EXIM 'a e Lapapilika 'o e Kakai 'o Siaina', 'e 'i ai 'a e hiki lahi 'i he totongi 'o e ngaahi mo'ua nō, 'i he ta'u fakapa'anga 2024.

**Ngaahi Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga 'i he 30 'o Sune 2021**

Ko e mo'ua nō fakakātoa 'a e Pule'anga' 'i he 30 Sune 2021, 'oku fakafuofua ia ki he \$514.4 miliona (pēseti 41.5 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua), ko e hiki eni 'aki eni 'a e pēseti 'e 5.3 mei Sune 2020. 'Oku makatu'unga 'a e hiki ko 'eni mei he nō fo'ou mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga' mo e feliliuaki 'a e Pa'anga Tonga fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga muli'.

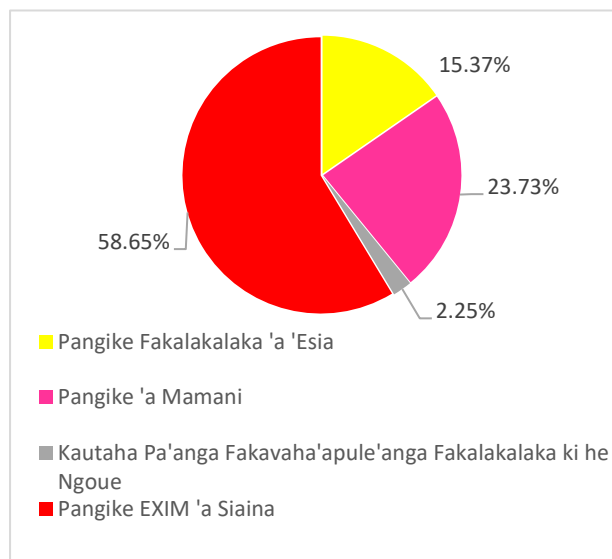
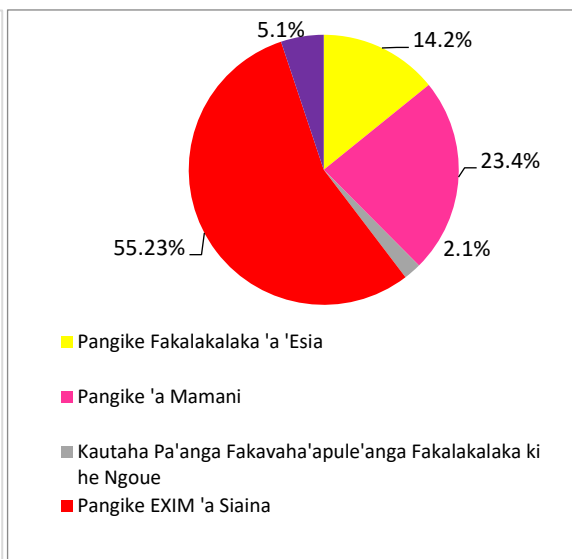
Fakatatau ki he'ene ha atu 'i he Fakatātā 3, ko e lahi fakakatoa 'o e mo'ua noo', 'oku fakafuofua ke holo ia 'i ha vaha'a taimi nounou tupu mei he hokohoko atu hono totongi fakafoki 'a e sino'i noo' mei he Pangike 'a Māmani' mo e Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia'.

**Fakatātā 3: Tu'unga 'o e Mo'ua Nō Fakakātoa 'a e Pule'anga (\$miliona) ki he 2021 –2026**



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Ngaahi Mo'ua Nō mei Tu'apule'anga**

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a Tonga mei tu'apule'anga 'i he 30 Sune 2021, 'oku hā ia 'i he Fakatātā 4, 'oku fakafuofua ki he \$447.1 miliona (pēseti 35.9 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua'). 'Oku ofi 'i he vahe ua 'e tolu 'o e mo'ua nō ko'eni' ko e nō mei he Pangike EXIM e Lepapilika 'o e Kakai 'o Siaina'. Ko e liluu ko 'eni mei Sune 2020, 'oku makatu'unga ia mei he holo koia 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' 'i hono fakafehoanaki mo e pa'anga muli', kae'uma'a foki 'a e nō fo'ou mei' he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga'.

**Fakatātā 4: Vahevahe 'o e Mo'ua Nō mei he Ngaahi Kautaha Kehekehe mei Tu'apule'anga****DOD- Sune 2020****DOD- Sune 2021.****3.5 Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga'**

'Oku kei hokohoko atu pē hono uesia tamaki 'e he Koviti-19 'a e tu'unga faka'ekonōmika' 'i māmāni lahi 'o kau ai mo Tonga. Na'e tāpuni 'e Tonga 'a e kau'āfonua' mei he fefolau'aki', talu mei Ma'asi 'o e 2020, 'o toki faka'atā pē ki hono fakafoki mai 'o e kakai Tonga ne tukuvakā 'i muli'. 'Oku uesia lahi heni 'a e sekitoa Takimamata', fiema'u koloa fakalukufua'(aggregate demand) mo e ngāue'aki 'o e koloa'(consumption). 'Oku toe tātaki atu foki 'a e ngaahi maumau na'e hoko mei he ngaahi saikolone kimui' ni mai' ki he faingata'a'ia fakapa'anga 'a e ngaahi pisinisi takimamata'. 'I he'ene pehee', 'oku fakafuofua 'e holo 'a e tu'unga faka'ekonōmika' 'o Tonga' 'i he ta'u fakapa'anga 2020 mo e 2021.

Ka neongo ia, 'oku kei malu pē 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi pangikee' 'o tokoni ki ai 'a e lahi fe'unga 'enau ngaahi pa'anga tefito' (capital) mo e hulu 'enau pa'anga ngāue' (liquidity). 'Oku 'i he tu'unga fakafiēmālie mo e lahi 'o e pa'anga talifaki 'i muli' 'o ma'olunga hake he tu'unga si'isi'i taha ko e māhina 'e 3 'o e koloa hū mai', pea 'ikai ha feliliuaki lahi 'i he hikihi 'i he totongi koloa' 'o ma'ulalo pē 'i he peseti 'e 5, 'oku faka'amu ki ai 'a e Pangikē Pule'. Kaekehe, ko e holo lahi 'i he tu'unga faka'ekonōmika' te ne uesia 'a e tupu 'o e ngaahi noo', tupu 'a e ngaahi pangikee', tā totongi fakafoki 'o e ngaahi noo', pea toe lahi ange foki 'a e faingamālie ki ha fa'ahinga fakatamaki ke hoko 'i he sekitoa ngāue fakapa'anga'.

Na'e tauhi pē 'e he Pangikē Pule' 'a 'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lolotonga' 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2020/21 ki Fepueli 2021, ke poupu ki hono langa hake 'o e tu'unga faka'ekonōmika', mo hono tauhi e ma'uma'uluta fakapa'anga'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'I he vaha'a taimi ko eni, na'e fakahoko ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'oku ha atu 'i lalo':

1. Ke fakafaingamāliei 'a e fokotu'utu'uni ngāue fakapa'anga' āki á e tuúmau pē á e totongi tupu óku tu'utu'uni' i he peseti é 0 (zero interest rate policy), 'o íkai totongi ha tupu;
2. Ke 'oua 'e toe ma'ulalo hifo 'i he peseti e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio).;
3. Ke tu'uma'u 'i he peseti 'e 10 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule';
4. Ke tauhi pē 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa' (inflation reference rate) ke 'oua na'a laka hake he peseti e 5;

'I he tokanga makehe 'a e Pangikē Pule' ki he ngaahi uesia 'o e Koviti-19 'i he tu'unga faka'ekonōmika' mo e ngaahi ngāue fakapa'anga', na'e tānaki atu ai mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ko' eni he lolotonga 'a e ta'u':

5. Muimui'i ofi 'a e lahi 'o e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, pea holoki e peseti 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (SRD) 'oka fiema'u;
6. Vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē ke fe'unga, pea liliu 'a e tu'utu'uni lolotonga' 'oka fiema'u;
7. Fakafaingofua 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he fakafetongi pa'anga muli' 'oka fiema'u;
8. Hokohoko atu pē hono fatongia ki he fakatau atu 'a e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga'.
9. Tauhi 'a e fetu'utaki vāofi mo e ngaahi kautaha fakapa'anga' ke fakapapau'i 'oku nau 'i ha tu'unga mateuteu fe'unga;
10. Hoko atu pē hono faka'ata kitu'a 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule' 'aki hono fakahā atu 'i he ngaahi fanongonongo 'oku tuku atu ki he kakai 'o e fonua';
11. Muimui'i ofi 'a e ngaahi uesia 'o e mafola fakamāmani lahi 'a e Koviti-19 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga' telia ha ngaahi faka'ilonga 'o ha tu'u laveangofua;
12. Fakapapau'i 'oku hokohoko atu pē 'a e talangofua 'a e ngaahi pangikee' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee' ki he ngaahi tu'utu'uni Fakapule'anga fekau'aki mo e Koviti-19, pea 'i he taimi tatau 'oku kei fakahoko pē 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ki he kakai 'o e fonua';
13. Tolo'i 'a e totongi tupu 'i he ngaahi noo', pē ko hono toloi loua e totongi tupu' mo e totongi noo' 'i he māhina 'e 3 ki he 6. 'Oku 'i ai e ngaahi pangikē 'e ni'ihiki kuo mei a'u eni 'o ta'u 'e 1 'enau fakahoko e tokoni ko' eni.

- i. Holoki e ngaahi totongi tupu ki he noo', pea to'o e ngaahi totongi kehe 'oku hilifaki ki ha nō 'oku fakafu'ou;
- ii. Fakafo'ou 'o ha nō, hangē ko hano fakaloloa e taimi ki hono tā fakafoki'.

Tupu pea mei he mafola fakamāmani lahi 'a e Koviti-19, 'oku lahi ange ai ha ngaahi faingamālie ki ha fakatamaki te ne lava uesia 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'I he'ene pehee', kuo kamata ngāue atu e Pangikē Pule' ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'oku hā atu 'i lalo', ke poupu ki hono tauhi e ma'uma'uluta, malu mo e lele lelei 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', 'o tokoni ki he fakalalakala mo e tupu 'a e 'ekonōmika'.

14. Fakalahi á e fatongia ki hono tokangaekina e ngaahi kautaha fakapa'anga' āki hono vakai'i e ngaahi fakatamaki te ne malava uesia 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', fokotu' ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono sivi'i e ngaahi uesia é malava hoko ki he ngaahi noo' mo e pa'anga ngāue á e ngaahi pangikee'. 'Oku toe tānaki foki mo ha ngaahi Tohi Tu'utu'uni fo'ou ki hono fakahoko fakapotopoto 'a e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi pangikee' mo e Tohi Tu'utu'uni ki ha ngaahi tu'unga malu faka-komipiuta' (cybersecurity).

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

15. 'Oku fakalahi á e fatongia á e vaá 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi pangikee' ke kau ai 'a hono tokanga'i mo siofi 'a e fe'ave'aki holo 'a e pa'anga 'uli' (money laundering) pea mo hono fakapaánga e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (terrorist financing).
16. Fokotuú ha sisitemi totongi paánga fakafonua (National Payment System) óku malu, lelei mo taau ke ngāueáki é Tonga.
17. Óku ngāue foki á e Pangikē Pule' ke tokonií á kinautolu óku lahi honau ngaahi mo'ua', maluí á e kau kasitoma', mo fakaáái á hono tuku atu ó e ngaahi sēvesi fakapaánga' ki he kakai ó e fonua', áki á hono fakamālohia hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga óku 'ikai ko ha pangikee' hangē ko e ngaahi Kautaha nō (Lao ki he ngaahi Kautaha Nō 2018), ngaahi Kautaha nō iiki' (SPBD), mo e ngaahi Kautaha fakafetongi paánga muli'. Kuo ósi kamata faú foki mo e Lao fakaangaanga ki hono laiseni mo hono tokangaí e ngaahi Kulētiti 'Iunioni' (Credit Union Bill) ó paasi ki he Potungāue Paánga'. Í he taimi tatau, kuo kamata foki mo e ngāue ki hono fokotuútuú á e Lao fakaangaanga ki he Lipooti Fakanō Tonu' (Fair Reporting of Credit Bill) ki he ngaahi Kautaha maúanga fakamatala fekauáki mo ha nō (Credit Bureaus), ke tokoni ki hono siofi ó e moúa ó e ngaahi Kautaha' mo e Fakafoituitui'.
18. Kuo ósi kamata foki mo e ngāue ki hono fakahoko á e Lao fakaangaanga ki he ngaahi Kautaha Maluí 2018 (Insurance Bill 2018). Ko e Lao fakaangaanga ki he Ngaahi kautaha Vāhenga Mālōlō (Pension Fund Bill) óku lolotonga aleaí mo e ngaahi kupu fekauáki'.
19. Ngāue ki hono fokotuú ha tuútuúni ngāue fakafonua ki hono tānaki e ngaahi fakamatala felāveí mo hono íloí hoó kau kasitomā (Know your customer), ke fakamālohií e ngaahi ngāue fekauáki mo hono feáveáki ó e ngaahi paánga úli' (AML), mo e fakapaánga ó e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (CFT).
20. Hoko atu á e talatalanoa mo e ngaahi kupu fekauáki' ki hono fakahoko e fiemaú á e Lao ki hono Puleí ó e fetongi paánga muli' 2018 (Foreign Exchange Act) ki hono fakafoki mai e paánga muli mei hono hū atu e ngaahi koloa' mo e ngaahi ngāue' (export proceeds).

**3.6 Langa Fakalalakaka Fakasōsiale****1. MO'UI LELEI (Fokoutua Fakamāmani Lahi 'o e Koviti-19)**

Kuo hoko e uesia fakamāmani lahi 'o e fokoutua Koviti-19, ke mo'ua ai e kakai 'i māmani', 'o lahi hake he 19 miliona pea mole ai e ngaahi mo'ui', 'o lahi hake he 2.5 miliona fakatatau ki he ngaahi fakamatala fakamuimui taha'. Neongo 'oku kei malu 'a Tonga mei he fokoutua Koviti-19, 'oku kei tu'u lavea ngofua pe 'a e kau ngāue 'oku nau taki mu'a 'i hono tauhi mo tokanga'i e malu 'o e fonua'. 'Oku 'i ai mo e tokanga mavahe ki he kongā lahi 'o e fonua' 'oku tu'u lavea ngofua ki he fokoutua Koviti-19, 'o kau ki ai mo kinautolu 'oku fokoutua he ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi', kau faingata'a'ia', pea mo e kau toulekeleka'.

'I he lolotonga ni, 'oku mahino pē ko e huhu malu'i pe 'a e founa ke tau foki ai ki ha tu'unga fakafiemālie, ko ia ai 'oku lolotonga aofangatuku 'e he Pule'anga' 'a e Palani Fakafonua ki he Huhu Malu'i Koviti-19, pea pehē ki hono fakafolau mai 'o e faito'o' mei he kautaha COVAX. Ko e kongā 'uluaki 'o e faito'o huhu malu'i' kuo 'osi tu'uta mai ki Tonga ni 'i 'Epeleli 2021. Neongo 'a e tokanga koia ki he Koviti-19, 'oku hokohoko lelei atu pe hono tokangaekina 'a e ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi'.



**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****2. FOKOTU'UTU'U NGĀUE KI HONO FAKANGĀUE'I E KAKAI 'O E FONUA**

Na'e pēseti 'e 16.4 'a e kau ta'ema'u ngāue' 'i he 2016, pea 'oku fakafuofua 'e toe ma'olunga ange 'i hono uestia 'e he Koviti-19 'a e ngaahi pisinisi' mo e ma'u'anga ngāue'. 'Oku fakafuofua ki he pēseti 'e 62 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua na'a nau palani ke tukuatu pe na'a nau ósi fakatokosi' énau kau ngāue' 'o fakatatau ki he savea na'e fakahoko 'e he TCCI pea mo e ILO (Sune 2020). Na'e fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi pea mo e fakataautaha 'a ia na'a nau uestia kovi he fokoutua Koviti-19. 'Ikai ke ngata ai', na'e tokonia 'e he Pule'anga' pea mo e ngaahi fāmili 'o e kau ngāue' 'i he polokalama ngāue fakataimi ki muli' (Seasonal workers)'a ia na'a nau uestia hono tāpuni 'o e kau'āfonua'.

**3. AKO**

Na'e uestia e ngaahi polokalama ako' 'i he ngaahi fakatapatapu' 'o e fokoutua Koviti-19. Na'e fokotu'u ai 'e he Pule'anga' 'a e polokalama ako ngāue 'aki e tekinolosia' (e-learning system) 'o fakataumu'a ke fakaa'u hono ako'i e ngaahi lēsoni ako tokamu'a' ki he ngaahi 'api' pea mo mateuteu ai 'o ka hoko mai ha tāpuni 'i he fokoutua Koviti-19.

'Oku hokohoko atu ai pē hono fakamahu'inga' 'i he Pule'anga' e langa fakalalakaka 'o e ako' 'i he'ene fetokoni'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka ki he fonua' 'a ia 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ia ki hono paotoloaki 'o e tu'unga lelei 'o e ako' hangē ko e ngaahi senitā ki he fakalalakaka e ako 'a e fānau iiki', fakataukei'i e kau faiako', pea pehē ki hono faka'ai'ai ke a'u e ngaahi langa fakalalakaka 'o e ako' ki he tokotaha kotoa 'i he sōsaieti'.

**4. MALU FAKASŌSIALE**

'Oku toe lahi ange 'a e ngaahi fāmili 'oku nau faingata'a'ia fakapa'anga 'i Tonga 'i he ta'au 'a e palopalema fakasōsiale mo faka'ekonōmika mei he Koviti-19. Na'e fakahoko 'e he Pule'anga ha polokalama tokoni fakaakeake ke fakaivia hake 'a kinautolu 'oku tu'ulavea ngofua ki he uestia he fokoutua' ni. Ko e tākaki atu pe 'a e tokoni ko eni' ki he polokalama lolotonga ki he vahe 'a e kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia'.

**5. FAITO'O KONATAPU**

Ko e taha eni 'i he ngaahi tefito'i palopalema 'oku tokangaekina 'e he Pule'anga'. 'Oku tukupā 'a e Pule'anga' ke fakafepaki'i 'a hono ngāue'aki 'a e faito'o konatapu', 'a ia 'oku hā he ngaahi kaveinga 'e fitu (7) kuo fokotu'u ko e kāpasa folau ke muiaki 'e he Pule'anga', ke a'usia hono taumu'a'. Pea 'oku hokohoko atu e Pule'anga' ki hono fakaivia e kau ngāue 'a e Potungāue Polisi' pea mo hono fakanaunau mo fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue ki hono ta'ofi 'o e faito'o konatapu'.

**3.7 Ngaahi Fakafe'ātungia**

'Oku 'i ai 'a e ngaahi faka-fe'ātungia, 'oku malava ke ne uestia 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua' 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko'. 'Oku kau ki heni 'a e:

***Ngaahi faka-fe'ātungia faka'ekonōmika':***

- Makatu'unga 'i he kei tolonga mai 'a e fokoutua Koviti-19, 'oku 'i ai e 'amanaki 'e kei uestia ai pē 'a e tūkunga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga', 'o tatau pē 'i Tonga' ni pea mo tu'apule'anga.
- 'E kei fehangaangai pē 'a e ngaahi sekitoa tefito 'o e fonua' pea mo e ngaahi pole 'oku lolotonga fekuki mo e ngaahi pisinisi' kau ki ai mo e 'ikai ke kei malava ke nau fakangāue'i 'a 'énau kau ngāue'. 'E kei hokohoko atu pē 'a e uestia 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika', 'o kau ki ai 'a e Sekitoa Takimamata', Fefakatau'aki Fakalukufua' mo e Fakamovetevete',

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

Ngaahi'anga Koloa', Toutai' pea mo e Ngaahi Ngāue Fakapangikē. Makatu'unga 'i he ngaahi uesia ko 'eni', ko e pisinisi 'e 10 kotoa pē: 'i he ngaahi pisinisi 'oku laiseni' 'oku fakafuofua 'e tāpuni ai 'a e pisinisi 'e 1 pea tāpuni leva 'a e pisinisi 'e 2 'i he ngaahi pisinisi 'ikai laiseni'<sup>7</sup>.

- Ko e tu'unga mo e ivi fakapa'anga 'o e Pule'anga' 'i he lolotonga ni', 'oku tu'u laveangofua kene matu'uaki 'a e ngaahi uesia 'o e fokoutua Koviti-19. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he ngaahi uesia kovi 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua', neongo 'a e kei malava pē ke kei pukepuke 'a e tākaki pa'angá.
- 'Oku hokohoko atu pē 'a e fiema'u 'a e tokoni 'a e Pule'anga' mei he sekitoa pisinisi' pea mo e ngaahi kulupu faingata'a'ia' 'o makatu'unga ai 'a e mafatukituki ke hokohoko atu 'a e ngaahi tokoni ko eni 'a e Pule'anga' pea pehē ki he Pangikē Pule';
- Ko e tu'unga malava ke kei fakahoko mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka' ke fakapa'anga 'aki e fe'amokaki 'i he patiseti';
- 'E malava pē ke uesia 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga', koe'uhi' ko e tu'unga lolotonga 'oku tau 'i ai'.

***Ngaahi faka-fe'ātungia 'o e fakatamaki fakaenatula' mo e feliliuaki 'o e 'ea':***

- 'Oku fika ua 'a Tonga 'i he ngaahi fonua he māmani', 'oku tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' mo e feliliuaki 'o e 'ea'. 'Oku hoko eni ko e fakafe'ātungia ki he tupu faka'ekonōmika' pea mo e ngaahi ngāue ki he langa fakalakalaka'.
- 'E kei uesia ai pē 'a e patiseti' kapau 'e toe hoko mai ha fakatamaki fakaenatula 'i he kaha'u' 'o hangē ko ia na'a tau a'usia mei he ngaahi matangi saikolone fakatalopiki hangē ko Ian, Kita, Tino mo Hāloti', 'a ia na'e maumau lahi ai 'a e ngaahi ngāue lalahi tefito 'o hangē ko e ngaahi feitu'u mālōlō'anga ki he kau folau'eve'eva', uafu', ngaahi 'āhanga' pea mo e ngaahi hala matātahi'.

***Ngaahi faka-fe'ātungia fakapa'anga':***

Koe'uhi, ko e kei faka'ilongaua 'a e tu'unga 'o e fokoutua Koviti-19, 'e kei hoko atu ai pē 'a e ngaahi fakangatangata mei he ngaahi Pangikee', ke tali ha nō, 'o tatau pē mo e fiema'u noo', koe'uhi' ko e 'ikai ke pau pē 'e malava ke totongi fakafoki 'a e noo' ki he ngaahi Pangikee'.

***Ngaahi faka-fe'ātungia 'o e mo'ui lelei':***

- 'Oku kei hoko pē 'a e ngaahi fokoutua 'ikai pipihi' (NCDs), ko e pole lahi 'i he tafa'aki 'o e mo'ui lelei. Ko kinautolu 'oku nau mo'ua ai' (NCDs), 'oku nau tu'u lavea ngofua 'aupito' ki he fokoutua Koviti-19.

***Ngaahi faka-fe'ātungia faka-sōsiale':***

- 'Oku kei tokoni' i fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua', 'o kau ki ai 'a e kau toulekeleka', kau faingata'a'ia', ngaahi fāmili 'oku tuku vakā 'i muli', kau toli' mo e ngaahi fāmili masivesiva ange'. 'Oku kau kotoa 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga' ni ki he ngaahi uesia 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga'.
- Makatu'unga 'i he fakangatangata 'o e ivi 'a e Pule'anga', 'oku fu'u fiema'u ai ke fakalelei' i 'a e fika mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fāmili 'oku nau tu'u lavea ngofua', ke fakapapau' i 'oku tokonia 'a kinautolu 'oku fiema'u vivili ange'.

<sup>7</sup> Fakatotolo Fakavavevave 'a e Kautaha ILO 'i he uesia kovi 'o e Koviti-19, 'i he ngaahi pisinisi mo e ngaahi ngāue 'i Tonga, 'Epeleli 2021.

## 4. Palani Fakalalakaka 'a Tonga hono II:2015-2025 mo e Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga: 2022-2024

### 4.1 Palani Fakalalakaka 'a Tonga hono II: 2015-2025

Hangē ko ia 'oku 'iloa ko e Palani Fakalalakaka 'a Tonga II 2015-2025 ko e Palani Fakalukufua ia 'a Tonga kuo tau a'usia e lavame'a 'i he ta'u 'e nima kuo 'osi. Ko e ngaahi lavame'a ni 'oku kau ki ai 'a hono fakanofonofu 'a e ngaahi Taumu'a ki ha Fakalalakaka 'oku Tu'uloa (SDG), Ngaahi ngāue mā 'a e Ngaahi Fonua 'Otu Motu iiki langalanga hake (S.A.M.O.A) pea pehe ki he Palani ki hono fakasi'isi'i 'o e laveangofua 'i he ngaahi fakatamaki (SENDAI) ki he Palani Fakafonua 'a Tonga. Na'e fu'u mahu'inga 'aupito 'a hono fakanofonofu 'a e ngaahi taumu'a ngāue ni, 'i he'ene felave'i tonu mo e visone 'o 'etau Palani Fakafonua (TSDF II) "Ke Paotoloaki 'a e Fakalalakaka ke fakakelesi e mo'ui ki he taha kotoa" 'i he fiema'u ke fakanofonofu mo mahino'i 'oku 'i ai 'a e felalave'i 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'o e fakamamani lahi pea mo e fakafeitu'u ki he'etau ngāue 'oku fakahoko 'i Tonga ni. 'Oku hokohoko atu hono tataki e ngaahi fakalalakaka, mo e ngaahi kaveinga ngāue 'e fitu, Ola 'o e ngaahi ngāue fokotu'utu'u fakagaue'anga 'e uongofulu ma hiva, ngaahi taketi mo e me'afua 'a ia kuo a'usia 'a e ngaahi lavame'a 'i he 'uluaki ta'u 'e nima.

Ko e taha 'o e malohinga 'o e Palani Fakafonua ko e mahino 'a e ola ngāue 'oku faka'amu ki ai 'ae palani, ki hono tokonia lelei 'a e pule'anga 'i ha founga ngāue fakataha ke lava 'o fakatupu 'a e ngāue vaofi mo e ngaahi kupu felalave'i.

'Oku mahu'inga 'a hono fakanofonofu 'a e Palani Fakafonua ki he Palani ngāue 'o e ngaahi Sekitoa, Palani ta'u tolu 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga pea pehe ki he founga fa'unga 'o e patiseti 'aki 'a e tokonia fakapa'anga 'oku fakafehokotaki mo e Ngaahi Kaveinga Ngāue 'o e Potungāue mei he Palani Fakafonua. 'I he taimi tatau, 'oku malava mei he Palani Fakafonua ke fokotu'u 'a e ngaahi 'elia mahu'inga ke tataki 'aki 'a e ngāue 'o e Pule'anga.

Kuo kamata 'a e ngāue ki hono vakai'i 'a e tu'unga hono fakahoko e ngaahi taumu'a 'a e Palani Pakafonua 'a Tonga 'i he 'uluaki ta'u 'e nima 'aki 'a e tokoni 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'i he 'Ekonomia mo e Komisoni Fakasosiale 'a 'Esiā mo e Pasifiki (UN-ESCAP). Ko e ola 'o e ngāue ni 'e fakahoko mai ia 'i he Lipooti fakata'u nima 'o e Palani Fakafonua 'a Tonga.

Ko e Lipooti 'a Tonga 2019 'i he Taumu'a Ngāue 2030 mo e Lipooti Taumu'a Ngāue ki he Tu'uloa mo Fakalalakaka 2020 'oku fakaha mai mei he ongo lipooti ko 'eni 'a e ngaahi lavame'a mo e ola ngāue 'a Tonga pea pehe ki he ngaahi 'elia 'oku tau lavame'a lelei ai mo e ngaahi 'elia 'oku fiema'u ketoe fakaihia.

### 4.2 Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga kuo lava 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021.

'I he kongā ko 'eni', 'oku fakamatala atu ai 'a e kongokonga lalahi 'o e ngaahi ngāue na'e lava 'o fakahoko 'i he ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga', 'i he ta'u fakapa'anga 2021.

#### 1. Mo'ui Lelei

'Oku tokanga mavahe 'a e Pule'anga', 'o fokotu'u 'a e Mo'ui Lelei', ko e tumutumu ia 'o 'ene kaveinga ngāue' 'o makatu'unga 'i he fokoutua Koviti-19. Ko ia ai, ko e kongā lahi 'o e ngāue mo e ngaahi lava me'a 'i he 'elia ngāue ko ia' na'e fakamamafa ki he ngaahi tu'unga mateuteu mo e ngāue malu mei he fokoutua fakamamani lahi Koviti -19 'a ia 'oku fakaikiiki atu 'i lalo :-

- ✓ Ko hono fokotu'u 'a e Komiti fakafonua ki he Fakaakeake mei he Ngaahi Faingata'a Fakaenatula' pea pehē ki he Komiti fakafonua ki he Ngaahi Tokoni Fakavavevave'(Koviti-19 pea mo e Saikolone Talopiki ko Hāloti', mo e tefito'i fatongia ke tataki mo fokotu'utu'u 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga ke matu'uaki 'a e uesia kovi 'o e Koviti-19.
- ✓ Fokotu'u e ngaahi Kulupu ngāue 'e hiva (9), ke nau tokangaekina hono fakahoko 'a e Ngaahi Palani Fakafonua felave'i mo e Koviti-19.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

- ✓ Tali 'a e Pa'anga Tokoni Fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale fe'unga mo e \$60 miliona ke fakapa'anga'aki 'a e Palani Ngāue Fakafonua' 'a e ngaahi kulupu ngāue. :-
  - Ko e lahi taha 'o e tokoni' 'oku fakahoko ia ki he Mo'ui Lelei' 'o fakafou 'i he *Kulupu Ngāue ki he Mo'ui Lelei mo e Ma'a*, kau ai 'a e ma'u'anga vai (*WASH*) fe'unga mo e \$22.5 miliona. 'Oku fakataumu'a 'eni ke tokoni ki he tu'unga mateuteu mo e malu 'a e fonua' (\$11.7 miliona), ngaahi naunau fakafaito'o (\$6 miliona) pea mo hono fakahoko 'o e palani ngāue ki hono feau 'o e fokoutua Koviti-19 (\$4.8 miliona).
  - Ko e *Kulupu Ngāue ki he Fakaakeake Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale*, 'oku taki ai 'a e Potungāue Pa'anga', kuo vahe'i ki ai 'a e \$22.4 miliona. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika, ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi tukui kolo'
  - Kuo vahe'i foki mo e \$3.8 miliona ki he *Kulupu Ngāue ki he Ako* ki hono fakahoko 'o 'enau ngaahi palani ngāue', 'o kau ki ai mo e tokoni faka-pa'anga ki he fānau ako Tonga 'i tu'apule'anga'.
  - Ko e *Kulupu Ngāue ki he Fetu'utaki*, ne vahe'i ki ai 'a e \$0.3 miliona, ke tokoni ki hono fakahoko 'enau ngaahi palani ngāue' mo tokateu ka hoko mai 'a e fokoutua Koviti-19.
  - Ko e \$1 miliona kuo vahe'i ke tokoni ki he *Kulupu Ngāue ki hono fakahoko e ngaahi ngāue 'oku matu'aki fiema'u'*, pea 'oku kau heni 'a hono tokangaekina ke malu hotau kau'āfonua'.
  - Ko e *Kulupu Ngāue ki he Malu faka-me'atokoni*, kuo vahe'i ki ai 'a e \$3.2 miliona, ko e siofaki ki he tokateu 'o e me'atokoni', fakatolonga' pea mo hono tufaki'.
  - Ko e *Kulupu Ngāue ki he Fokotu'utu'u mo fakahoko ngāue*, kuo vahe'i ki ai 'a e \$1.1 miliona ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi potungāue 'oku nau fakahoko 'a e 'uluaki tokoni 'i ha hoko ha fakatamaki.
  - Ko e *Kulupu Ngāue ki he Malu mo e Hao*, na'e vahe'i ki ai 'a e \$1.3 miliona, ke tokoni kia kinautolu 'oku tu'u laveangofua', kau ai 'a hono totongi atu 'a e \$100 (tu'o taha pe) ki he kau toulekeleka' mo e kau faingata'a'ia', 'o kehe pē mei he'enau vahe angamaheni. Na'e to e tukuatu vave mo 'enau vahe anga maheni ki he māhina Ma'asi mo 'Epeleli' ke tokoni ki he'enau tu'unga mateuteu'. Pehē foki ki hono 'oatu mo e taki \$200 ki he ngaahi 'api pe fāmili 'e 1000 (SET), 'oku ma'ulalo 'enau pa'anga hū mai he me'afua pe laine 'o e nofo masivesiva'.
  - Ko e faka'osi', ko e *Kulupu Ngāue ia ki he Ngaahi Fale' pē ko e Nofo'anga*, 'a ia na'e vahe ki ai 'a e \$4 miliona ke tokoni ki hono langa mo hono fakanaunau'i 'o e ngaahi nofo'anga kolonitini' 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u'.

**2. *Ngāue'aki ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu mo e Malu Fakalukufua 'a e Fonua***

'Oku hokohoko atu pe 'a e tokanga 'a e Pule'anga', ke ta'ofi 'a hono ngāue'aki ta'e fakalao 'o e faito'o konatapu'. 'Oku makatu'unga 'eni he fakautuutu 'o e fika 'o e kakai 'oku nau ngāue'aki ta'e fakalao 'a e faito'o konatapu'.

- ✓ Kuo tali 'e he Pule'anga' 'i he 'aho 7 'o Fepueli 2020, ke fatu 'a e Palani ki he Malu 'a e fonua' fakalukufua. Na'e tali ai pe ke fokotu'u ha Komiti makehe 'a e Kapineti', ki he Malu 'a e Fonua' ke ne tataki 'a hono fa'u 'a e Palani'. Kuo kamata foki hono fokotu'utu'u 'o e ngāue ni pea 'e hokohoko atu ia 'i he ta'u fakapa'anga 2022. Na'e 'osi tali foki 'a e Palani ngāue ki he fokotu'utu'u ko eni' 'o kau ai 'a e fokotu'u 'o e timi ke ne tataki 'a e fatu 'o e palani ko ia ki he malu 'o e fonua fakalukufua'. Ko e timi Palani' 'oku tokonia mai ia 'e he 'Ako'anga Malu'i 'o e Pasifiki' mei he 'Univēsi Faka'ekonōmika' 'o 'Aositelēlia. Kuo tali he Komisoni 'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga (PSC) ke fakangāue'i ha taha mataotao fakalotofonua ke tokoni ki he timi palani' 'i hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e fo'u 'o e palani.
- ✓ 'Oku kei hoko pe 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki hono faka-fepaki'i 'o e Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu', 'a ia na'e tali 'e he Kapineti' 'i Sepitema 2019, kene

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

tataki 'a e ngāue 'a e Pule'anga'. Na'e tali 'e he Kōmiti Tokangaekina e Ngāue Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu', ke Fokotu'u ha Kulupu Ngāue mei he ngaahi Potungāue tefito 'a e Pule'anga'. 'Oku lolotonga fo'u 'a e 'uluaki palani ngāue 'a e kulupu ngāue ni, pea kuo fakakoua kinautolu ke nau talanoa'i mo e ngāahi kupu fekau'aki mo e palani ngāue ko eni', pehē ki hono mape'i e anga hono ngāue'i mo fakahoko 'o e palani'.

- ✓ Na'e fakakakato hono vakai'i 'a Tonga 'e he kautaha tokangaekina 'o e ngaahi fonua 'Esia Pasifiki' (Asia Pacific Group) fekau'aki pea mo hono ta'ofi 'a hono fe'ave'aki fakafūfū 'o e pa'anga 'uli', pehē foki ki hono ta'ofi 'o e fakapa'anga 'o e tautoitoi'. Na'e vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'a e fonua' felāve'i mo e ta'ofi hono ngāue ta'efakalao 'aki 'a e fa'unga ngāue fakapa'anga', 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' pea mo e fokotu'u 'a e kulupu ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā'. Ko e mālohinga 'o e fa'unga fakapa'anga fakamāmani lahi', 'oku makatu'unga ia 'i he tukunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fa'unga fakangāue 'o e ngaahi fonua'. Ko ia ai 'oku 'i ai 'a e faingamālie ki he ngaahi fonua' ke fakalelei'i 'enau ngaahi fa'unga ngāue', pea pehē foki ki he fa'unga lao' pea mo e ngaahi fokotu'utu'u kotoa pē felave'i mo hono tau'i 'a e fe'ave'aki 'o e pa'anga kākā' pea mo e fakapa'anga 'o e tautoitoi.

***3. Fakalalaka 'i he tu'unga 'o e Ako'***

'Oku hokohoko atu ai pē, 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki he mahu'inga 'o e tūkunga lelei 'o e Ako', ko e taha 'o 'ene tefito'i kaveinga ngāue', ke tokoni ki he fakalalaka 'i he mo'ui 'a e kakai'. Na'e fehangahangai 'a e sekitoa Ako' mo e ngaahi pole tatau ko ia na'e uesia ai 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonomika kehe' makatu'unga 'i he fokoutua fakamāmani lahi'. Kaikehe na'e malava pe ke kei fakahoko 'a e ngaahi ngāue mo e fokotu'utu'u fo'ou 'i he sekitoa', 'a ia 'oku fakamatala 'i he Konga 3.2.

***4. Fakalalaka Faka'ekonōmika***

- ✓ Tokoni'i 'o e ngaahi pisinisi' mo e kau ngāue na'e uesia' ke nau kei lava pē 'o mo'ui mo ngāue lolotonga 'a e taimi faingata'a':
- ✓ Tokonia 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika' kau ai 'a e sekitoa ngoue', toutai' mo e takimamata:
  - Fokotu'u ha Poate ki hono māketi'i mo hū atu 'a e koloa ki muli' ke tokoni ki he ngōue', ngāue fakamea'a', pea mo e toutai' 'o kau ai 'a e tokangaekina ha ngaahi founa ngāue ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia tupu mei' he fetō'aki 'a e ngaahi totongi 'a e māketi' mo e faingata'a fakaenatula';
  - Fakalōloa mo fakalahi 'o e polokalama nō fakalalaka 'a e pule'anga' (GDL) ki he to e ta'u 'e 5, pea fakalahi 'a e pa'anga noo', 'aki 'a e 5 miliona. 'Oku tokanga'i 'a e polokalama ni 'e he Pangike Langa Fakalalaka 'a Tonga.
  - Fokotu'u 'a e polokalama nō ke tokonia mo fakaivia 'a e kakai fefine', ke nau fakahoko 'enau ngaahi ngāue faka'ekonōmika';
  - Me'afua ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'anga;
    - Na'e hokohoko atu pe 'a e malava ke tauhi 'a e talafi pa'anga mei muli' 'i he tu'unga ma'olunga, 'a ia ko e pēseti 'e 41.3 'o e GDP 'i he 'ene a'u mai ki Tisema 2020 (\$398 miliona), 'i hono fakahoa ki he pēseti 33.9 'i Tisema 2019 (\$348.1 miliona), pea pēseti 'e 37.6 'i Nōvema 2020 (\$386.6 miliona).
    - Na'e kake 'a e totongi koloa' mei he tu'unga tōlalo na'e 'i ai', ki he pēseti 'e 0.3 'i Tisema 2020, pea pēseti 'e 1.3 'i Sanuali 2021;
    - Ko e Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga', na'e tupu lahi 'aupito 'aki e pa'anga 'e \$705.3 miliona 'i Sanuali 2021, pea 'oku fe'unga eni ke ne feau 'a e koloa mo e ngāue hū mai 'i he māhina 'e 12, 'o laka hake 'i he me'afua angamaheni ko e māhina 'e tolu (3).



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****5. *Ma'u'anga ivi, Feliuliuaki 'a e 'Ea pea mo e Fakasi'isi'i e Uesia mei he Ngaahi Fakatamaki'***

Ko e taha e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga', ko e ma'u'anga ivi', feliuliuaki 'o e 'ea' mo e tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki faka-e-natula' mo e feliuliuaki 'a e 'ea'.

'Oku tokanga ai 'a e Pule'anga' ki he ngaahi tefito'i ngāue ko 'eni ke kei mālohi mo tu'uloa ai pē 'a e ngaahi kaveinga ngāue ko `eni :

- ✓ Fokotu'u e Palani ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fekau'aki pea mo e ngaahi uesia 'oku hoko mei he ngaahi Fakatamaki';
- ✓ Tali 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua ke tataki 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi fale nofo'anga', tautefito ki he ngaahi ngāue langalanga hake 'o e ngaahi fale nofo'anga', hili e ngaahi fakatamaki fakaenatula';
- ✓ Fo'u 'o e Tu'utu'uni Fakatau mo e Aleapau ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue fakavavevave 'oku fiema'u ke fakahoko hili ha fakatamaki;
- ✓ Na'e fe'unga kotoa moe pa'anga 'e \$10 miliona na'e totongi mai ki he Pule'anga' mei' he Kautaha Malu'i ki he ngaahi fakatamaki ki he Pasifiki', makatu'unga 'i he ngaahi maumau na'e hoko mei he Saikolone Talopiki ko Haloti'.

**6. *Fakalalakaka'i 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi***

'Oku mahu'inga'ia 'a e Pule'anga' 'i he fakalalakaka e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi', koe'uhi ko e taha ia `o e ngaahi ngāue 'oku tokoni ki he tupu faka'ekonomika 'a e fonua' 'i he taimi faingata`a ni. Ko e ngaahi ngāue poloseki langa fakalalakaka eni 'oku fakahoko 'i he vaha`a taimi ko 'eni':-

- ✓ Tali `a e Tu'utu'uni ngāue ke tataki hono tokangaekina mo malu'i 'o e ngaahi koloa mo e naunau 'a e Pule'anga';
- ✓ Ko e malavalava `a e palani ngāue `a e pule'anga' ki he poloseki langa fakalelei `o e ngaahi hala' pea 'oku kau atu ki ai mo e tokoni ki hono fakangāue'i 'a e kakai 'o e fonua' mo e ngaahi langa fakalalakaka';
- ✓ Kuo tali mo e ongo poloseki lalahi ki he langa fakalalakaka', 'a ia ko e (i) Halafakakavakava mei Fanga'uta 'oku fe'unga katoa moe pa'anga 'Amelika`e \$55 miliona; pea moe (ii) ko hono to e fakalahi `o e Uafu Kuini Salote, 'oku fe'unga ia moe pa'anga 'Amelika e \$45 milion;
- ✓ Kuo lava mo kakato 'a hono fakalelei`i `o e ngaahi 'api ako 'e 25 'i he ta'u fakapa'anga 2021, moe ngaahi 'api taautaha 'e 307 'i he polokalama Saikolone Kita' 'a ia ko e 'api 'e 224 kuo kakato pea kei toe 'a e 'api 'e 83 'oku kei langa, pea ko e 71 leva 'i he malumalu ia 'o e polokalama Saikolone Hāloti', 'a ia ko e 'api 'e 4 kuo kakato pea 'oku kei langa 'a e 67;
- ✓ 'Ofisi NEMO Ha'apai mo Vava'u
- ✓ 'Ofisi 'o e Letiō mo e Fakamafolalea 'a Tonga
- ✓ Fale Ako 'a e Potungāue Polisi'

**7. *Fakalelei'i 'a e Founa Ngāue 'a e Pule'anga***

'Oku tu'ulāhoko ai pe 'a e ngāue 'a e Pule'anga' ki he mahu'inga 'o e taumu'a ngāue ke fakalelei'i 'a Founa Ngāue 'a e Pule'anga' ke toe lelei mo longomo'ui ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga' ki he kakai 'o e fonua'.

'I he feinga koia ke fakakakato e taumu'a ki he kaveinga ko 'eni' ko e ngaahi ngāue eni na'e lava hono fakahoko:-

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

- *Tu'utu'uni Ngāue ke Fakalalakaka Fakatu'upakē (EDPO)* – fakakakato hono tali 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tukuange mai 'o e pa'anga tokoni 'e \$30 miliona (USD) mei he Pangikē 'a Mamani (WB);
- *Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngaahi Fakalelei kuo felotoi ki ai 'a e Pule'anga mo e ngaahi hoa ngāue' (JPRM)* – fakakakato hono tali 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono tukuange mai 'aki 'o e ngaahi pa'anga tokoni mei tu'apule'anga';
- Fokotu'u 'o e palani ngāue ki hono Pule'i mo Tokanga'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' (PFM);
- Hokohoko atu e ngāue ke fakakomipiuta 'a e ngaahi fakamatala (faka'elekitolonika) 'a e Pule'anga'.

**4.3 Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga (GPA) 2022-2024**

'Oku kei fakamu'omu'a pē 'a e tokanga 'a e Pule'anga', ki he 'Mo'uilelei, koe'uhi, ko e Fokoutua Fakamāmani Lahi 'o e Koviti-19, neongo 'a e kei tu'uma'u pē 'a e Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga'. 'I he'ene pehē, 'e kei hokoatu ai pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga' fakataha mo e fonua' fakalukufua ki hono tau'i e fokoutua Koviti-19 ke 'oua 'e hū mai 'a fokoutua ni ki hotau fonua' pea ke 'oua 'e mole ha mo'ui.

Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'e fitu (7) 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'a ia 'oku vahevahe ki he kongā lalahi 'e tolu (3);

1. ***Ko e Tokangaekina 'o e Kakai'*** – 'oku fakamamafa'i heni 'a e mahu'inga 'o e kakai e fonua, mo hono tokangaekina 'o 'enau ngaahi fiema'u vivili' pea mo e tu'unga malu 'enau mo'ui lelei' koe'uhi, ko e fokoutua Koviti-19;
2. ***Fakaakeake Fakaekonōmika'*** – 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he ngāue ki hono fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika' koe'uhi ko e tu'unga tōlalo 'oku 'i ai, 'o makatu'unga 'i he ngaahi uesia 'o e Koviti-19.
3. ***Matu'uaki e Faingata'a*** – 'oku mahu'inga ke fakapapau'i e tu'unga pau mo matu'uaki 'i he ngaahi ngāue langa fakalalakaka, 'o tatau pē 'i he faka'ekonōmika', ngāue langa' pea pehē mo e ngaahi ngāue ki he fakaakeake 'o e tu'unga faka'ekonōmika.

Hangē ko ia ne tali 'i he Tu'utu'uni Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022, ko hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga', 'e fakafou 'i he ngaahi Palani Ngāue Fakata'u tolu 'a e ngaahi Potungāue' 'o fakatatau ki he ivi ngāue fakapa'anga 'o e Pule'anga', fakataha mo e ngaahi tokoni mei hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka'. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'e fitu (7) ki he ta'u 'e tolu ka hoko', 'oku kau ki ai 'a e:

**A. Ko e Tokangaekina 'o e Kakai:****1. *Fakalalakaka ki he Mo'ui Lelei'***

'E hokohoko atu pē 'a e tokanga mavahe 'a e Pule'anga', 'o fakamu'omu'a 'a e tu'unga Mo'ui Lelei 'a e kakai e fonua' koe'uhi, ko e kei faka'ilongaua 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fokoutua Koviti-19. 'I he taimi tatau, 'oku kei hokohoko atu pē, 'a hono fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue, ke fakalalakaka'i e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai 'o e fonua'. 'E kei hoko atu ai pē 'a e tokanga 'a e Pule'anga' ki he ngaahi ngāue langa lalahi (infrastructure) 'i he tafa'aki 'o e Mo'uilelei, ke mateuteu telia ha hū mai 'a e fokoutua Koviti-19, pea mo e taimi 'e fakaava ai e kau'āfonua'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'E tokanga mo tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngaahi tafa'aki ko eni: -

✓ Tokoni fakapa'anga ki hono fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue 'a e Potungāue Mo'ui, felāve'i mo e fokoutua Koviti-19:

- *Konga 1:* Tu'unga mateuteu mo e faka'ehi'ehi (*fiema'u vivili tefito*);
- *Konga 2:* Ngaahi ngāue ke sivi mo 'ilo vave 'o e vailasi (*fiema'u vivili- ta'u 'e tolu ka hoko*)
- *Konga 3:* Ta'ota'ofi/Mapule'i 'ene mafola (*fiema'u vivili- ta'u 'e tolu ka hoko*)
- *Konga 4:* Mafola e vailasi' (*fiema'u vivili taimi-lōloa*)
- Ngaahi ngāue lalahi, 'i he tafa'aki 'o e Mo'ui Lelei';
  - Falemahaki 'o Vava'u;
  - fakalelei'i e Fale Ako'anga Neesi Kuini Sālote', ke ngāue'aki ki hono tauhi mo sivi 'o e kau Tonga foki mei muli' (quarantine facility);
  - langa 'o e fale fakafonua ki he ngaahi sivi mo fakatotolo fakafaito'o' (laboratory);
  - Fale Tuku'anga Faito'o
- Tu'utu'uni ngāue felāve'i mo e faito'o huhu malu'i' (Koviti-19), kau ki ai mo hono fokotu'u ha feitu'u 'oku hao mo malu ke tauhi ki ai, pea pehē ki hono ako'i 'o e kaungāue'.

✓ Hokohoko atu hono tokangaekina e ngaahi polokalama mo'ui lelei angamaheni: -

- Ngaahi ngāue ke pou pou ki he mo'ui lelei' pea mo e faka'ehi'ehi mei'he Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi' pe NCD;
- Ngaahi ngāue tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e mafola 'o e Ngaahi Fokoutua Pipihi' (CD), 'o hangē ko e Koviti-19;
- Ngaahi ngāue ke fakalalaka'i e tu'unga mo'ui lelei 'a e taha kotoa (UHC), kau ki ai 'a hono fakapapau'i 'oku a'usia 'a e tāketi', ke pēseti 'e 100 'a e tu'unga 'o e huhu malu'i';
- Fakalalaka'i e tu'unga fakahoko ngāue, 'i hono fakahoko e polokalama ke fakalelei'i e ma'u'anga fakamatala ki he Mo'ui Lelei' (e-health project);
- Hokoatu 'a e ngāue ke fokotu'u ha polokalama malu'i ki he mo'uilelei, ke fakasi'isi'i e fakamole 'a e Pule'anga', 'i he ngaahi folau faka-falemahaki ki tu'apule'anga';
- Totongi e malu'i mo'ui 'a e kau ngāue faka-tipilomētika Tonga 'i muli', 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u pau 'a e ngaahi kautaha muli', koe'uhi ko e fokoutua Koviti-19.

✓ Hokoatu mo fakalahi 'a e tokoni ki he ngaahi Kulupu Tu'u laveangofua'

'E hoko atu hono tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi Kulupu Tu'u laveangofua', 'o kau ki ai 'a e kau toulekeleka', kau faingatā'ia', kakai fefine' mo e longa'i fānau'. Ko e vakai ki he kaha'u, 'e kei hokohoko atu 'a e tokoni ki hono:

- Fokotu'u ha polokalama tokoni pau ma'ae kulupu tu'u laveangofua', kau ai 'a hono toe fakapapau'i, 'a kinautolu 'oku totonu ke tokoni'i';
- Hokohoko atu 'a e vahe tu'o taha he māhina 'a e kau toulekeleka', kau faingatā'ia', longa'i fānau 'i he ngaahi 'api masivesiva ange', 'o fakafou he polokalama SET, pea pehē ki he polokalama nō iiki' 'oku toe hoko atu ke tokoni'i 'a e kakai fefine';
- Tokoni tā tu'o taha ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua' mo e ngaahi 'api masivesiva ange', koe'uhi ko e kei tolonga fuoloa 'a e fokoutua Koviti-19;
- Fakalahi 'a e polokalama ngāue ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka' mo e kau faingataa'ia' ki he ngaahi 'otu motu'.

✓ Fokotu'u 'o e Lingi'anga veve fo'ou 'i Vava'u. 'Oku makatu'unga eni 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e lingi'angaveve lolotonga 'oku mei fonu.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****2. Ngāue'aki ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu' mo e Malu Fakalukufua 'a e Fonua'**

'E kei hokohoko atu ai pē, 'a e tokanga ki he polokamala ki hono ta'ofi 'o e Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu', 'aia 'oku fiema'u ai 'a e ngāue fakataha 'a e fonua' fakalukufua. Na'e fakapaasi 'e he Kapineti' 'i he ta'u 2019 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu', pea ke tataki'aki 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga', fekau'aki mo e faito'o konatapu'. 'Oku fakatefito eni ki hono *'fakasi'isi'i hono hū ta'efakalao mai'*, 'o tataki 'e he Potungāue Polisi', 'i hono fakapapau'i ke ta'ofi 'ene hoko'. 'Ikai ngata ai, 'oku toe fakalahi ke kau atu e ngaahi ngāue ke *'fakasi'isi'i e uesia tamaki, mei hono ma'u 'o e faito'o konatapu'* pea pehē ke *'fakasi'isi'i hono fiema'u' pea mo hono ngāue'aki*", 'o tokanga'i, 'e he Komiti ki hono tokangaekina e Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu'. Kuo fakalahi atu ai 'a e patiseti kuo vahe'i ki hono fakahoko 'o e ngaahi palani ngāue ki he 'Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu'.

'Oku tokanga foki 'a e Pule'anga', ki he *Malu 'a e fonua'*, 'o kau heni 'a hono malu'i e fa'unga 'o e Pule'anga', konisitutone', fakamaau totonu', tu'unga faka'ekonōmika', pea ki he anga e nofo mo e mo'ui 'a e kakai'. 'Oku fakalahi atu foki ki he malu 'a e fonua', 'a e ngaahi palopalema kehe, 'o ikai ko e angamaheni, 'o kau ki ai e nofo masivesiva', mo'ui lelei' koe'uhi, ko e hokomai e fokoutua Koviti-19, me'atokoni, ma'u'anga vai, ako', to'utupu' pea mo e feliuliuiaki 'o e 'ea'.

Ko e ngaahi palopalema ko eni, 'oku 'i ai 'ene uesia he anga e nofo 'a e kakai 'o e fonua', 'o fakatatau ki he palani ngāue 'a e *'Fakataha'anga e ngaahi fonua 'o e Pasifiki' (Boe Declaration)*<sup>8</sup>. 'E tokoni mo poupu e Pule'anga ki he fokotu'utu'u fo'ou ke fo'u 'a e fuofua Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu 'a e Fonua' Fakalukufua.

'I he taumu'a ke fakapapau'i 'a e hao mo e malu 'a e kakai 'o e fonua', 'e fakatefito ai e tokoni'a e Pule'anga 'i he ngaahi tafa'aki ko eni': -

✓ ***Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu 'a e Fonua' Fakalukufua (NSP):***

- Tokoni ki hono toe langa hake 'a e Kōmiti 'a e Kapineti' ki he Malu 'a e Fonua' Fakalukufua (NSC);
- Tokoni ki he 'Ofisi 'o e Palemia' mo e Potungāue Polisi ' ki hono fo'u 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu 'a e Fonua' Fakalukufua;
- Tokonia 'a e vā fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i he Pasifiki' pea mo e ngaahi fakataha'anga fakamāmāni lahi'

✓ ***Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e Ngāue'aki Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu', (TNIDP):***

- Hokoatu hono fakahoko 'a e palani ngāue 'a e TNIDP;
- Hoko atu e tokoni mo hono fakaiuia ki hono fakamamafa'i 'a e tauhi mo e muimui ki he lao';
- Tokoni ki he ngaahi polokalama ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', felāve'i mo e malu 'a e fonua', pea mo e faito'o konatapu'. 'Oku kau heni 'a e Potungāue Mo'ui, 'Ofisi e 'Ateni Seniale', Kasitomu' mo e Pilisone'.
- Tokoni ki he fakahoko 'o e ngaahi fakataha'anga fakafonua', ke kau atu ki ai e NGOs, CSOs, ngaahi ako'anga', siasi' mo e ngaahi kolo, 'i hono fakahoko mo tokanga'i 'a e palani ngāue ki he faito'o konatapu' (NIDP).
- Tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue, felāve'i mo e kau maumau lao kuo fakafoki mai mei tu'apule'anga'.

<sup>8</sup> Fakataha'anga e ngaahi fonua 'o e Pasifiki, 'Boe Declaration Action Plan', PIFS, 2019

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'*****3. Ako 'oku toe lelei ange**

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e mahu'inga'ia e Pule'anga', 'i he tu'unga lelei e Ako', 'o muimui 'i he vīsone mo e ta'umu'a ngāue 'a e Potungāue Ako', ke paotoloaki 'a e ako' ki ha tu'unga 'oku to e lelei ange, ma'ae kakai 'o e fonua'. 'I he taumu'a ko ia, 'e tokanga e Pule'anga, ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue fakalalakalaka 'a e sekitoa, 'i hono: -

- ✓ Fakahoko mo a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue, 'i he Tu'utu'uni Ngāue ki he Ako:
  - fakalelei'i e polokalama ako' fakalukufua;
  - vakai'i e Palani Ngāue ki he Ako' pea mo e Silapa ako lolotonga;
  - vakai'i e ngaahi founa fakapa'anga' mo hono pule'i lelei'; mo e
  - fakahoko e ako, ngāue'aki e komipiuta' (e-learning).
- ✓ Hokohoko atu 'a hono vakai'i e totongi ako, 'i he fakakaukau, ke malava pē 'o fua e ngaahi fakamole, 'o kamata'i ha taha 'o e ngaahi 'apiako 'a e Pule'anga;
- ✓ Fakakakato e polokalama ngāue ki hono fakapapau'i 'oku malu ange 'a e ngaahi fale ako', ke kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2022;
- ✓ Tokoni ki hono fakahoko 'o e polokalama ako ki he taukei fakangāue, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue kuo tali, 'o fakafou 'i he Polokalama Ako Ngāue (SET) ma'a e fonua;
- ✓ Hoko atu e ngāue ke tokoni'i e Ako Tokamu'a' (ECEs), 'o kau ki ai hono fokotu'u e Ako Tokamu'a fo'ou 'e 32 'i he ta'u 2021;
- ✓ Tokoni ki hono fakahoko 'o e ongo taumu'a ngāue fo'ou ko eni':
  - (i) Fokotu'u 'a e Foomu 1 (Kalasi 7) 'e 33 'i he ngaahi ako lautohi Pule'anga he ta'u 2021, 'a ia te nau hoko atu ki he Foomu 2 (Kalasi 8) 'i he ta'u 2022, hili ia hono fakangata 'o e Sivi Hū ki he Ngaahi Kolisi', 'i he ta'u 2020;
  - (ii) Fakakakato 'a hono fo'u 'o e lao ki hono fokotu'u 'a e fuofua 'Univēsi Fakafonua 'i Tonga'ni', 'a ia kuo mei kakato e ngāue ki heni.

**E. Fakaakeake Faka'ekonōmika****4. Fakalalakalaka Faka'ekonōmika**

'E hokoatu 'a e tokanga 'a e Pule'anga, ki he Faka-lalakalaka Faka'ekonōmika', 'o fakamamafa ki he Fakaakeake 'a e fonua, 'o makatu'unga 'i he hōloa 'o e tu'unga faka'ekonōmika', koe'uhi, ko e fokoutua Koviti-19. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi palani ngāue ki he fakaakeake' mo e fakatapulaki e tu'unga faka'ekonōmika' mo e mo'ui 'a e kakai', lolotonga e taimi ta'e'amanekina ko eni'.

Neongo 'oku te'eki ke a'u mai 'a e Koviti-19 ki Tonga' ni, ka kuo 'osi uesia e ngaahi ngāue faka'ekonōmika', he ngaahi ta'au 'o e mahaki faka'auha, pea mo e ngaahi fakataputapui, ke malu'i e kau'āfonua. 'I he vakai ki he tu'unga faka'ekonōmika, mo e kei faka'ilongaua e tu'unga 'o e Koviti-19', 'e tokoni 'a e Pule'anga, ki he ngaahi tafa'aki ko eni';

**✓ Fakaava 'o e Kau'āfonua' – kae malava 'a e fakaakeake'**

- Fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki', ki hono fakapapau'i 'a e hao mo e malu 'a e fonua, 'i ha taimi e fakaava ai 'a e kau'āfonua'. 'Oku kau heni e ngaahi tefito'i sekitoa faka'ekonōmika': Takimamata, Ngoue' pea mo e Toutai;
- Fokotu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue' mo e me'afua ke fakapapau'i e hao mo malu, pea fakapapau'i 'oku fakahoko 'o fakatatau ki he fiema'u' hangē ko e:
  - ❖ Faka'atā 'a e ngaahi fakangatangata ki he fefolau'aki;
  - ❖ Fakangofua 'a e fefolau'aki, 'i he vaha'a 'o Nu'usila mo 'Aositelēlia', ('i he mahina 'e 12 ka hoko mai);
  - ❖ Tu'unga mateuteu, 'i he malu mo e mo'ui lelei', ki ha taimi 'e fakaava ai 'a e kau'āfonua;
  - ❖ Fakaakeake 'a e tu'unga falala'anga 'i he sekitoa takimamata, mo e fefolau'aki, 'i hono tokonia e palani ngāue ki he Takimamata' mo e fetu'utaki;



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

- Tokoni'i 'a hono fakahoko 'o e palani ngāue ki he fakaakeake 'o e ngaahi tefito'i sekitoa faka'ekonōmika': Takimamata, Ngoue, pea mo e Toutai.

**✓ *Fakalalaka 'o e Sekitoa Taautaha'***

'E tokoni'i 'e he Pule'anga, 'a e ngaahi palani ngāue ki he fakaakeake 'o e sekitoa taautaha'. 'Oku makatu'unga eni 'i he tui, ko e mālohi ange 'a e sekitoa taautaha, 'e tokoni mo kau lelei ia ki he tānaki e pa'anga hūmai mei'he tukuhau, pea ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pule'anga. 'E toe tokoni foki ki he tupulekina 'o e sekitoa fakapa'anga' pea ki hono leva'i lelei 'o e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga'. 'Ikai ko ia pē, 'e tokoni 'a e mālohi 'a e sekitoa taautaha, ki he lelei ange e faingamālie mei'he Alepau 'a e Pasifiki, ki he Ngāue mo e Sēvesi Fakataha Faka'ekonōmika (Pacer Plus), pea mo hono tohoaki'i 'o e ngaahi kautaha muli, ke nau fokotu'u pisinisi 'i Tonga'ni. 'E tokoni kotoa eni ki he fakalalaka 'o e koloa hū atu, pea mo e toe lelei ange 'a e 'ātakai ki he sekitoa pisinisi'.

'E fakatefito 'a e tokoni 'a e Pule'anga, 'i he ngaahi ngāue ko eni:

- Fakahoko 'o e Polokalama Tokoni Fakaakeake ki he Ngaahi Pisinisi' (Konga 3). 'E fakamamafa eni 'i he tafa'aki lalahi 'e tolu (3), 'a ia 'e fakahoko 'i he kongā 'e tolu (3) 'o a'u ki Sune 2022:
  - i) Hokohoko atu hono fakalele 'o e Pisinisi' (Tokoni ki he ngaahi Pisinisi)
- Ngaahi fokotu'utu'u fo'ou': Fakafaingofua 'o e Ngaahi Nō, Vā fengāue'aki mo e Hoa Ngāue, Fakalahi e ngaahi koloa fakalotofonua 'oku hū atu ki tu'apule'anga', pea mo e ngaohi'anga koloa' mo hono fakahoko';
  - i. Tokoni ki hono fakalele 'o e ngaahi pisinisi, (kaungāue, founa fakaonopooni ki hono fakahoko e ngāue, ngaahi me'a kehe);
- Fakakato e Tu'utu'uni Ngāue ki he ngaahi Pisinisi mei Tu'apule'anga' (2021);
- Fokotu'u mo fakahoko 'o e tu'utu'uni ngāue ki he faka'ai'ai 'o e ngaahi kautaha muli, ke nau fie fokotu'u pisinisi 'i Tonga'ni kau ki ai fakalalaka 'o e sekitoa taautaha';
- Ngaahi ngāue fakalelei ke fakafaingofua'i e fokotu'u pisinisi;
- Ngaahi ngāue fakalelei ki he ngaahi me'a fakakelele'pea mo e ngaahi lao fekau'aki';
- Fakahoko 'o e ako ma'ae ngaahi Pisinisi Ngaohi'anga Koloa Fakalotofonua', mo e kautaha pisinisi iiki (MSMEs), 'oku 'ikai lesisita', ke tokoni ki he fakaakeake faka'ekonōmika;
- Fokotu'u e Poate Fakamāketi ki he hū atu 'a e koloa' ki Tu'apule'anga' mo hoko atu hono tokonia e fakalalaka e koloa hū atu 'a e kau pisinisi taautaha' (Polokalama tokoni ki he totongi feleti fakalotofonua'); tokonia e fakalalaka e pisinisi iiki' mo kinautolu 'i he tafa'aki ngaahi koloa te'eki lesisita'; pea tokonia fakapa'anga e langa 'o e ngaahi fale sivi mo e uta koloa ke fakafaingofua'i hono hū atu e ngaahi koloa ki tu'apule'anga';
- Ke lēsisita e kautaha pisinisi 'oku te'eki ai ke lesisita';
- Tokoni'i e kautaha pisinisi fakalotofonua', mo e pisinisi iiki' (MSMEs);
- Tokoni'i 'a e Ngaahi Pisinisi Taautaha, ki hono hū atu 'o e koloa fakalotofonua' ki tu'apule'anga' (Local Freight Subsidy Scheme);
- Tokoni'i 'o e kau ngoue 'i he ngaahi kautaha 'ikai lesisita', ki hono 'ave 'enua ngaahi koloa' ki tu'apule'anga';
- Tokoni fakapa'anga ki hono langa 'o e ngaahi Fale sivi mo fa'o koloa ke hū atu ki tu'apule'anga';
- Tokoni'i 'o e kaungāue na'e uesia he Koviti-19, malu'i 'o e ngaahi nō, toloi 'o e totongi tukuhau' mo e totongi tupu', ka 'i he taimi tatau 'oku fakatokanga'i pē 'a e uesia 'i he pa'anga hū mai;
- Fakahoko 'a e ngaahi langa fo'ou' ke toe lelei ange, 'aki hono fakafaingamālie'i ke fakahoko ha ngaahi nō, pea mo hono tokanga'i 'o e fakatupulekina 'o e ngaahi taukei ngāue, pea kau ai mo hono fokotu'u 'o e ngaahi kautaha nō pa'anga' (credit union);
- Fokotu'u 'o e ngaahi Kautaha Tokoni (Co-operative Society) 'i he ngaahi kolo;
- Fakahoko hono ngāue'aki 'o e lao fo'ou: Lao ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****✓ *Hokoatu 'a e Polokalama Tokoni Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale (Konga 3)***

'E toe tuku atu 'e he Pule'anga, ha ngaahi tokoni 'o fakataumu'a ki he kaungāue' mo e kautaha pisinisi, 'oku matu'aki uesia', kulupu tu'ulaveangofua', mo e ngaahi 'api masivesiva'. 'Oku makatu'unga eni, 'i he ngaahi uesia mei' he Koviti-19, 'i he faka'amu ke nau kei fakahoko fatongia pē. Ko e fokotu'utu'u ki he hoko atu ko eni 'a e polokalama tokoni', 'e kau ai 'a e ngaahi lesoni na'e ako mei he ngaahi tokoni kimu'a'.

**✓ *Hokohoko atu 'a e tokoni ki hono fakalalaka mo fakaakeake 'o e Ngoue, Toutai' mo e Takimamata:***

❖ **Ngōue:** 'E kei hokohoko atu ai pē, hono tokonia mo poupoua 'e he Pule'anga, 'a e ngaahi ngāue ko eni': -

✓ Hokohoko atu 'a e polokalama lolotonga ki he malu 'o e me'atokoni' mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika, 'i he kaha'u vave mai:

- Tokoni'i 'a e ngaahi fakamole ki he ngoue', palau' mo e pulopula;
- Ngaohi mo fa'o 'o e ngoue foha' (talo, 'ufi mo e manioke);
- Fokotu'u ha fale ngaohi'anga mahoa'a mei he ngoue foha';

✓ Poupou ki hono ngoue'i 'o e ngaahi ngoue kehe, ka 'i he natula tatau mo e ngoue hina, 'o hangē ko e meleni;

✓ Fakalelei'i 'a e tu'unga ngāue lolotonga' 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he ngoue' (SOP);

✓ Fokotu'u pe langa 'o e ngaahi ngāue lalahi (infrastructure), ke tokoni ki he hū atu 'o e koloa fakalotofonua' ki tu'apule'anga', 'o kau ki ai 'a e fale sivi mo uta 'o e koloa ki muli', teunga/naunau malu'i;

✓ To e vakai'i e māketi ke hū atu ki ai e 'kava';

✓ Fakalelei'i 'a e founga hono tō mo hono toli 'o e 'vanila';

✓ Poupou ki he fa'unga lolotonga, ki he tupulaki e fengāue'aki fakataha mo e fetu'utaki 'a e ngaahi kupu fekau'aki';

✓ Tokoni ki hono fakahoko 'a e Palani Ngāue ki he Malu Fakame'atokoni', kau ki ai 'a hono toe tō 'o e niu', lao ki hono pule'i 'o e ahi', savea ki he vaotā mo e naunau ki hono sivi 'o e me'atokoni;

✓ Hokohoko atu 'a e tokoni ki he polokalama tanu hala 'a e Pule'anga', 'o fakakau atu mo e ngaahi hala ngoue, hala ki he ngaahi kolo', 'i Tongatapu' ni pea mo e 'Otu motu';

❖ **Toutai:** 'E hokohoko atu 'a hono tokoni' 'e he Pule'anga, 'o fakafou 'i hono fakatau atu 'a e ika' 'i ha totongi ma'ama'a ke tokoni ki he kau toutai', pea pehē foki ki hono faka'ai'ai 'o e kakai, ke nau ma'u me'atokoni mei ai pea mo hono fakamāketi'i. 'Ikai ngata ai, na'e 'i ai mo e ngaahi tokoni ke fakalelei'i 'a e ngaahi vaka na'e maumau'i he saikolone ko Hāloti. 'Oku hokohoko atu pē 'a e ngaahi palani ngāue ki hono fakatupulaki 'o e sekitoa', 'o kau ai hono vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni mo e founga ngāue lolotonga, Lao/Tu'utu'uni ki he ngaahi vaka muli', pea mo hono fakahoko 'a e polokalama ngāue ki he ngaahi kolo' pea mo hono fakahoko 'o e Polokalama Fakalalaka ki he sekitoa Toutai' (Tonga Fish Pathway).

Ko e polokalama ngāue, TFPP 'oku tokanga ki hono: -

- Fakalahi 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi potu tahi pule'i makehe (SMAs);
- Faama'i 'o e tofe', vāsuva, mokohunu', kalasi 'o e ika ko e tilapia, kuka (mud crab), limu pea mo e uloula'āvai;
- Fo'u 'o e palani mo e tu'utu'uni ngāue ki he toutai loloto ', 'o hangē ko hono toutai'i 'o e Tuna' mo e Palu';
- Fa'u 'o ha palani mo e tu'utu'uni ngāue ki hono toutai'i 'o e Ngūfeke'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

- ❖ ***Takimamata:*** Kuo fakahoko 'a e ngāue mo e fakakaukau ki hono fokotu'u ha palani ngāue fakaakeake ki he sekitoa', koe'uhi ko e tu'unga lolotonga mo e uesia na'e fakatupu me'i he fokoutua fakamāmani lahi'. 'E tokoni'i 'e he Pule'anga, 'a e palani mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e sekitoa' 'i he ngaahi tafa'aki ko eni':
  - Tokoni faka-pa'anga ki he ngaahi pisinisi faka-takimamata' mo e kaungāue na'e uesia;
  - Vakai'i 'a e faingamālie fefolau'aki 'i he vaha'a 'o Nu'u Sila mo 'Aositelēlia, 'i he māhina 'e 12 ka hoko mai;
  - Fakapapau'i 'oku mateuteu mo malu 'a e ngaahi nofo'anga faka-takimamata', 'i he taimi 'e fakaava ai 'a e kau'āfonua;
  - Faka-tupulaki 'a e tu'unga pau mo malu 'a e sekitoa', fakafou he tu'uaki' mo e fetu'utaki;
  - me'i he polokalama nō 'a e Pule'anga, ki he fakalelei, toe langa fo'ou mo fakatupulaki
  - Langa fo'ou 'o e ngaahi fale nofo'anga faka-takimamata', tautefito ki he ngaahi fale, na'e maumau'i he saikolone Hāloti;
  - Tokoni'i e ngaahi ngāue langa lalahi, 'a ia 'oku mahu'inga eni ki he fakaakeake mo e langa 'o e sekitoa takimamata'. 'Oku kau ki ai e: (i) Ngāue ke Fakalelei'i 'o e Hala Pule'anga, 'o kau heni 'a e ngaahi hala ki he ngaahi mātanga faka-takimamata pe ngaahi nofo'anga tu'u matātahi, pea mo e (ii) ngāue fakalelei mo fakalahi 'o e ngaahi taulanga 'i Tongatapu mo Vava'u.

***Fokotu'utu'u fo'ou 'o e Polokalama Nō 'a e Pule'anga' ki he Fakalakalaka' (GDL), Polokalama Nō ki he Faka-akeake me'i he Saikolone ko Kita' (GLRF) pea mo e Polokalama Nō Iiki ki he Kakai Fefine' (MLW):***

'Oku lolotonga tokanga'i 'e he Pule'anga, 'a e ongo Polokalama Nō ko e GLRF mo e MLW. Ko e Nō GLRF, na'e fokotu'u ia, hili 'a e Saikolone ko Kita', ke tokoni'i e ngaahi ma'u'anga pa'anga me'i he ngaahi sekitoa tefito': Toutai, Ngoue, Ngaohi'anga Koloa mo e ngaahi ngāue kehe'. Ko e Nō MLW, 'oku' ne fakafaingofua'i 'a e ngaahi kulupu kakai fefine' mo e ngaahi sino taautaha' ke tokoni'i kinautolu, ke kamata'i 'enau ngaahi pisinisi', faka-tefito ki he Ngoue' mo e Sekitoa Ngaohi'anga Koloa'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue 'i he sekitoa Ngoue', 'oku kau ki ai 'a e tō vesitapolo, tutu, lou'akau, mo e fokotu'u 'o e ngaahi māketi vesitapolo mo e fua'i'akau'. 'I he taimi tatau, 'oku tokoni eni ki he ngaahi ngāue, felāve'i mo e takimamata, 'i he sekitoa Ngaohi'anga Koloa', 'o hangē ko e fakatau atu 'o e ngāue fakamea'a, ngatu mo e fala'.

- ✓ ***Vakai'i 'a e fa'unga 'o e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga (PEs):*** 'Oku hoko atu pē 'a hono vakai'i 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga', koe'uhi, ke fakapapau'i 'oku kei a'usia pē 'a e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga.
- ✓ ***Vakai'i 'o e ngaahi Aleapau:*** 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue ki hono vakai'i 'a e ngaahi aleapau lolotonga' 'o taumu'a ke fakapapau'i 'oku 'ausia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pule'anga', kau ki ai 'a e felotoi ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia totonu' pea mata'ofi 'a e ngaahi fakamole na'e 'ikai fiema'u ke fakahoko 'e he Pule'anga. 'Oku kau ki heni 'a e aleapau mo e Tonga Forest pea pehē ki he Hōtele Tano'a'.
  - ***Tonga Forest Products Ltd & Hōtele Tano'a:*** 'E 'omi 'e he Pule'anga ha tokotaha mataotao (TA), ke ne vakai'i 'a e ongo aleapau ko eni' ke fakapapau'i 'a e tu'unga falala'anga 'oku 'i ai, pea mo e vakai ki he hoko atu'.
- ✓ ***Fakalahi 'o e Ngaahi Faingamālie Ma'u Ngāue:*** 'Oku kei hoko atu 'a e tokanga ki hono fakalahi 'o e ngaahi faingamālie ngāue', 'o fakafou 'i he polokalama hala fononga ki he pōto'i ngāue' mo e ma'u ngāue' (SET project), 'a ia 'oku fakataumu'a ke ako'i e poto'i ngāue. 'O kau ki heni 'a e taukei ki he fahi 'o e kakano'i manu', tauhi 'o e kau vaivai', ngāue faka-takimamata', pea mo e ngāue faka-komipiuta'. 'Oku kau atu foki mo e palani ki ha faingamalie

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

ngāue faka-lotofonua mo tu'apule'anga, kau ai 'a e polokalama ngāue toli fo'i'akau ki 'Aositelēlia mo Nu'usila mo e Pasifiki'. 'Oku tokoni'i foki 'a e fakahoko 'o e polokalama tokoni ko eni 'e 'Aositelēlia (DFAT).

**F. Matu'uaki a e Faingata'a'****5. Ngāue Fakaakeake 'oku Matu'uaki mo Tu'uloa****✓ *Ma'u'anga ivi, Feliuliaki 'a e 'Ea' pea mo e Fakasi'isi'i e Uesia mei he Ngaahi Fakatamaki***

Ko e taha e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga', ko e ma'u'anga ivi', feliuliaki 'o e 'ea' mo tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki faka-e-natula'. 'Oku makatu'unga eni, 'i he tu'u lavea ngofua 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki', ki he ngaahi fakatamaki faka-e-natula', mo e feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku mātu'aki mahu'inga ai ke fakapapau'i 'oku 'i ai e fa'unga pau mo e taukei ngāue fe'unga, 'i he taumu'a, ke malava 'o langa ha 'ekonōmika mālohi, pea mateuteu fe'unga ke matatali 'a e ngaahi fakatamaki faka-e-natula' mo e feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku tokanga ai 'a e Pule'anga', ki he ngaahi tefito'i ngāue ko 'eni:

- Fakahoko 'o e Palani Ngāue ki hono fakapa'anga e ngaahi ngāue hili ha fakatamaki 'a ia 'oku lolotonga tokoni mai ai 'a e mataotao mei he Pangikē 'a Māmani';
- Fakahoko 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua ki he ngaahi Fale Nofo'anga (National Public Housing Policy), ke tokoni'i kinautolu 'oku masiva mo tukuhausia';
- Hokohoko atu 'a e ngāue ki hono fo'u mo fakahoko 'a e polokalama ke fakapapau'i e malu ange 'a e ngaahi 'api ako', 'i he tokoni fakapa'anga mei' he polokalama IDA19, 'a e Pangikē 'a Mamani';
- Hoko atu 'a hono fakamamafa'i hono muimui'i 'a e Tu'utu'uni Ngāue ki he Langa', tautefito ki he ngaahi ngāue langa fo'ou' ke fakapapau'i 'oku matu'uaki mo tu'uloa 'a e ngaahi ngāue langa lalahi';
- Fakahoko 'o e Tu'utu'uni Ngāue mo e Aleapau ke ngāue'aki 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue pe sevesi hili ha fakatamaki. 'Oku tokonia 'a e ngāue koeni 'o fakafou mai 'i he tokotaha mataotao, 'oku fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka';
- Vakai'i e ngāue ki hono Faka'uhila Ngāue'aki 'a e Ivi mei' he La'ā (OISES) 'i he ngaahi 'Otumotu';
- Vakai'i 'a e Pa'anga Talāsiti ki he ngaahi ngāue felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea (CCTF)
- Hoko atu 'a hono fakahoko 'o e ngaahi Polokalama Ngāue tokoni ki he Ma'u'anga Ivi' (TREP, OIREP, NNUP, Ma'u'angaivi mei he Havili' mo e ngaahi Ma'u'anga Ivi Fakafo'ou Fakanatula).

**✓ *Ngaahi ngāue langa fo'ou ke toe lelei ange***

- Fakapapau'i 'a e tu'unga malu mo matu'uaki 'o e ngaahi ngāue fakaakeake', 'aki hono fakamamafa'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue' pea mo e ivi malava 'o e pule'anga' ki hono fakahoko'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****6. Fakahoko 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi**

'Oku mahu'inga'ia 'a e Pule'anga', 'i he fakalalakalaka e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi', koe'uhi' ko 'ene tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'a e fonua', pea mo hakeaki'i e masiva'. Ko e lelei ange 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue lalahi', 'e tokoni ia ki hono fakafaingamālie'i 'a e fefononga'aki', ngaahi ngāue fakalalakalaka, pea mo e mo'ui' fakalukufua. 'E fakatefito 'a e tokoni 'a e Pule'anga', 'i he ngaahi ngāue ko eni':

- ✓ ***Ngāue ki hono fakalelei'i 'o e hala' - hala 'i he ngaahi kolo', hala ngoue' mo tahi, takimamata mo e ngaahi matāfanga'.***

'E hokohoko atu 'a e polokalama tanu hala 'a e Pule'anga' 'o kau ai 'a e fakalelei'i 'o e ngaahi hala ki 'uta, tahi, ngaahi feitu'u faka-takimamata' pea mo e ngaahi matāfanga'.

Ko e taumu'a 'o e polokalama ko eni', ke fakafaingamālie'i 'a e fefononga'aki', 'a ia 'oku mahu'inga mo tokoni 'a e lelei 'o e hala', ki he kau ngoue' ki tokanga, pea mo hono fetukutuku 'enau ngoue' ki he māketi'.

'Ikai ngata ai', 'e toe tokoni 'a e lelei e hala' ki he kau toutai' pea pehē ki he ngaahi mātanga fakatakimamata'. 'E ngāue atu 'a e Pule'anga' ke fakakakato 'a hono fakahoko 'o e ngāue ni, neongo 'a e lahi 'o e ngaahi fiema'u vivili kehe'.

- ✓ ***Fakalahi 'o e Uafu Kuini Salote***

Na'e tali 'e he Pangike Fakalalakalaka 'a 'Esia 'i Tisema 2020 'a e Pa'anga Tokoni fe'unga, USD \$45 miliona, ki hono fakalahi 'o e Uafu Kuini Salote (Polokalama ki hono Fakalahi 'o e Taulanga Nuku'alofa).

Kuo kamata 'a e ngāue ki hono fakahoko 'o e polokalama ni, 'o vahevahe ki he kongā 'e tolu (3): Kongā 1 - palani ngāue mo hono mape'i; Kongā 2 - vakai'i mo fakapapau'i e palani ngāue; Kongā 3 - fakatau mai 'a e koloa mo e naunau ke kamata 'a e ngāue'. 'E fakahoko 'a e polokalama ni, 'i he ta'u e 2 ki he 4 'o kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2021.

- ✓ ***Hala Fakakavakava Fanga'uta***

Ko e taumu'a' ke tokoni mo fakafaingofua ki he fefononga'aki', 'i hono langa 'o e hala fakakavakava fo'ou laine 'e 2, mei Fanga'uta (Nuku'alofa) ki he fakatonga 'o Tongatapu'. 'Oku fakafuofua hono lōloa' ki he mita 'e fitungeau (700), pea mo e kilomita 'e 4.5 mei he ngaahi feitu'u nofo'i'. 'Oku hokohoko atu 'a e ngāue ki he fakaikiiki 'o e palani ngāue'. 'Oku fakapa'anga 'a e polokalama ko eni' 'e he Pangikē Fakalalakalaka 'a 'Esia' pea mo e Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a 'Aositelēlia (AIFFP), fakafuofua e fakamole ki he USD\$55 miliona fakakātoa. 'Oku toe vakai'i mo ha toe tokoni fakapa'anga kehe ki hono fakapa'anga 'o e polokalama', 'a ia 'oku fokotu'utu'u ke kamata 'a e ngāue', 'i he ta'u fakapa'anga 2022.

- ✓ ***Ngaahi Ngāue Fakalalakalaka Lalahi, Taimi-lōloa***

Kuo fokotu'utu'u 'e he Pule'anga ha ngaahi polokalama ngāue fakalalakalaka lalahi, ke fakahoko 'i he ta'u 'e 12- 15 ka hoko', 'i he fengāue'aki fakataha 'a e Kakai', Pule'anga' mo e Sekitōa Taautaha' (PPPP).

Ko e polokalama ngāue ko eni 'oku kau ki ai: -

- ***Hala Fakakavakava ki he Vāhenga Fili Tongatapu 9 & 10***

Ko e hala fakakavakava fo'ou ko eni', 'oku fokotu'utu'u mo palani ke tokoni ki he vave ange mo ma'ama'a 'a e fefononga'aki', mei' he faka-Hahake 'o Tongatapu', mei Nukuleka ki Patangata, Nuku'alofa. 'E toe tokoni foki eni ki he kau ngoue' pea pehē ki he takimamata'.



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***○ ***Fakalahi 'o e Mala'e Vakapuna Lupepau'u (Vava'u)***

Ko e taumu'a 'o e fokotu'utu'u ngāue ko eni ke fakalahi mo fakalelei'i 'a e mala'e vakapuna Lupepau'u', ke hoko ko e mala'evakapuna fakatu'apule'anga. 'E malava ai ke tū'uta hangatonu atu 'a e ngaahi vakapuna mei tu'apule'anga' 'o hangē ko Nu'usila, 'Aositelēlia, 'Amelika mo Siaina. 'E tokoni eni ke tu'uaki atu 'a Vava'u ko e feitu'u lelei taha ki he kau folau'eve'eva' 'i he Pasifiki'.

○ ***Hala Fakakavakava Fo'ou mei Talihau ki Mala mo 'Otea***

Ko e hala fakakavakava fo'ou ko eni' 'oku palani ia ke fakafehokotaki 'a e motu 'e tolu 'i Vava'u ko Talihau, Mala mo 'Otea. Ko e taumu'a 'eni ke fakafaingofua 'a e fefononga'aki 'a e kakai 'o e ngaahi 'otumotu' pea mo hono uta 'o 'enau ngoue' ki he māketi 'i Neiafu' pea mo Nuku'alofa. 'Oku to e tokoni eni ke faka'ai'ai 'a e takimamata' 'i Vava'u.

○ ***Polokalama Ngāue ki he Uafu 'o Nomuka mo 'Uiha***

Ko e ngaahi langa fakalalakala lalahi ko eni', 'oku kau atu ki ai hono langa mo fakalelei'i 'a e uafu 'o e ngaahi 'otumotu' 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito ki he fakalalakala fakalukufua 'a e ngaahi tukui motu', 'o kau ai 'a e uafu 'o Nomuka mo 'Uiha', 'a ia koe ngāue eni 'oku fu'u fiema'u vivili.

✓ ***Fokotu'u ha tokoni fakapa'anga ki he fakalelei'i 'o e Hala (RMF)***

Koe'uhi', ko e tokanga mavahe ki he ngāue fakalalakala ki he hala', kuo fokotu'u ai 'e he Pule'anga 'a e Sino'i Pa'anga ki hono Fakalelei'i 'o e Hala' 'o fakamalumu he Lao Fo'ou ki he Hala 2020.

Ko e komiti pule' ko honau fatongia ke siofi 'a e RMF 'a ia 'oku sea ai 'a e Minisita Pa'anga' pea memipa ai 'a e Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi', Kelekele, Polisi pea mo e CEO 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi', Talekita ki he Fefononga'aki', Talekita Sivile' pea mo e 'Ateni Seniale'. Ko e RMF 'oku taafataha pe ia ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi tu'utu'uni kuo fokotu'u 'i he Lao ki he Hala' 2020.

✓ ***Mafai ki he Fefononga'aki 'i 'Uta (LTA)***

Kuo tali 'e he Pule'anga ke fokotu'u ha sino ngāue mavahe ki he Mafai ki he Fefononga'aki 'i 'Uta' kenau taafataha ki hono fakalelei'i mo tokanga'i 'a e fefononga'aki'. 'I he'ene pehē, ko e kulupu ngāue ki he Fefononga'aki 'i 'Uta' kuo fakafatongia'i kenau fakahoko 'a e ngaahi ngāue kotoa pē ki hono fokotu'u 'o e va'a ngāue ni. 'O kau ki heni hono fo'u 'o e lao ki hono fokotu'u 'o e sino ngāue ko eni'. 'I hono fokotu'u', 'e ngāue'aki leva 'a e Pa'anga ki he Fakalelei'i 'o e Hala' ke fakapa'anga 'a e fakahoko fatongia 'a e sino ngāue ko eni'.

✓ ***Malu'i ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi***

'E malava ke fakahoko faka-kongokonga 'a e ngāue' ni: i) Tali 'o e tu'utu'uni ngāue ki hono tokanga'i e ngaahi koloa 'a e Pule'anga'; ii) Fakamahu'inga'i 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga'; mo e iii) vakai'i e founa ke malu'i e ngaahi ngāue lalahi'. Ko e taumu'a' ke fekumi ki ha ngaahi founa malu'i 'oku lolotonga fakahoko 'i he ngaahi fonua kehe', 'o hangē ko Singapoa'.

Ko hono 'uhinga' ke fakapapu'i 'a hono matu'uaki mo hono tauhi fakalelei 'a e ngaahi Koloa 'a e Pule'anga'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****✓ *Ngaahi tokoni (Folau vakapuna, fefononga'aki 'i tahi, ma'u'anga 'uhila mo e ngaahi faka'atā 'i he tukuhau')***

'Oku tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e ngāue fakalalakala 'i he sekitoa ki he ngaahi ngāue lalahi' 'i hono tokoni'i fakapa'anga e fefononga'aki ki he ngaahi 'out motu', vakapuna' pea mo e vaka tahi'.

- 'Oku lolotonga tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e fefolau'aki vakatahi ki Ha'apai, 'Eua mo e ongo Niua';
- Tokoni'i fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'a hono tauhi 'o e ngaahi maama hala' 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otumotu;

Lolotonga 'a e kei hoko atu pē 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga lolotonga', 'i he ta'u faka-pa'anga 2022, 'oku palani mo fokotu'utu'u ke fakahoko hono to e vakai'i 'a e ola mo e 'aonga 'o e ngaahi tokoni lolotonga', ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e taumu'a ne fakahoko ai'.

**✓ *Lipooti 'o e Palani Fakafonua Fakaangaanga ki he Ngaahi Ngāue Lalahi (NIIP II)***

Ko e lipooti 'o e NIIP III, 'oku lolotonga tufaki ki he ngaahi kupu fekau'aki' ke fai mai ha'a nau lave ki ai kimu'a pea toki aofangatuku. 'Oku hokohoko atu 'a e tataki 'e he NIIP 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakalalakala lalahi 'a e Pule'anga' ki he kaha'u'.

**7. *Fakalelei'i 'a e Founa Ngāue 'a e Pule'anga***

Lolotonga hokohoko atu 'a e ngāue' ke to e lelei ange e founa fakahoko ngāue 'a e Pule'anga' ki he kakai', ko e ngaahi tefito'i ngāue 'eni 'e tokanga kiai 'a e Pule'anga':

✓ ***Fakalelei ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue:*** fakahoko e polokalama fakalelei mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga' fakafou 'i he Fakataha'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki ha Fakalelei (JPRM). 'Oku fakamamafa 'a e JPRM 'i he ngaahi tafa'aki lalahi 'e tolu (3) ko 'eni', 'o fakatatau ki he ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti':

- Fakamalohi'i ange 'a e Founa Ngāue mo e Pa'anga 'a e Pule'anga';
- Fakaivia e tu'unga mateuteu ki ha uesia 'i he Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e ngaahi Fakatamaki fakaenatula';
- Fakalelei'i e ma'u'anga mo'ui' mo e tu'utu'uni ki he ma'u ngāue' ka e pehē ki he fakalalakala fakatekinolosia'.

**✓ *Ko hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono Vakai'i 'o e Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga' (PEFA), mo e Palani Ngāue ki hono tokanga'i mo pule'i 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga' (PFM).***

Ko e ngaahi me'afua 'oku ngāue'aki 'i he PEFA, 'oku' ne sivi 'a e fakahoko ngāue lolotonga 'a e PFM, 'i he taumu'a ke ngāue'aki 'a e me'afua faka-vaha'apule'anga'.

Na'e fakahoko 'a hono vakai'i e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakamuimui ki he PEFA 'i Tonga' ni, 'i he 'aho 11- 22 Nōvema, 2019'. Neonga 'a e ngaahi ola lelei na'e lipooti mai mei he ngaahi pou makatuliki 'o e PEFA', na'e 'i ai pē mo e ngaahi matavaivai 'i he PFM 'a ia 'oku ngāue ki ai e Pule'anga' ki hano fakalelei'i e ngaahi matavaivai ko ia. 'I he'ene pehē, kuo kamata ngāue 'a e tokotaha mataotao fakatekinikale', pea ko hono fatongia ke fakakakato hono fakahoko 'o e Palani Ngāue 'a e PFM.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

✓ ***Fakalelei'i e fa'unga ngāue'***: 'E hokohoko atu pē hono fakahoko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kotoa pē ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga', ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei ai pē honau ngaahi fatongia' mo e fakahoko ngāue ma'ae fonua. Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakalelei ngāue ko 'eni' 'oku kau ai 'a e:

- ***Fakakomipiuta (faka-'elekitulōnika) 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga'*** – Ko e Polokalama ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'a e tu'unga faka'elekitulōnika 'a e Pule'anga', 'a ia kuo 'osi kamata ngāue ai 'a e kau ngāue 'i he tafa'aki ko eni'. 'I 'Okatopa 2020, na'e fakahoko ha fakataha 'a e Potungāue Pa'anga' pea moe ongo kautaha ko e E-governance Academy Firm mei Estonia pea mo e Macmillan Keck Firm mei Pilitānia, ki hono fakahoko 'a e konga 'o e polokalama' ki he Malu Faka-Initaneti' pea mo e faitu'utu'uni 'a e Pule'anga' ki hono fo'u, tokanga'i fakalao, mo e pule'i 'a e Fakalele Faka'elekitulōnika 'a e Pule'anga, 'o kau ki ai moe ngaahi Lesisita Sivile' pea moe Sisitemi ki he ID Fakafonua'.

✓ Ko e Potungāue Pa'anga 'oku hoko atu 'enau ngāue ke kumi ha pa'anga ki hono ***fokotu'u 'o e Sisitemi Fo'ou 'a e Pule'anga ki hono Fakataha'i 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga' (IFMIS)*** ke fakalelei'i 'a e founga fakahoko fatongia' pea mo 'ene tokoni ki hono fakakomipiuta'i 'a e ngaahi ngāue kotoa 'o e Pule'anga'.

## 5. KO E 'ATA 'O E PATISETI 'ESITIMETI 2022

Ko e fakalukufua 'o e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2022 'oku fe'unga ia mo e \$618.3 miliona, 'a ia ko e \$369.4 miliona (pe ko e pēseti 'e 60) 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga pea \$249 miliona (pe ko e pēseti 'e 40) 'oku fakapa'anga ia mei he Ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalalakaka. 'I he fakalukufua leva, ko e pēseti 'e 80 pē ko e \$492.5 miliona ko e pa'anga pea ko e pēseti leva 'e 20 pē ko e \$125.9 miliona ko e tokoni koloa mei muli.

### Tēpile 5: Fakalukufua 'o e Patiseti ki he 2021/22

Fakapa'anga	'Esitimeti 2021/22	Peseti (%) 'i he Patiseti Fakalukufua 2021/22
Pule'anga	369.39	60%
Hoa Tokoni ki he Fakalalakaka	248.95	40%
Pa'anga	123.06	49%
Koloa	125.89	51%
<b>Fakakātoa</b>	<b>618.34</b>	<b>100%</b>

### Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

'Oku vahevahe 'a e patiseti fakalukufua' 'o fakatatau ki he ngaahi 'elia mahu'inga 'e fitu 'o hangē koia 'oku fakamatala'i 'i he Konga 5.1 mo e 5.2 'i lalo'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue lalahi', 'oku fakamalumu ia 'i he ngaahi 'elia mahu'inga 'e fitu ne lave ki ai 'i mu'a', pea ko e ngaahi ngāue pē ia 'oku hokohoko atu 'a hono ngāue'i 'e he ngaahi Pōtungāue 'a e Pule'anga'.

### 5.1 Fakamā'opo'opo 'o e Patiseti fakatatau ki he Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga

'I he Tēpile 6, 'oku ne fakahaa'i mai ai 'a e patiseti fakalukufua', 'aia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' (\$369.4 miliona) pea mo e Hoa Tokoni ki he Fakalalakaka' (\$248.9 miliona), 'o vahevahe ia ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi Fisifisimu'a 'a e Pule'anga'.

- 'I he patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga', 'oku hā mahino mai ko e konga lahi 'o e Ngaahi Kaveinga Ngāue Fisifisimu'a 'a e Pule'anga' 'oku 'i ai e ki' i hiki hake mei he Ta'u Fakapa'anga 2021 ki he Ta'u Fakapa'anga 2022, koe'uhi pe ke hokohoko atu hono tokoni'i e ngaahi ngāue mo e poloseki 'a e Pule'anga' felave'i mo e Koviti-19.
- 'Oku hokohoko atu pe hono uestia 'a e tānaki pa'anga hū mai fakalotofonua' 'e he ngaahi nunu'a 'o e Koviti-19 pea 'oku ne fakafaingata'a'ia'i 'a e ivi fakapa'anga 'a e Pule'anga'. 'Oku 'uhinga 'eni', ko e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' 'oku fiema'u ke nau takitaha ngāue pe 'i loto 'i he patiseti 'oku vahe'i atu' 'o kau ai 'a hono fakapotopoto'i pea mo ngāue lelei 'aki 'enau patiseti lolotonga'.
- Ko e pa'anga fakakātoa 'e \$59.6 miliona mei he ngaahi Hoa Tokoni ki he Langa Fakalalakaka' 'oku vahe'i ia ki he ngaahi ngāue felave'i mo e Koviti-19'.
- Neongo 'oku kei lahi taha pe 'a hono fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi ngāue ki hono Fakalelei'i 'o e Sekitoa ki he'ene Ngaahi Sisitemi', ka 'oku lahi hake 'i he vaeua pe ko e \$80 - \$90 miliona ko e totongi nō pea mo e Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'anga'.

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***Tēpile 6: - Vahevahe Lalahi 'o e Patiseti ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Fisifisimu'a 'a e Pule'anga**

Ngaahi Kaveinga Ngāue Fisifisimu'a 'a a Pule'anga mei he Ta'u Fakapa'anga 2020/21 – Ta'u Fakapa'anga 2023/24	'Esitimeti Kamata 2020/21			'Esitimeti 2021/22			'Esitimeti Kamata 2020/21	'Esitimeti 2021/22	Faikehekehe
	Fakapa'anga 'e he Pule'anga	Fakapa'anga 'e he Hoa Tokoni ki he Fakalalalaka	Fakātoa	Fakapa'anga 'e he Pule'anga	Fakapa'anga 'e he Hoa Tokoni ki he Fakalalalaka	Fakātoa			
	\$m	\$m		\$m	\$m				
Fakalalalaka 'o e Mo'ui	58.46	65.54	124	47.07	70.45	117.52	21	19	+6.48
Koviti-19	15.23	52.54	67.77	3.04	43.60	46.64	11	8	-21.13
Tu'unga 'o e Mo'ui Fakamāmāni Lahi (UHC)	43.23	13.00	56.23	44.03	26.85	70.88	10	11	+14.65
Faito'o Konatapu mo e Tu'unga Malu Fakafonua	29.32	14.00	43.32	32.49	8.79	41.28	7	7	-2.04
Fakalalalaka mo e Fakaakeake Faka'ekonomika	24.77	12.40	37.17	29.44	28.43	57.87	6	9	+20.7
Fakalalalaka 'o e Ako	55.6	19.00	74.60	56.25	18.39	74.64	13	12	+0.04
Fakalalalaka 'i he Ngāue Lalahi (fakatefito 'i he ngaahi fakalelei ki he hala)	31.68	22.30	53.98	19.18	33.87	53.05	9	9	-0.93
Fakalelei ki he Sekitoa 'o e Ngaahi Sisitemi 'a e Pule'anga ('o kau ai 'a e polokalama fakakomipiuta 'a e Pule'anga)	177.64	21.46	199.10	182.3	4.61	186.91	34	30	-12.19
Ke tu'uloa 'a hono matu'uekina 'a e, pea mo e fakaakeake mei he, ngaahi faingata'a	2.58	54.85	57.43	2.67	84.41	87.08	10	14	+29.65
<b>Fakakātoa</b>	<b>380.05</b>	<b>209.55</b>	<b>589.60</b>	<b>369.4</b>	<b>248.95</b>	<b>618.35</b>	<b>100</b>	<b>100</b>	<b>+28.75</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga*

**Fakamatala:** 'I he Tēpile 6, fakatokanga'i ange ko e ngaahi fakafuofua pe eni ki hono vahevahe 'o e patiseti' ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue Lalahi 'a e Pule'anga'. Ko e toenga 'o e patiseti 'oku 'ikai ke fakamalumu 'i ha taha 'o e ngaahi Kaveinga Ngāue ko eni', 'oku 'ave pe ia ki he Sekitoa Fakalelei ki he Founa Ngaue 'a e Pule'anga'.



## 6. PATISETI 'A E PULE'ANGA: VAHEVAHE 'O E PA'ANGA (FAKAPA'ANGA 'O E NGAHI TAUMU'ANGĀUE)

### 6.1 PATISETI NGĀUE, FAKAPA'ANGA 'E HE PULE'ANGA

#### 6.1.1 Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020

1. Ko e fakakātoa 'a e tĀnaki pa'anga hū mai 'a e Pule'anga' na'e nounou 'aki 'a e \$12.7 miliona mei he 'esitimetu kamata' ko e \$363.4 miliona. 'Oku makatu'unga eni mei he holo 'a e tĀnaki pa'anga hū mai' mei he tukuhau 'aki 'a e \$19.4 miliona pea mo e \$4.3 miliona mei he tĀnaki pa'anga hū mai 'ikai tukuhau'i'. Na'e hulu atu foki 'a e tĀnaki mei he 'inasi' mo e ngaahi pa'anga tokoni makehe' 'aki 'a e \$12 miliona makatu'unga pē ia mei hono tuku atu 'e he Pule'anga' 'a e ponite fo'ou fe'unga mo e \$13 miliona.

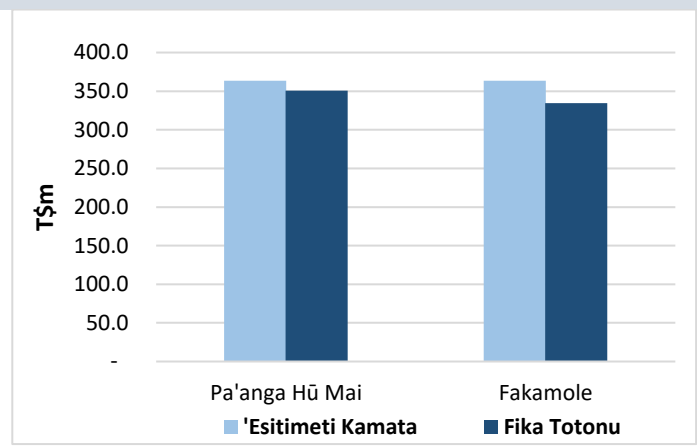
2. Ko e konga lahi 'a e tĀnaki pa'anga hū mai fakalotofonua' 'oku tĀnaki ia mei he tukuhau 'aia na'e tĀnaki ai 'a e peseti 'e 82 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020. Ka neongo ia', na'e kei nounou 'aki pē 'a e \$19.4 miliona mei he 'esitimetu kamata' 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021, ko e \$249.9 miliona. Na'e makatu'unga eni mei he holo 'a e tĀnaki tukuhau mei he vāhenga' mo e fefakatau'aki' koe'uhi ko e uesia 'e he Koviti-19 'a e ngaahi pisinisi 'i he sekitoa Takimamata'. Kaekehe, 'i hono fakafehoanaki ki he Ta'u Fakapa'anga 2019, na'e nounou 'aki 'a e tĀnaki tukuhau' 'a e \$3.8 miliona; 'oku hā mahino heni hono kei pukepuke 'a e fefakatau'aki fakalotofonua' 'e he tokoni fakapa'anga mo e koloa 'a hotau ngaahi fānili 'i tu'apule'anga' lolotonga e taimi faingata'a 'o e Koviti-19.

3. Na'e nounou pea mo e tĀnaki pa'anga hū mai 'ikai tukuhau'i' 'aki 'a e \$4.3 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'esitimetu kamata' ko e \$55.3 miliona. 'Oku tupu eni mei he ngaahi fakangatangata 'i he fefolau'aki' ko e 'uhinga pe ko e Koviti-19 'o kau ai 'a e holo 'o e tĀnaki mei he totongi paasipooti' mo e visa folau' pehē ki he ngaahi totongi makehe 'oku tĀnaki atu ki he kau folau ki tu'apule'anga'. Ka neongo ia', na'e kei ma'olunga pe 'a e tĀnaki pa'anga hū mai 'ikai tukuhau'i' 'aki 'a e \$12.8 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he Ta'u Fakapa'anga 2019, 'a ia na'e tupu ia mei he \$5 miliona koia mei he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga' pea mo e \$5 miliona na'e tĀnaki koia mei he 'inasi 'o e Pule'anga' mei he'ene ngaahi pisinisi'.

4. Na'e tuku atu foki 'e he Pule'anga' 'a e ponite fo'ou 'i he mahu'inga ko e \$13 miliona 'i he 'amanaki 'e uesia 'a e tanaki pa'anga hū mai fakalotofonua' 'e he Koviti-19. Ka na'e 'ikai 'a e ponite ko eni', na'e mei fehanganagai 'a e Pule'anga' mo ha patiseti fe'amokaki fe'unga mo e \$2.4 miliona.

5. I he tafa'aki tokoni fakapa'anga ki he patiseti', na'e ma'u kotoa mai pē 'a e pa'anga na'e fakafuofua' 'i he kamata'anga 'o e ta'u'. 'Oku ho'ata mai heni 'a hono poupoua, to e vaofi ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga' mo 'ene Ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalalakala'. Na'e 'iai foki mo e 'amanaki 'a e Pule'anga' 'e ma'u e \$38.5 miliona ka na'e nounou 'aki pē 'a e \$0.9 miliona 'o fakatupunga ia 'i he fetō'aki 'a e fakafetongi pa'anga muli'.

**Fakatātā 5: Patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020 (T\$m)**



Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

6. Ko e fakakātoa 'a e fakamole 'a e Pule'anga' na'e nounou 'aki ia 'a e \$28.9 miliona fakatatau ki he 'estimetri kamata' ko e \$363.4 miliona. 'Oku kau ki heni 'a e \$17.8 miliona, ko e vahe mo e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga', pea mo e \$10.4 miliona ko e fakamole ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga'. 'Oku kau foki 'a e fakamole ki he vahe mo e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga' 'i he fakamole lahi 'a ia 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 45 'o e patiseti fakalukufua'. Kaekehe, ko e holo ko eni 'a e fakamole 'i he vahe' mo e ngaahi monū'ia, na'e fakatupu ia 'e he ngaahi lakanga 'atā 'oku te'eki ai ke ngāue'aki 'i he Potungāue Mo'ui' pea mo e Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue'.

'Oku fiema'u ke fakahoko ha tokanga mo e ngāue makehe ki he fakamole ki he ngāue tu'ataimi' ke malava 'o mapule'i lelei 'a e fakamole ki he vahe mo e monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga'. Fakatāā 'aki eni, ko e Potungāue Mo'ui' 'oku ma'olunga taha 'enau fakamole ki he ngāue tu'a taimi ko e \$4 miliona, hoko atu ki ai ko e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute' pea mo e Potungāue Pa'anga'.

7. Hangē pē ko e lave ki mu'a, ko e holo 'i he tafa'aki 'o e fakamole 'i he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga', na'e makatu'unga ia 'i he toloi 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki he ngaahi poloseki langa lalahi', fakangatangata 'a e fefolau'aki faka-tu'apule'anga', pea si'isi'i mo e ngaahi fakatau', 'o makatu'unga pē mei he ngaahi fakangatangata 'a e Koviti-19. Ko e fakaikiiki eni 'o e ngaahi ngāue lalahi na'e malava ke fakahoko' 'o kau ai 'a e:

- Poloseki ki hono fakalelei 'o e ngaahi hala';
- Fokotu'u e ngaahi pesoni fanofano 'i he ngaahi ako lautohi fakapule'anga kotoa 'i he 'Otu Tonga', ko e kongā 'o e palani teuteu ki he Koviti-19;
- Ngaahi langa lalahi hangē koe Palasi Faka-Tu'i 'i 'Eua' mo e 'Ofisi Potungāue Toutai 'o Ha'apai' ko e fakaakeake mei he maumau 'i he saikolone';
- Ngāue langa fakalalakala 'a e ngaahi Komuniti' hangē ko e ngaahi tokoni ki hono faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki' mo e ma'u'anga ngāue' 'o kau ki ai 'a e tokoni ke to e ma'ama'a ange totongi fakalotofonua 'o e ika';

8. Ko e palanisi fakalukufua 'o e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2020 na'e hulu 'aki 'a e \$16.2 miliona.

### 6.1.2 Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2021

**Tēpile 7: Tu'unga 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2021**

	Mahu'inga Totonu 2019/20	'Esitimetri Kamata 2020/21	'Esitimetri Liliu 2020/21	'Esitimetri 2021/22	'Esitimetri 2022/23	'Esitimetri 2023/24
<b>PA'ANGA HŪ MAI</b>	<b>350.7</b>	<b>320.4</b>	<b>299.0</b>	<b>331.3</b>	<b>335.4</b>	<b>344.4</b>
<i>Tukuhau</i>	229.6	230.9	218.6	235.2	242.4	243.8
Tukuhau mei he Vāhenga	52.5	54.6	45.6	50.4	52.3	53.4
Tukuhau mei he Fefakatau'aki	18.1	21.0	18.9	22.3	23.3	23.5
Tukuhau mei he Ngaahi Koloa mo e Ngāue	95.0	91.7	95.7	98.1	101.3	101.4
Tukuhau 'Eikisia	64.0	63.5	58.4	64.4	65.5	65.5
<i>'ikai Tukuhau</i>	51.0	34.4	38.0	41.0	37.8	38.0
Totongi ki he ngaahi Ngāue mo e Laiseni	28.1	25.1	23.7	28.3	27.0	27.4
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga	21.2	8.9	13.7	11.5	10.4	10.2
Ngaahi Pa'anga Hū Mai Kehe	1.6	0.4	0.6	1.2	0.4	0.4
Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe	32.5	16.6	15.3	16.6	16.6	16.6
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti	37.6	38.5	27.1	38.5	38.5	46.0
<b>FAKAMOLE</b>	<b>334.5</b>	<b>380.0</b>	<b>321.5</b>	<b>369.4</b>	<b>389.9</b>	<b>409.5</b>
Totongi Kau Ngāue	148.9	166.6	155.3	176.7	176.5	176.5
Ngaahi Ngāue	147.4	166.9	137.2	150.8	168.9	169.9
Nō	38.1	46.5	29.0	41.9	44.5	63.2
<b>PALANISI</b>	<b>16.2</b>	<b>(59.6)</b>	<b>(22.5)</b>	<b>(38.1)</b>	<b>(54.5)</b>	<b>(65.1)</b>
<b>Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga</b>		<b>59.6</b>	<b>22.6</b>	<b>38.1</b>	<b>54.5</b>	<b>65.1</b>
Tokoni mei he Pule'anga 'Aositelelia				7		
Nō mei he IMF 'i ha Totongi Ma'ama'a		19	22.6	30	30	30
Ngaahi Ponite 'a e Pule'anga		20	-		20	20
Pa'anga Mohe 'a e Pule'anga		20.6	-	1.1	4.5	15.1
<b>HULU</b>		<b>-</b>	<b>0.1</b>	<b>-</b>	<b>-</b>	<b>-</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'**

1) 'Oku fakamatala 'i 'e he *Tēpile* 7, 'i 'olunga', 'a e ola 'o e ngāue ki he patiseti lolotonga'. Koia ai, na'e fakahū atu 'e he Pule'anga ha patiseti fe'amokaki ko e \$59.6 miliona ke fakapa'anga mei hono tuku atu ha ponite fo'ou fe'unga mo e \$20 miliona, nō 'i ha totongi ma'ama'a mei he Kautaha Fakapa'anga Fakamāmāni Lahi' (IMF) ko e \$19 miliona, pea toenga' leva ko e \$20.6 miliona mei he pa'anga mohe 'a e Pule'anga'.

2) 'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi founa fakapa'anga 'o e patiseti fe'amokaki', ko e fakafuofua fakamuimui taha ki he pa'anga hū mai 'a e Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2021, 'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 10 ki he \$321.6 miliona. Na'e fakatupunga eni 'e he 'ikai to e fakahoko 'a hono tuku atu 'a e ngaahi ponite 'o hangē ko e fuofua palani he kamata'anga'; ngaahi uesia 'o e Koviti-19 'i he pa'anga hū mai fakalotofonua'; pea mo e toloi 'o e tokoni fakapa'anga 'a e Pangikē Fakalalakala 'a 'Esia ki he patiseti'. 'I he tafa'aki 'e taha', 'oku fakafuofua 'e holo 'a e fakamole 'a e Pule'anga' 'aki 'a e pēseti 'e 15 ki he \$321.4 miliona. 'Oku fakafuofua ko e holo ko 'eni' ko e ngaahi fakamole felāve'i mo e Koviti-19 fe'unga mo e \$20 miliona. Ko e ngaahi fakamole ko eni' 'e totongi ia mei he pa'anga tokoni mei he Pangikē 'a Māmāni'<sup>9</sup>, 'o 'ikai 'ilonga ai 'a e lahi 'a e fakamole 'a e Pule'anga ki he kau ngāue' mo e ngāue tu'ataimi felāve'i mo e Koviti -19.

3) 'I hono fakakau mai 'o e ngaahi fakafuofua ne lave ki ai 'i mu'a', ko e palanisi fakalukufua 'a e patiseti' 'i he faka'osinga 'o e ta'u lolotonga', 'e hulu 'aki 'a e \$0.1 miliona. 'I he palanisi ko 'eni', 'oku 'i loto ai 'a e ngaahi pa'anga ne ma'u mai 'i he lolotonga 'o e ta'u' 'o hangē ko e nō mei he IMF, ko e \$22.6 miliona 'i ha totongi ma'ama'a, pea mo e konga 'o e tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pangikē 'a Māmāni' ko e \$69 miliona, 'o fakataumu'a ki he ngaahi ngāue ki hono matatali 'o e Koviti -19 pea pehē ki hono matu'uaki 'o e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea'. Mei he tokoni mei he Pangikē 'a Māmāni', ko e \$11.6 miliona ko 'enau tokoni angamaheni ki he patiseti', \$7.5 miliona ko e siofaki ki he totongi nō 'a e Pule'anga' 'i he kaha'u', pea mo e \$50 miliona ko e tokoni ki he langa fakalalakala', ka ko e \$20 miliona ai 'oku fakataumu'a ia ke ngāue'aki ki hono totongi 'o e ngaahi fakamole felave'i mo e Koviti -19, 'i he patiseti 'o e ta'u ni'. Ko e toenga \$30 miliona', 'oku vahe'i ia ki he ta'u fakapa'anga hoko' ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e patiseti fe'amokaki'.

**Tu'unga 'o e Tānaki Pa'anga Hū Mai**

4) 'Oku fakafuofua 'e holo 'aki 'a e peseti 'e 5 'a e fakakātoa 'o e tānaki pa'anga hū mai mei he tukupā 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021 ko e \$12.3 miliona mei he 'esitimeti kamata ko e \$218.6 miliona. 'Oku hā mahino mai heni 'a e uesia 'e he Koviti-19 'a e ngaahi pisinisi' mo e fefakatau'aki fakalotofonua'. Fakatātā 'aki eni, mei Siulai ki Fepueli na'e tānaki ai e \$37.9 miliona mei he tukupā 'i he vāhenga' mo e fefakatau'aki', 'a ia 'oku holo 'aki 'a e \$3.7 miliona 'i he vaha'a taimi tatau pe 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020 pe holo 'aki e \$5 miliona fakatatau ki he 'avalisi 'o e ta'u 'e tolu kuohili' (Ta'u Fakapa'anga 2018 – Ta'u Fakapa'anga 2020).

5) Mei he tānaki 'o e Tukupā 'Eikisia', ko e faka'amu' ke tānaki 'a e \$65.9 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u ni'. Kuo tukupā 'e he Pule'anga' ke vahe'i 'a e \$7.5 miliona mei he totongi tukupā 'o e lolo' ke fokotu'u 'aki 'a e Pa'anga Talāsiti ki he Fakalelei 'o e Hala Pule'anga' 'o fakataumu'a ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue felave'i mo e fakalelei 'o e Hala Pule'anga', ko e taha 'o 'enau kaveinga ngāue'. Ko e pa'anga talāsiti ko eni' ne to'o ia mei he tukupā 'o e lolo na'e tānaki mei Siulai ki Fepueli pea mo e konga mei Ma'asi ki Sune 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. Ko e pa'anga ko eni', 'oku ne ngāue'aki 'e ia 'a e pēseti 'e 4 'i he tupu 'o e tānaki 'a e Tukupā 'Ekisia' fakatatau ki he 'esitimeti kamata' ko e \$63.6 miliona. 'I he tafa'aki 'e taha', 'oku kei hokohoko lelei atu pe 'a e tānaki mei he tukupā fefakatau'aki fakalotofonua' koe'uhi ko e kei lahi 'a e tokoni fakapa'anga mo e koloa 'a hotau ngaahi fāmili mei tu'apule'anga', pea pehē foki ki he polokalama tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngaahi sekitoa ne uesia he Koviti-19 'o kau lelei ai pē ia ki he tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua'.

<sup>9</sup> Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti ne ma'u mai mei he Pangikē 'a Māmāni 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga ne fe'unga ia mo e \$69 miliona (\$30 miliona 'Amelika). 'I he seniti ko 'eni, 'oku 'i loto ai 'enau pa'anga tokoni ki he patiseti angamaheni ko e \$11.6 miliona pea to'o leva mo e \$7.5 miliona 'o fakahū ke talifaki ki he totongi nō 'a e Pule'anga' 'i he kaha'u. Ne 'ave leva 'a e \$50 miliona ki he tafa'aki tokoni (development cash) 'o vahe'i leva ai 'a e \$20 miliona ke ngāue'aki 'i he Ta'u Fakapa'anga lolotonga pea \$30 miliona 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

6) Ko e pa'anga hū mai 'ikai tukuhau'i' ('ikai kau ai 'a e ponite'), na'e 'uluaki fakafuofua 'i he kamata'anga 'o e ta'u' ke 'i he \$4.6 miliona 'o ma'ulalo ia 'i he 'esitimeti kamata', makatu'unga 'i he ngaahi fakangatangata 'o e fefolau'aki 'i he Koviti-19, kau atu ki ai mo e si'isi'i e tănaki mei he takimamata' mo e fefakatau'aki' mo e ngaahi tănaki kehe pe 'o hangē ko e paasipooti, visa mo e sevesi ki he kau pāsese 'oku nau folau atu ki muli'. 'Oku kei tu'u tatau ai pē 'a e fakafuofua ko eni', kaekehe, ko e tănaki pa'anga mei he ngaahi pisinisi mo e koloa 'a e Pule'anga' (pa'anga ne 'omi mei he ngaahi kautaha 'a e Pule'anga', mo e ngaahi pa'anga hū mai kehe pē ne ma'u mai 'o laka hake 'i hono patiseti'i) na'e lelei 'aupito, 'o ne pukepuke 'a e ola 'o e tănaki fakakātoa mei he pa'anga hū mai 'ikai tukuhau'i', 'o lahi 'aki 'a e \$2 miliona mei he 'uluaki fakafuofua ko e \$36 miliona.

7) Pa'anga Hū Mai mei he Ponite' - Na'e palani 'a e Pule'anga' ke tuku atu ha ngaahi ponite fo'ou 'i he mahu'inga ko e \$20 miliona ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o e patiseti fe'amokaki 'o e ta'u ni'. Koe'uhi' ko e ma'u mai 'a e tokoni fakapa'anga ki he patiseti' mei he Pangikē 'a Māmāni' ko e \$69 miliona pea mo e nō 'i ha totongi ma'ama'a mei he IMF ko e \$22.6 miliona (ka na'e patiseti pē \$19 miliona), na'e 'ikai leva to e fiema'u ke fakahoko 'a hono tuku atu 'a e ngaahi ponite fo'ou ko eni' pē ko e ngāue'aki 'a e pa'anga mohe 'a e Pule'anga'.

8) Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti fakalukufua' kuo 'osi a'utaki mai' ko e: \$5.7 miliona mei he Ngaahi Fonua Fakatahataha 'o 'Iulope' (EU) ki he fakahoko fatongia 'o e Ta'u Fakapa'anga 2020; \$11.6 miliona mei he Pangikē 'a Māmāni'; mo e \$3.1 miliona mei he Pule'anga 'Aositelelia'. Ko e toenga leva 'o e pa'anga tokoni mei muli ki he patiseti fakalukufua' ko e \$6.7 miliona, 'a ia 'oku 'amanaki ke ma'u mai kimu'a he 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga 2021. 'I he Ta'u Fakapa'anga 'e tolu ka hoko', ko e toloi hono ma'u mai e pa'anga tokoni ki he patiseti' 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia' ko e \$11.6 miliona 'a ia 'e tokoni ia he ta'u fo'ou' ki hono fakapa'anga 'a e patiseti fe'amokaki 'oku tau 'amanaki atu ki ai'.

**Tu'unga 'o e Ngaahi Fakamole'**

9) Ko e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' na'e fakafuofua ke ma'ulalo 'aki 'a e \$11 miliona 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti kamata'. Na'e makatu'unga 'a e ma'ulalo ko eni' mei he ngaahi lakanga 'atā 'oku lolotonga pukepuke 'e he ngaahi Potungāue'. 'Oku fengāue'aki fakataha foki 'a e Potungāue Pa'anga' pea mo e 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'anga' ki hono siofi pea mo mapule'i 'a e ngaahi fakamole fekau'aki mo e totongi 'o e kau ngāue' pea mo 'enau ngaahi monū'ia', pea mo hono fokotu'u 'o ha komiti ke ne sivi'sivi'i 'a e ngaahi kole lakanga 'atā kotoa pē, 'a e ngaahi Potungāue. 'Ikai ngata ai', ne tuku atu foki mo e tu'utu'uni ke fakatatali 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi lakanga 'atā ki mu'a he 'aho 14 'o Sepitema 2020, kae hoko atu pe 'a e ngāue ki he ngaahi lakanga 'atā' hili 'a e 'aho 14 'o Sepitema 2020.

'Oku mahino pe foki 'oku malava 'e he ngaahi founga ko eni' ke pukepuke lelei 'a e fakamole ki he vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga', ka neongo ia', ko e ngaahi fakamole kehe fekau'aki mo e vāhenga mo e monū'ia 'a e kau ngāue' 'o hangē ko e totongi 'o e ngāue tu'a taimi', 'oku ne hiki hake 'e ia 'a e fakamole fakalukufua ki he vāhenga 'a e kau ngāue'. Fakatātā 'aki eni, ko e totongi 'o e kau ngāue tu'a taimi 'a e Potungāue Mo'ui', 'oku liunga ua mo tolu 'a e totongi fakamāhina' 'i he angamaheni', makatu'unga pe ia mei he Koviti-19 pea kuo 'osi fakakau 'eni ki he 'estimetri liliu fakalukufua'.

Ko e tu'unga totonu 'o e fakamole ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga' mo 'enau ngaahi monū'ia' ke pēsiti 'e 53 'o e fakalukufua 'o e pa'anga hū mai', ka na'e peseti 'e 58 'i he faka'osinga 'o Fepueli' 'i hono fakahoa ki he tāketi 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga', ko e pēsiti 'e 63.

10) 'I he tafa'aki 'o e fakamole ki he ngaahi ngāue', na'e fakafuofua 'e holo 'a e fakamole' 'aki 'a e \$9 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e ta'u lolotonga' 'a ia ko e \$175.7 miliona. Ka neongo foki eni, 'i he lolotonga 'o e ta'u', na'e tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi sekitoa fakatupukoloa 'o e fonua' na'e uesia 'e he Koviti-19, 'o kau ai 'a e \$2 miliona ki he ngaahi pisinisi' mo e \$7 miliona ki he langa 'o e

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

ngaahi fale na'e uesia 'e he Saikolone Kita'. Makatu'unga 'i he holo 'a e t'ānaki pa'anga hū mai fakalukufua', na'e faka'ilonga'i ai 'e he Pule'anga' 'a e konga 'o e ngaahi fakamole felāve'i mo e Koviti-19 fe'unga mo e \$20 miliona ke to'o mei he pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmāni' ke ne fakasi'isi'i 'a e patiseti fe'amokaki 'a e Pule'anga'. 'I hono fakalukufua', ne malava ai ke holo 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue' 'aki 'a e \$30 miliona fakahoa ki he 'esitimetu kamata'.

11) Ko e totongi nō ki tu'apule'anga', 'oku fakafuofua ke holo 'aki 'a e \$15 miliona mei he 'esitimetu kamata' ki he \$22.6 miliona. 'Oku makatu'unga eni mei hono toloi 'a e totongi nō' 'i he nō Pangikē EXIM 'i Siaina' ko e \$14.6 miliona. Ko e 'uhinga 'a e toloi ko eni' ko e tokoni ki he ngaahi ngāue teuteu 'o ka uesia 'a e fonua' 'e he Koviti-19.

### **6.1.3 Fakafuofua 'o e Patiseti 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2022- 2024**

1) Neongo 'a e ngaahi nunu'a kovi mo e uesia 'e he Koviti-19 'a e tu'unga faka-'ekonomika fakaloto fonua', 'oku kei poletaki pē 'a e Pule'anga' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022 ke t'ānaki mai 'a e \$331.3 miliona. Ka 'i he taimi tatau, 'oku fokotu'utu'u pē 'a e Pule'anga' ke ne fakamoleki 'a e \$369.4 miliona ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei hono fatongia' ki he kakai 'o e Fonua'. 'E iku foki eni ki he patiseti fe'amokaki ko e \$38.1 miliona 'i he founa pe ko ē' 'oku toki lekooti ai 'a e pa'anga' 'i he taimi 'oku ma'u mai', pe ngāue'aki, ai'.

2) Ko e palani 'a e Pule'anga' ki hono fakapa'anga 'o e patiseti fe'amokaki 'o e \$38.1 miliona', 'e kau ai 'a e kole fakalahi ki he ngaahi pa'anga tokoni mei muli' hangē ko e \$7 miliona mei he Pule'anga 'Aositelēlia' ki hono matatali 'a e Koviti-19. 'O kapau 'e 'ikai ma'u mai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga na'e lave ki ai ki mu'a', 'oku fokotu'utu'u atu leva ke kole pe ha nō ki he IMF 'i ha totongi ma'ama'a fe'unga mo e pa'anga 'Amelika' 'e \$15 miliona (pe ko e pa'anga Tonga 'e \$30 miliona). 'I hono fakalea 'e taha', 'e toki fakahoko pe 'e he Pule'anga' 'a e nō mei he IMF 'o kapau 'e 'ikai to e ma'u mai ha ngaahi pa'anga tokoni kehe ange mei muli'. Ko e toenga leva 'o e \$1.1 miliona' 'e toki fakapa'anga ia mei he pa'anga mohe 'a e Pule'anga'.

3) 'Oku totonu ke fakatokanga'i ko e pa'anga Tonga 'e 30 miliona 'i he konga 'o e pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmāni' ki he patiseti' he ta'u fakapa'anga 2021, kuo 'osi fakakau atu ia 'i he patiseti ki he tokoni fakalalakaka ki he Ta'u Fakapa'anga 2022. Ko e konga 'o e ngaahi fakamole 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' kuo 'osi faka'ilonga'i ia ke totongi mei he pa'anga ko eni' 'a ia 'oku ne holoki leva 'a e patiseti fe'amokaki' ki he \$38.1 miliona.

4) Ko e ngaahi fakamole tefito eni 'a e Pule'anga' ki he Ta'u Fakapa'anga 2022 'o t'ānaki atu ki he ngaahi fakamole angamaheni' 'aia 'oku hā atu 'i lalo.

- \$0.335 miliona ki he fakalahi e fakahoko fatongia 'a e Ma'a Fefine mo e Famili' ki he ngaahi tukui motu;
- \$1.5 miliona ki he malu'i mo'ui 'o e kau ngāue fakapule'anga' 'i he ngaahi 'Ofisi Talafekau Lahi 'a Tonga 'i muli' 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e ngaahi fonua muli' koe'uhi ko e Koviti-19;
- \$0.5 miliona ki hono fakafepaki'i 'a e faito'o konatapu';
- \$0.2 miliona fakalahi 'o e patiseti 'a e Potungāue Pilisone';
- \$0.3 miliona ki hono fo'u ha ngaahi founa ke 'ilo'i ai ha ngaahi koloa kehe mei tahi 'o hangē ko e toutai'i 'o e ngū feke;
- \$0.9 miliona tokoni 'a e Pule'anga' ki he fefolau'aki vaka tahi';
- \$0.85 ki hono fakalahi 'a e tokoni ki he ngaahi Vāhenga Fili';
- \$0.2 miliona ki he 'Ofisi 'o e kau Nōpele';
- \$0.12 ki hono fakalahi 'o e patiseti ki he Ngaahi Komiti Fakalalakaka 'o e ngaahi tukui motu';
- \$1 miliona ke fakalahi 'aki e Seniti Tokoni ki he Ngaahi Me'a Fakafokifā 'a e Fonua';



**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'**

- \$0.2 miliona fakalahi 'a e patiseti 'a e Potungāue Tāmate Afi 'a Tonga' mo e Ngaahi Ngāue Fakafokifā';
  - \$5 miliona ke tokoni ki he taumu'a ke matu'uaki 'e he ngaahi fale nofo'anga' 'a e ngaahi Fakatamaki Fakaenatula';
  - \$2 miliona ki he tokoni 'a e Pule'anga' ki he ngaahi poloseki fakalalaka 'o hangē ko e teu langa 'o e hala fakakavakava 'i Fanga'uta';
  - \$0.2 miliona tokoni 'a e Pule'anga' ki he sisitemi fakamatala 'ea';
  - \$0.2 miliona ki he langa 'o e fale nofo'anga' 'o e 'Eiki Kovana Vava'u';
  - \$1 miliona pa'anga talifaki ke fakapa'anga 'aki e ngaahi fiema'u vivili ki ha lakanga fo'ou mei he ngaahi Potungāue';
  - \$2 miliona ki he pa'anga fakalelei vāhenga fakata'u 'a e kau ngāue fakapule'anga' 'o fakatatau ki he'enau fakahoko fatongia';
  - \$0.5 miliona ki he Konga Hono II 'o e Poloseki Misini Lesisita Fakatau (sisitemi) 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute';
  - \$0.4 miliona ki he Komisoni Fili ko e tokoni ki he teuaki 'o e Fili Fale Alea 'i Nōvema 'o e ta'u ni';
  - \$1.5 miliona ki he Tohi Kakai 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Nōvema 'o e ta'u ni';
  - \$1.3 miliona ki he Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli' ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi fakamole 'o e 'Ofisi 'o e Tala Fekau Lahi 'a Tonga ki Abu Dhabi';
  - \$1.2 miliona ke fakalahi 'aki 'a e patiseti 'o e ngaahi 'Ofisi Talafekau Lahi 'a Tonga 'i he Ngaahi Fonua Muli' koe'uhi pe ko e fetōkehekehe'aki 'i he fakafetongi pa'anga';
  - \$0.428 miliona fakalelei vāhenga ki he fai fatongia 'o e kau Pule Fakavahe' mo e 'Ofisa Kolo' ('a ia ko e \$200 'i he māhina).
- 5) Ko e patiseti koia 'o e Koviti-19 (fakafuofua ki he \$15 miliona) na'e tali 'e he Ta'u Fakapa'anga 2021, 'oku kei tu'u tatau pē 'i he Ta'u Fakapa'anga ka hoko', ke tokoni ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' 'i he feinga ke mateuteu 'o ka hoko mai 'a e Koviti-19.

**6.1.4 Ngaahi Fakamole 'a e Ngaahi Potungāue 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga****Tēpile 8: Ngaahi Fakamole 'a e Ngaahi Potungāue 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (T\$m)**

Potungāue	Fakamole Totonu 2019/20	'Esitimeti Kamata 2020/21	'Esitimeti Liliu 2020/21	'Esitimeti 2021/22	'Esitimeti 2022/23	'Esitimeti 2023/24
'Ofisi Palasi	4.3	3.7	3.2	3.7	3.7	3.7
Fale Alea	11.2	12.5	12.8	13.1	13.6	13.6
'Ofisi 'o e 'Atita Seniale	1.5	1.9	1.5	2.0	2.0	2.0
'Ofisi 'o e 'Ompatimemi	1.3	1.5	1.2	2.2	2.2	2.2
Potungāue Ngaahi Ngaue ki Muli	9.7	10.3	11.4	14.3	14.9	14.9
Kau Tau 'A 'Ene 'Afi	10.1	10.7	10.0	11.2	11.2	11.2
'Ofisi Palemia	3.7	4.5	3.6	8.5	8.3	8.3
<b>Potungāue Pa'anga</b>	<b>84.8</b>	<b>106.9</b>	<b>79.1</b>	<b>98.7</b>	<b>104.3</b>	<b>122.9</b>
Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute	8.6	10.0	7.9	10.6	10.1	11.1
Potungāueki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	1.2	1.5	1.4	1.6	1.6	1.6
Potungāue Fekatau'aki mo e Fakalalaka	5.4	7.0	5.6	7.0	7.0	7.0
Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	10.6	11.7	11.0	12.6	12.2	12.2
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	2.8	3.2	2.9	3.4	3.5	3.5
Potungāue Polisi mo e Tamate Afi	13.6	13.7	13.0	15.3	15.2	15.2
<b>Potungāue Mo'ui</b>	<b>43.5</b>	<b>48.2</b>	<b>43.1</b>	<b>44.0</b>	<b>49.3</b>	<b>49.3</b>
<b>Potungāue Ako mo e Ako Ngaue</b>	<b>56.6</b>	<b>56.8</b>	<b>53.3</b>	<b>56.3</b>	<b>57.4</b>	<b>57.4</b>
Potungāue Ngaahi Ngaue Fakalotofonua	7.3	8.3	7.1	4.9	5.0	5.0
Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau	9.3	10.4	9.2	10.2	10.4	10.4
<b>Potungāue Ngaahi Ngaue Lalahi</b>	<b>23.8</b>	<b>25.2</b>	<b>17.4</b>	<b>15.5</b>	<b>25.4</b>	<b>25.4</b>
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	4.8	6.1	4.7	6.2	6.2	6.2
Komisoni 'o e Kau Ngaue Fakapule'anga	1.8	2.1	1.8	2.1	2.1	2.1
Potungāue Sitisitika	2.9	3.3	2.5	4.9	3.4	3.4
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga						
Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuluaki e 'Ea	7.6	8.3	7.5	8.7	8.7	8.7
<b>Potungāue Toutai</b>	<b>4.3</b>	<b>4.7</b>	<b>4.0</b>	<b>4.9</b>	<b>4.8</b>	<b>4.8</b>
Potungāue Takimamata	4.1	7.5	6.2	7.5	7.5	7.5
<b>Fakakātoa</b>	<b>334.5</b>	<b>380.0</b>	<b>321.5</b>	<b>369.4</b>	<b>389.9</b>	<b>409.6</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'**

6) Ko e patiseti fakaangaanga ke kamata 'aki e Ta'u Fakapa'anga 2022, 'aia na'e fokotu'u ki he ngaahi Potungāue' fakataha mo e fakakaukau 'e kei tu'uma'u pe he patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. 'Oku to e tātaki atu ki ai mo e ngaahi liliu 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai', tautautefito ki he ngaahi liliu 'i he totongi nō' 'o hangē ko e totongi nō ki he Pangikē EXIM Siaina' 'aia 'e kamata he Ta'u Fakapa'anga 2024. 'I he patiseti fakangaanga', na'e 'iai leva e ngaahi liliu ke hā mahino mai 'a e ngaahi fatongia fo'ou mo e ngaahi fatongia mahu'inga na'e fokotu'u mai 'e he ngaahi Potungāue' 'i he fakahū mai 'enau patiseti' ke to e vave mo lelei ange ai 'enau fakahoko fatongia' ke fakapapu'i 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'oku 'i he Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga Hono II, mo e Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga'. Ko e ngaahi fatongia fo'ou ko 'eni' 'oku hā ia 'i he Konga 6.1.3, palakalafi 4 pea 'oku to e hā pe foki 'i he Tēpile 8. Ko e Tēpile 8, ko e vahevahe ia 'e he Pule'anga' ki he'ene Potungāue 'e 25 'a e patiseti fakalukufua'. Ko e ongo Potungāue 'oku lahi taha hona 'inasi' mei he patiseti fakalukufua 'a e Pule'anga', ko e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' ko e pēseti 'e 15 pea mo e Potungāue Mo'ui' ko e pēseti 'e 12. 'I he ta'u fakapa'anga 2020, ko e peseti 'e 65 'o e patiseti fakalukufua 'a e Potungāue Mo'ui' na'e ngāue'aki ia ki he ngaahi fakamole 'o felāve'i mo e totongi 'o e kau ngāue mo 'enau ngaahi monū'ia' pea ko e pēseti leva 'e 35 ke fakahoko 'aki 'enau ngaahi fatongia.

7) Ko e ngaahi Potungāue 'oku faka'ilonga'i lanu kulokula', ko e ngaahi Potungāue ia 'oku si'isi'i ange 'enau patiseti kamata 'i he ta'u kaha'u' 'i he patiseti kamata 'o e ta'u lolotonga' koe'uhi pē he ko e konga 'o e ngaahi fakamole' na'e 'amanaki ke fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'oku to'o ia ke totongi mei he pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmāni'. Ko e ngaahi fakamole ko 'eni' 'oku felāve'i ia mo e Koviti-19, pea mo e ngaahi poloseki langa lalahi. Ko e fokotu'utu'u ko 'eni' 'oku tokoni ia ki hono fakasi'isi'i e patiseti fe'amokaki 'i he ta'u kaha'u'.

**6.1.5 Ko hono Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga****Tēpile 9: Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga (T\$m)**

Vahevahe Lalahi 'o e Ngaahi Fakamole	Fakamole Totonu 2019/20	'Esitimeti Kamata 2020/21	'Esitimeti Liliu 2020/21	'Esitimeti 2021/22	'Esitimeti 2022/23	'Esitimeti 2023/24
Kau Ngāue Tu'uma'u (10xx)	135.4	150.8	139.8	158.6	159.6	159.6
Kau Ngāue Lau 'Aho (11xx)	8.9	10.3	11.1	12.6	11.3	11.3
Fefononga'aki mo Fetu'utaki (12xx)	12.5	9.2	9.6	10.8	11.7	11.7
Tauhi mo Fakalele Ngāue (13xx)	26.1	28.7	20.8	19.6	29.4	29.4
Totongi Koloa mo e Ngāue (14xx)	47.9	64.3	50.6	52.3	57.0	57.0
Me'a'ofa Fakangāue mo e 'Inasi (15xx)	47.4	42.5	41.7	44.0	43.0	43.0
Fakamole Tute Ngaahi Poloseki Fakalalaka (16xx)	1.0	3.8	2.0	5.6	3.6	3.6
Ngaahi Nō Fakapule'anga (17xx)	38.1	46.5	29.0	41.9	44.5	63.2
Pa'anga Talifaki (18xx)	0.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0
Penisoni mo e Ngaahi Me'a'ofa (19xx)	4.6	5.5	4.5	5.5	5.5	5.5
Ngaahi Koloa (20xx)	12.4	13.1	7.1	13.0	18.8	19.8
Totongi 'Inasi (21xx)	0.0	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
<b>Fakakātoa</b>	<b>334.5</b>	<b>380.0</b>	<b>321.5</b>	<b>369.4</b>	<b>389.9</b>	<b>409.6</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga

8) 'Oku hā atu 'i he Tēpile 9, 'a e vahevahe lalahi 'o e ngaahi fakamole 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga'. 'I he Ta'u Fakapa'anga kuo 'osi', ko e vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga' mo 'enau ngaahi monū'ia' (Kulupu 10xx, 11xx & 19xx) na'e fe'unga ia mo e pēseti 'e 45 'o e patiseti fakalukufua'. Ka, 'oku fakafuofua 'e hiki 'aki 'a e pēseti 'e 6 ki he \$176.7 miliona 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'i hono fakafehoanaki mo e 'esitimeti kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. 'Oku makatu'unga 'a e hiki ko 'eni', ko e \$0.3 miliona ki he kau ngāue ne ma'u faingamalie sikolasipi kuo nau foki mai mo e kau ngāue na'e ma'u e ngaahi monū'ia 'i he' enau fakahoko ngāue', 'iai e \$0.4 miliona ko e fakalelei ki he vāhenga mo e monū'ia ki he ngaahi lakanga 'i he Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio', \$1.4 miliona ki he ngaahi 'Ofisi Talafekau Lahi 'a Tonga ki he Ngaahi Fonua Muli', 'iai mo e \$2 miliona ki he totongi 'o e ngāue tu'ataimi 'a e Potungāue Mo'ui' tupu mei he Koviti-19, ko e \$0.5 miliona ke fakakakato 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga' na'e 'osi tukupā ke fakahoko, \$1.5 miliona ke fakahoko 'aki 'a e Tohi Kakai pehē ki he \$2 miliona ko e monū'ia mei he fakahoko fatongia lelei 'a e kau ngāue' (PMS). 'Oku tātaki atu foki ki ai mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou na'e fakapaasi 'o hangē ko e monū'ia 'a e kau Pule

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

Fakavahe' mo e kau 'Ofisa Kolo' ko e \$0.428 miliona, pea ko e \$0.613 miliona ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala 'i he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni' pea mo e \$1 miliona ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi lakanga 'oku mātu'aki fiema'u 'e he ngaahi Potungāue' ka 'oku 'ikai malava ke nau fakapa'anga.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga' 'a e 'alu ke lahi 'a e fakamole ki he vahe mo e monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga'. 'I he'ene pehē, 'oku 'iai 'a e tokotaha tokoni fakatekinikale 'oku 'omai ke ne to e siofi koeha e 'uhinga 'oku hoko ai eni'. Ko e ola 'e ma'u mei he ngāue ko eni' te ne fakalahi ange ai 'a e faingamālie ki he pa'anga ngāue 'a e Pule'anga' ki hono fakahoko 'a e ngaahi fiema'u tefito.

9) 'I he ngaahi fakamole ki he fakahoko fatongia', ko e fefolau'aki' mo e fetu'utaki' 'oku fakaangaanga 'e hiki 'aki 'a e \$1.6 miliona ki he \$10.8 miliona mei he 'esitimeti kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021, koe'uhi ko hono vahe 'o e vouti Koviti-19 (ko e \$15 miliona 'i he patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021 'i he Kulupu 14xx) ki he ngaahi vouti kehekehe 'o hangē ko e naunau faka'ofisi, fefolau'aki fakalotofonua, 'imeili & 'initaneti, totongi 'o e fetu'utaki telefoni' mo e ngaahi vouti kehe pē. 'I he vahevahe koia, ko e \$1.6 miliona na'e 'ave mei he Kulupu 14xx ki he Kulupu 12xx.

10) Ko hono Tauhi mo e Fakalele 'o e Ngāue', 'oku fakafuofua 'e holo 'aki 'a e \$9 miliona 'o makatu'unga ia mei hono 'ave 'o e ngaahi fakamole ki he poloseki tanu hala' 'o fakapa'anga mei he pa'anga tokoni 'a e Pangikē 'a Māmāni'. Ko e Totongi Koloa mo e Ngāue, 'oku fakafuofua ia 'e holo 'aki 'a e \$12 miliona makatu'unga ia mei hono vahevahe 'o e pa'anga Koviti-19 ki he ngaahi kulupu kehe'. 'Oku hiki hake foki 'a e Fakamole Tute 'o e Ngaahi Poloseki Langa Fakalalakaka' tupu mei hono to e tānaki atu ha \$2 miliona ke tokoni ke fakakakato 'a e 'inasi 'a e Pule'anga' ki he ngaahi Poloseki Langa Fakalalakaka'.

**6.1.6 Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hū Mai 'a e Pule'a nga****Tēpile 10: Vahevahe Lalahi 'a e Pa'anga Hū Mai 'a e Pule'anga (T\$m)**

Vahevahe Lalahi 'o e Pa'anga Hū Mai	Fakamole Totonu 2019/20	'Esitimeti Kamata 2020/21	'Esitimeti Liliu 2020/21	'Esitimeti 2021/22	'Esitimeti 2022/23	'Esitimeti 2023/24
Tukuhau Vāhenga (00xx)	52.5	54.6	45.6	50.4	52.3	53.4
Tukuhau Fefakatau'aki (01xx)	18.1	21.0	18.9	22.3	23.3	23.5
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue (02xx)	95.0	91.7	95.7	98.1	101.3	101.4
Tukuhau 'Eikisia (03xx)	64.0	63.5	58.4	64.4	65.5	65.5
Totongi ki he ngaahi Ngāue mo e Laiseni (04xx)	28.1	25.1	23.7	28.3	27.0	27.4
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga (05xx)	21.2	8.9	13.7	11.5	10.4	10.2
Ngaahi Pa'anga Hū Mai Kehe (06xx)	1.6	0.4	0.6	1.2	0.4	0.4
'Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe (07xx)	32.5	55.6	37.9	46.6	16.6	16.6
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti (08xx)	37.6	38.5	27.2	45.5	38.5	46.0
<b>Fakakātoa</b>	<b>350.7</b>	<b>359.4</b>	<b>321.7</b>	<b>368.3</b>	<b>335.4</b>	<b>344.4</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga*

11) 'Oku taumu'a 'a e patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2022, ke a'u 'a e tānaki pa'anga hū mai ki he \$368.3 miliona 'a ia 'oku lahi 'aki 'a e \$8.9 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'esitimeti kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021 ko e \$359.4 miliona 'aia 'oku vahevahe lalahi 'i he Tēpile 10. Ko e makatu'unga pe hiki ko eni mei he fakafuofua 'e to e lelei ange 'a e tānaki 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'a ia ko e hiki 'a e pa'anga hū mai mei he Tukuhau' 'aki 'a e \$4.3 miliona pea \$6.7 miliona mei he pa'anga hū mai 'ikai ke tukuhau'i' pea toki fetāmate'aki ia pea mo e holo \$9 miliona 'i he 'inasi mo e ngaahi pa'anga tokoni kehe'.

12) Ko e fakafuofua ki he hiki 'a e tānaki pa'anga hū mai 'oku tukuhau'i', 'oku makatu'unga ia 'i he tupu faka'ekonōmika pēseti 'e 2.5 'a ia 'oku fakatupu 'e he to e lahi ange 'a e 'omai tokoni fakapa'anga mo e koloa 'a hotau kāinga Tonga 'i tu'apule'anga'. 'Oku hā ia 'i he tukuhau 'o e ngaahi koloa mo e ngāue' pea 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e \$6.4 miliona 'i he Ta'u Fakakapa'anga hoko' fakatatau ki he 'esitimeti kamata 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021, 'aia ko e hiki pēseti 'e 3 ia mei he \$95 miliona na'e tānaki 'i he Ta'u Fakapa'anga 2020. 'Oku fakahoko 'e he Pule'anga' 'a e tokoni fakapa'anga ki hono hoko atu 'o e Konga Hono II 'o e Poloseki Misini Lesisita Fakatau (sisitemi) 'aia 'e fakahoko 'e he

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

Potungāue Tukupau' mo e Kasitomu' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022. 'E fakafaingamālie'i 'e he poloseki ko eni' 'a e Potungāue Tukupau' mo e Kasitomu' ke nau 'ilo'i mo ma'u 'a e ngaahi fehū'aki fakapa'anga tukupau'i kotoa pē 'a e ngaahi pisini' ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi ngāue tukupau kākā pea mo e ngaahi pa'anga hū mai 'oku 'ikai ke fakapapau'i'. 'Oku 'i ai e fakafuofua 'e to e lelei ange 'a e tātaki 'i he tukupau ki he ngaahi koloa' mo e ngāue', mo e tukupau fefakatau'aki' fakatatau ki he tupu faka'ekonomika', pa'anga hū mai mei he kakai Tonga 'i muli' pea mo e ngaahi fakafuofua faka'ekonōmika kehe pē.

13)'Oku 'iai 'a e fakafuofua 'e 'i he tu'unga fakafiēmālie pē 'a e tukupau 'eikisia' 'i he kaha'u' fakatatau ki he patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. Hangē pe ko e lave ki mu'a', 'oku fakapa'anga 'a e Pa'anga Talāsiti ki he Fakalelei Hala' mei he pa'anga tātaki mei he totongi 'o e lolo' pea 'oku 'osi fakatokanga'i ko e pa'anga tātaki mei he Tukupau 'Ekisia' ki he ta'u fo'ou' 'e malava ke holo 'aki 'a e \$5-\$6 miliona mei he fakafuofua 'i he taimi ni'.

14)'Oku kei hokohoko atu pē hono fakafaingata'ia'i 'e he nunu'a 'o e Koviti-19 'a e tātaki pa'anga hū mai mei he tukupau vāhenga' ('o tatau pe 'i he Pule'anga' mo e 'Ikai Pule'anga'), 'o tupu ai 'a e tō nounou 'i he tātaki pa'anga hū mai 'o e Ta'u Fakapa'anga fo'ou' 'aki 'a e \$4.2 miliona fakahoa ki he \$54.6 miliona 'i he 'esitimetu kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. Neongo 'a e tō nounou ko eni', 'oku 'i ai e fakafuofua 'e tokoni 'a e ola 'o e tātaki pa'anga hū mai' mei he ngaahi kulupu kehe 'o e tukupau', ke ne hanga 'o pukepuke 'a e ola angamaheni 'oku fa'a a'u ki ai 'a e tātaki pa'anga hū mai mei he tukupau', 'o lahi 'aki 'a e pēseti 'e 4 mei he 'esitimetu kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021.

15)'Oku fakafuofua ko e tātaki mei he pa'anga hū mai 'ikai tukupau'i' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'e lahi 'aki 'a e pēseti 'e 19 pē ko e \$6.7 miliona, 'o ma'olunga ia 'i he 'esitimetu kamata 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lelei ange 'a e tātaki mei he totongi 'o e: ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' mo e laiseni' ko e \$3.2 miliona; Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga' ko e \$2.7 miliona; mo e totongi pa'anga hū mai makehe ko e \$0.8 miliona. Ko e lelei ange 'a e tātaki pa'anga hū mai mei he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga', na'e makatu'unga ia mei he \$2.4 miliona mei he sivi fakata'u 'a e ngaahi me'alele', ngaahi laiseni faka'uli me'alele' pea mo e laiseni mo e lesisita 'o e ngaahi me'alele fo'ou'. 'I he Ta'u Fakapa'anga hoko', 'oku 'i ai pē 'a e 'amanaki ko e tātaki pa'anga hū mai mei he totongi 'inasi 'a e Pule'anga' mei he'ene ngaahi pisinisi', pa'anga mei he Talite FFA' pea mo e ngaahi pa'anga makehe mei he ngaahi 'inivesimeni 'a e Pule'anga', 'e 'i he tu'unga tatau pe 'o hangē ko e ta'u lolotonga'.

16) Ko e pa'anga hū mai mei he 'Inasi mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Makehe', 'oku kau ai 'a e ngaahi nō mo e ponite (tatau pē fo'ou mo e hokohoko atu). Ka 'ikai e ngaahi nō mo e ponite fo'ou', ko e fakafuofua ki he ngaahi ponite 'oku hokohoko atu', 'e 'i he \$16.6 miliona 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he ongo Ta'u Fakapa'anga 2023 mo e 2024. Ke tokoni ki hono fakapa'anga e patiseti fe'amokaki 'a e Pule'anga' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e ma'u mai ha tokoni fakapa'anga ko e \$7 miliona pe to e lahi ange mei he Pule'anga 'Aositelelia' pea mo ha nō 'i ha totongi ma'ama'a mei he IMF ko e \$30 miliona (pē ko e \$15 miliona 'Amelika). 'E toki hoko atu pe 'a e Pule'anga' mo e nō mei he IMF 'o kapau 'e 'ikai to e ma'u mai ha ngaahi tokoni fakapa'anga.

17)'I he tu'u ki he kaha'u', fakatatau ki he ngaahi fakafuofua faka'ekonōmika', 'oku 'iai 'a e 'amanaki 'e fakaakeake 'a e patiseti' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai' 'i he fakafuofua 'e 'ikai mo'ua ha taha 'i he Fonua' 'i he vailasi Koviti-19, pea mo hono fakahoko lelei'i 'o e ngaahi founa ke matatali 'aki mo fakasi'isi'i 'a e faingamālie ke maumau'i 'e he Koviti-19 'a e tu'unga faka'ekonōmika mo e fakasōsiale 'o e fonua'.

### **6.1.7 Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'i hono Vahevahe Fakavahefonua**

***Tēpile 11: Ngaahi Fakamole 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ki he Ngaahi Feitu'u (T\$m)***

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

Ngaahi Feitu'u	Fakamole Totonu 2019/20	'Esitimetri Kamata 2020/21	'Esitimetri Liliu 2020/21	'Esitimetri 2021/22	'Esitimetri 2022/23	'Esitimetri 2023/24
Fakalukufua 'o Tonga	90.8	113.4	93.8	99.1	107.5	99.5
Tongatapu	206.4	223.8	186.6	225.7	233.5	261.1
Vava'u	13.0	16.6	14.9	15.9	18.7	18.7
Ha'apai	7.4	8.9	7.8	8.5	9.0	9.0
'Eua	5.8	6.4	5.8	5.9	6.3	6.3
Niua Toputapu	1.9	2.1	1.8	2.2	2.3	2.3
Niua Fo'ou	1.4	1.5	1.3	1.7	1.7	1.7
Tu'apule'anga	7.7	7.4	9.5	10.4	11.0	11.0
<b>Fakakātoa</b>	<b>334.5</b>	<b>380.0</b>	<b>321.5</b>	<b>369.4</b>	<b>389.9</b>	<b>409.6</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga*

'I he Tēpile 11, 'oku hā ai 'a e vahevahe 'o e ngaahi fakamole 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' ki he ngaahi feitu'u takitaha. 'Oku hā mahino mai heni ko Tongatapu 'oku 'inasi lahi taha 'i he fakamole 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga' 'o makatu'unga pē 'i he tokolahi 'a e kakai' 'o faka'avalisi ki he pēseti 'e 60 'i he ta'u. 'I he vahevahe ko 'eni' 'oku fakaangaanga ke 'i he tu'unga tatau pē mo e Ta'u Fakapa'anga 2022' 'o makatu'unga pē 'i he lahi 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i Tongatapu' 'i hono fakahoa ki he toenga 'o e ngaahi feitu'u'.

## 6.2 PATISETI FAKAPA'ANGA 'E HE NGAARI HOA NGĀUE KI HE

### FAKALAKALAKA

Ko e fakakātoa 'o e patiseti tokoni fakalalakaka ki he Ta'u Fakapa'anga 2022 ko e \$248.95 miliona 'a ia ko e pēseti ia e 40 'o e patiseti fakalukufua. 'Oku fakafuofua' 'oku kau heni 'a e \$123.06 miliona (pēseti e 49) ko e tokoni pa'anga' ia pea ko e \$125.89 miliona (pēseti e 41) ko e tokoni koloa' ia.

#### **Tēpile 12: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalakaka, Fakapa'anga 'e he Ngaahi Fonua mei Tu'apule'anga (\$m)**

Ngaahi Tokoni	Esitimetri 2019/20 \$m	Pa'anga Hū Atu 19/20 \$m	Esitimetri Kamata 2020/21 \$m	Esitimetri Liliu 2020/21 \$m	Esitimetri 2021/22 \$m	Fakafuofua 2022/23 \$m	Fakafuofua 2023/24 \$m
Tokoni Fakapa'anga	131.41	57.70	85.77	137.97	123.06	74.85	51.90
Tokoni Koloa	104.45	74.16	123.78	47.86	125.89	103.50	100.53
<b>Fakakātoa</b>	<b>235.86</b>	<b>131.86</b>	<b>209.55</b>	<b>185.83</b>	<b>248.95</b>	<b>178.35</b>	<b>152.43</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

### **6.2.1 Patiseti ki he Fakalalakaka 'i hono vahevahe Fakapotungāue**

'Oku hā atu 'i he Tēpile 13 'i lalo', 'a e fakalukufua 'o e patiseti tokoni fakalalakaka 'oku vahe' i ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga'.



*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***Tēpile 13: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalaka (Fakamole) 'i hono Vahevahe Fakapotungāue' (\$m)**

Ngaahi Potungāue	Esitimeti Kamata 2019/20 Sm	Pa'anga Hū Atu 19/20 Sm	'Esitimeti Kamata 2020/21 Sm	Esitimeti Liliu 2020/21 Sm	Esitimeti 2021/22 Sm	Fakafuofua 2022/23 Sm	Fakafuofua 2023/24 Sm	% Fakakatōa 'Esitimeti 2021/22
'Ofisi Palasi	-	0.01	-	-	-	-	-	0%
Fale Alea	1.00	0.05	1.28	0.73	7.80	15.92	10.93	3%
'Ofisi 'Atita Seniale	0.20	-	0.20	-	-	0.20	0.20	0%
Potungāue Ngaahi Ngāue ki Muli	0.50	-	0.10	-	0.55	1.47	1.16	0%
Kau Tau 'a 'ene 'Afio	16.90	-	12.13	1.55	5.47	1.43	1.38	2%
'Ofisi 'o e Palemia	0.16	0.05	-	-	2.60	2.60	2.60	1%
Potungāue Pa'anga	26.88	15.57	59.40	103.40	50.90	17.62	17.44	20%
Potungāue Pa'anga Hu Mai mo e Tute	14.00	-	-	-	-	-	-	0%
Potungāue ki he ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	0.31	1.84	0.01	0.09	-	-	-	0%
Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	1.05	0.89	1.97	1.67	2.35	0.22	-	1%
'Ofisi 'e 'Ateni Seniale	0.19	0.11	0.15	0.19	0.18	0.09	-	0%
Potungāue Polisi mo e Tamate Afi	2.90	4.10	1.54	1.74	0.27	0.21	0.08	0%
Potungāue Mo'ui	13.99	8.93	22.42	24.70	33.93	13.71	13.85	14%
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	13.57	8.43	16.53	3.20	18.39	24.00	23.15	7%
Potungāue ngaahi Ngāue Fakalotofonua	19.77	7.39	7.56	7.41	9.66	7.74	3.80	4%
Potungāue Ngoue, Me'akai mo e Vao 'akau	4.90	2.90	3.09	0.87	5.00	7.63	2.43	2%
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	28.64	21.45	19.06	6.67	24.15	50.37	47.42	10%
Potungāue Fonua, Savea mo e Koloa	-	-	-	-	-	-	-	-
Fakaenatula	5.83	1.54	6.50	0.51	9.91	10.20	10.20	4%
Komisoni 'o e kau Ngāue Fakapule'anga	0.44	0.35	0.29	0.01	-	-	-	0%
Potungāue Sitetisitika	-	0.18	1.11	0.31	0.24	0.49	0.49	0%
Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki mo e	-	-	-	-	-	-	-	-
Feliuliaki e 'Ea	76.85	56.30	49.36	31.75	74.02	21.59	15.27	30%
Potungāue Toutai	3.48	1.50	5.09	0.95	3.43	2.86	2.05	1%
Potungāue Takimamata	4.30	0.30	1.75	0.10	0.10	-	-	0%
<b>Fakakatōa</b>	<b>235.86</b>	<b>131.86</b>	<b>209.55</b>	<b>185.83</b>	<b>248.95</b>	<b>178.35</b>	<b>152.43</b>	<b>100%</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

'Oku hā mai mei he Tēpile 13 'i 'olunga', ko e Potungāue Fakamatala 'Ea', Ma'u'anga Ivi', Ma'u'anga Fakamtala', Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula', 'Ātakai, Fetu'utaki' mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' (MEIDECC) 'oku lahi taha 'i he vahevahe ko 'eni 'a ia ko e \$74.02 miliona (pēseti 'e 30), hoko ki ai 'a e Potungāue Pa'anga' ko e \$50.89 miliona (pēseti 'e 20), Potungāue Mo'ui' \$33.93 miliona (pēseti 'e 14), Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi' \$24.15 miliona (pēseti 'e 10) pea mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue' \$18.39 miliona (pēseti 'e 7) pea hokohoko pehē ai pe mo e toenga 'o e ngaahi Potungāue'.

Ko e ngaahi polōseki lalahi 'oku 'i he malumalu 'o e MEIDECC' 'a ia 'oku lolotonga fakahoko'; a) Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' (TREP) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Kautaha Tokoni Fakamamani lahi ki he Ngaahi Ngāue Felave'i mo e mātu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea' pea mo e Pangikē Fakalalaka 'o 'Esia' (GCF-ADB). Ko e Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he La'a ki he ngaahi 'Otu Motu' (OIREP); Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he Havili' 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani' pea mo e Lēpapulika 'o e Kakai 'o Siaina'; e) Ngaahi polōseki tokangaekina 'o e ngaahi feliuliaki 'o e 'Ea' hangē ko e Polokalama 'i he Pasifikiki' ki he ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea' pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula' (PREP) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani'. Pea mo e tu'unga mateuteu 'a e fonua' ke tali ha ngaahi tokoni mei he Kautaha Tokoni Fakamamani lahi ki he Ngaahi Ngāue Felave'i mo e tu'unga mateuteu 'o e feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF). Ko e tu'unga mateuteu 'o ha ngaahi me'angāue fakaonopooni ke fakatokanga kei taimi ki he Fonua' 'i ha hoko mai ha Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula (NEWS) 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani'. Ko e tu'unga mateuteu 'o e ngaahi matāfanga'; Ngaahi palani ngāue ki he teuaki 'o ha fakatamaki; Ngaahi Polokalama Ngāue ki hono fakaili mo fakatolonga 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o 'Oseni'; pea mo e ngaahi polōseki felāve'i mo e tu'unga mateuteu 'i hono matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'Oku lolotonga fakahoko 'e he **Potungāue Pa'anga'** hono muimui'i 'o e ngaahi polōseki 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku felāve'i ki he ngaahi ngāue 'a e Kōviti-19 pea 'i ai 'a e tokoni pa'anga ko e \$30 miliona. 'Oku hokohoko atu 'a e fakahoko fatongia 'a e Tafa'aki ki hono tokoni'i 'o e ngaahi polōseki' (CSU) mei he Pangikē 'a Mamani', pea mo e Polōseki ki hono fakahoko ha ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i 'a e tu'unga Faka'ilekitulonika 'o e Pule'anga' (TDGSP) 'a ia 'oku fakapa'anga ai pe 'e he Pangikē 'a Mamani'. Pehe ki he ngaahi tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha' ki he Ngaahi Fakalalakalaka 'o e Ngōue' 'i he Konga 2 'o e Polōseki 'a ia 'oku' ne tokangaekina 'a e ngaahi palani ngāue 'o e ngaahi kolo ki 'uta' mo e ngaahi 'Otu Motu' (IFAD TRIP II). Ko e ngaahi Polōseki 'o e Ngaahi kolo' (GGP) mo ha ngaahi taumu'a makehe pe (NGPA) 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapani' pea pehē foki mo e hokohoko atu 'a e 'Ofisi Ma'umafai 'o e Ngaahi Fonua Fakatahataha 'o 'Iulope' 'i he'enua Polokalama Fakalalakalaka hono 11' (EDF).

'Oku hokohoko lelei atu pe 'a e fakahoko 'e he **Potungāue Mo'ui'** 'a e ngaahi ngāue mateuteu 'o e Fonua ki he Koviti-19, 'o fakatata ki he Palani Fakafonua kuo fokotu'utu'u', Polōseki fo'ou ki hono tokangaekina e Ngaahi Faito'o Huhu Malu'i', pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi palani huhu malu'i ki he Koviti-19, 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē Fakalalakalaka 'o 'Esia'. Ko e Polōseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi lekooti faka'ilekitulonika 'a e Potungāue Mo'ui' pea pehē mo Ngaahi Polokalama ke tokangaekina 'o e Ngaahi Ngāue 'o e Sekitoa ki he Mo'ui lelei' hono II pea mo e III 'a ia oku fakapa'anga ia 'e he e Pule'anga 'o 'Aositelēlia'. Ko e Pule'anga Nu'usila', 'oku hokohoko atu pe 'enau fakapa'anga 'a e ngaahi tokoni ki he folau fakafalemahaki ki muli' pea mo e Polokalama Ngāue ki hono fakaivia mo fakafaingofua'i e vā fengāue'aki 'a e Potungāue Mo'ui 'a Nu'usila' pea mo e ngaahi 'Otu Motu he Pasifiki'.

'Oku hokohoko atu pe 'a e **Potungāue ki he Ngaahi Ngāue'anga Lalahi'** 'i hono fakahoko 'a e Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'a e fefononga'aki he Hala', pe ko e folau Vakapuna' pe Vaka Tahī', koe'uhi ko e ngaahi uesia fakaenatula 'oku hoko tu'unga he Feliuliaki 'o e 'Ea' (TCRTP). 'Oku lolotonga fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalalakalaka 'o 'Esia' 'a e Polōseki ki he Ngaahi Langa Fakalalakalaka ki he Fefononga'aki' (TPDF) ki hono teuteu'i 'o e ngaahi ngāue 'o e Polōseki ki he Langa 'o e Hala Fakakavakava 'o Fanga'uta'. 'Oku lolotonga fokotu'u 'a e 'Ofisi ki he Polōseki Langa mo Fakalelei'i 'o e Uafu 'o Nuku'alofa' pea 'oku amanaki ke kamata 'a e ngāue langa' 'i he konga kimui 'o e ta'u 2022. 'Oku hokohoko atu 'a e ngaahi ako ki he ngaahi fonua Pasifiki' 'i he mala'e 'o e folau tahī' mo hono tokangaekina 'a e malu 'o e fefolau'aki 'i he 'Ea' pea 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Nu'usila' fe'unga mo e \$2.1 miliona.

Ko e ngaahi polōseki 'oku 'i he malumalu 'o e **Potungāue Ako moe Ako Ngāue'** 'oku kato'i ai 'a e ngaahi sikolasipi ako fakalotofonua' mo e fakatu'apule'anga' 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'anga 'Aositelēlia' pea mo e Pule'anga Nu'usila'. 'Oku a'u mai 'a e tokoni makehe mei he Kautaha Fakamamani Lahi 'o e Ako' (GPE) mei 'Aositelēlia ke tokonia 'a e Potungāue Ako' ke matu'uaki ha ngaahi faingata'a'ia 'i he ako 'a e fanau' tupu mei he Koviti-19. 'Oku tokoni mai 'a e Pule'anga Nu'usila' ki he Pasifiki' 'aki 'a e \$2 miliona ki hono fakaivia 'a e ngaahi fakalalakalaka 'o e ako' pea mo e ako fakatekinikale'. 'E kamata 'a e Polōseki ki hono hoko atu 'a e langa 'o e ngaahi faleako 'i Tonga ni' ke pātoloaki 'a e mālohi mo maluange 'o e ngaahi faleako' koe'uhi pe ke matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i he kaha'u' (\$4.4 miliona). 'Oku fakapa'anga ia 'e he Pangikē 'a Mamani' pea 'e kamata fakahoko 'a e ngāue'ni 'i he konga kimui 'o e ta'u ni'.

**6.2.2 Patiseti ki he Fakalalakalaka 'i hono vahevahe fakavahefonua'**

'Oku hā 'i he *Tēpile 14* 'a e patiseti ki he fakamole 'a e pa'anga tokoni fakalalakalaka fakafeitu'u' ki Tongatapu, Vava'u, Ha'apai, 'Eua, Ongoniua', pea mo e Fakafonua'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Tēpile 14: Fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni ki he Fakalalaka (Fakamole) 'i hono vahevahe fakavahe fonua (\$m)**

Ngaahi Feitu'u	Esitimeti 2019/20 \$m	Pa'anga Hū Atu 19/20 \$m	Esitimeti Kamata 2020/21 \$m	Esitimeti Liliu 2020/21 \$m	Esitimeti 2021/22 \$m	Fakafuofua 2022/23 \$m	Fakafuofua 2023/24 \$m	% Fakakatoa Ki he 'Esitimeti 2021/22
<b>Fakafonua</b>	87.59	52.21	104.18	117.79	99.07	106.62	91.96	40%
<b>Tongatapu</b>	123.37	60.72	81.60	59.37	116.92	58.45	47.27	47%
<b>Vava'u</b>	7.73	6.81	8.93	2.51	7.55	2.84	2.78	3%
<b>Ha'apai</b>	5.32	2.83	6.64	3.18	10.95	3.56	3.54	4%
<b>Eua</b>	5.15	4.30	3.18	1.02	4.48	1.66	1.66	2%
<b>Niuatoputapu</b>	4.90	4.61	2.72	1.01	2.18	0.50	0.50	1%
<b>Niufo'ou</b>	1.80	0.38	2.31	0.96	7.80	4.73	4.73	3%
<b>Fakakātoa</b>	<b>235.86</b>	<b>131.86</b>	<b>209.55</b>	<b>185.83</b>	<b>248.95</b>	<b>178.35</b>	<b>152.43</b>	100%

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

Ko e ngaahi polōseki **Fakafonua** ko e pēseti 'e 40 pe ko e \$99.07 miliona 'o e fakakātoa 'o e patiseti tokoni ki he ta'u fakapa'anga 2022. Ko e ngaahi fakamole lahi taha' ki he ngaahi langa lalahi fakasōsiale' ko e \$50.04 miliona, ngaahi sekitoa makehe' \$24.39 miliona pea mo e ngaahi langa lalahi faka'ekonomika' ko e \$24.44 miliona.

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi polōseki Fakafonua' 'oku holo'aki e pēseti 'e 5 fakafehoanaki ki he ta'u fakapa'anga kuo 'osi', 'a ia na'e \$104.18 miliona. Ko e ngaahi polōseki ko'eni' 'oku'ne hulu'i mai 'a e ngaahi fakalalaka fakalukufua 'o e fonua' 'o a'u ki he ngaahi fakavahefonua' pea 'oku' i ai 'a e ngaahi polōseki kuo kakato 'a e ngāue ki ai'.

**Tongatapu**

Ko e polōseki fakakātoa ki Tongatapu' 'oku fe'unga mo e \$116.92 miliona (pēseti 'e 47) 'o e Patiseti Tokoni Fakalalaka' 'a ia 'oku fakatefito he ngaahi langa fakalalaka fakasōsiale' 'oku fe'unga mo e \$92 miliona pea ko e tupulekina faka'ekonomika' 'oku fe'unga mo e \$14.67 miliona. 'I he langa fakalalaka fakasōsiale', 'oku kau ki ai 'a e: langa fakalalaka makehe' ko e \$50.72 miliona, ngaahi polōseki fekau'aki mo e Mo'ui' 'a ia 'oku fe'unga mo e \$28.97 miliona, Pule'anga mo e ngaahi sōsaieti sivile' ko e \$10.8 miliona, pea mo e Ako' foki 'a ia 'oku fe'unga mo e \$1.43 miliona.

- Ko e ngaahi polōseki lalahi 'oku 'i he malumalu 'o e Faka'ekonomika' mo e Ngaahi ngāue langa lalahi', 'oku kau ki ai 'a e: ngaahi polōseki ki he ma'u'anga ivi mei he la'aa' ko e \$18.9 miliona, malu mo e hao 'i he fēfononga'aki' kae'uma'ā e tauhi'anga koloa' fe'unga mo e \$3.7 miliona.

**Vava'u**

Ko e ngaahi polōseki 'oku 'amanaki fakahoko ki he vahefonua **Vava'u** 'oku fe'unga ia mo e \$7.55 miliona (pēseti 'e 3) 'o e Patiseti Tokoni Fakalalaka'. Ko e ngaahi polōseki lalahi ai' 'oku kau ai 'a e Polōseki ki hono fakaivia 'e he la'ā' 'a e ma'u'anga 'uhila' ke a'u ki he 'Otu Motu' ko e \$6.2 miliona, polokalama fakahoko 'o e ngaahi palani fakalalaka 'o e ngaahi kolo' 'a ia 'oku tataki 'e he MORDI fe'unga mo e \$500,000, pea mo hono fakalelei'i 'o e 'Apitanga Tau 'o Fangatongo' 'oku fe'unga mo e \$646,000.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Ha'apai**

Ko e vahevahe ki he vahefonua **Ha'apai** ko e \$10.95 miliona (pēseti 'e 4) mei he patiseti tokoni fakalalakala'. 'Oku hokohoko atu ai 'a e Polōseki ki hono fakaivia 'e he la'ā' 'a e ma'u'anga 'uhila' ke a'u ki he 'Otu Motu' ko e \$10.23 miliona, Polōseki ki he Tokangaekina 'o e Poto'i Ako Ngāue mo e Ma'u Ngāue 'i Tonga' 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani' fakataha mo e Polōseki ki hono fakaivia e halafononga ki he me'a mo'ui 'i 'Ōseni Tu'uloa'. 'Oku 'i ai foki mo e tokoni 'a e MORDI ki he polokalama langa fakalalakala 'o e ngaahi kolo'.

**'Eua**

Ko e vahevahe ki he vahefonua **'Eua** ko e \$4.48 miliona (pēseti 'e 2) mei he Patiseti Tokoni Fakalalakala'. Ko e \$3.5 miliona ai ko e ngaahi ngāue 'a e Polōseki ki hono fakaivia 'e he la'ā' 'a e ma'u'anga 'uhila' ke a'u ki he 'Otu Motu', pea ko e \$500,000 ko e ngaahi ngāue 'a e MORDI ki he polokalama langa fakalalakala 'o e ngaahi kolo', pea mo e ngaahi ako 'oku fakalele ki hono tokangaekina 'o e ngaahi ngāue fekau'aki moe tohi kakai' (UNFPA).

**Niuatoputapu mo Niuafu'ou**

Ko e ongo **Niua** 'i hono fakataha'i fakakātoa' 'oku fe'unga mo e \$9.98 miliona (pēseti 'e 4) 'o e Patiseti Tokoni Fakalalakala'. Ko e ngaahi polōseki lalahi ki he ongo vahefonua' 'oku kau ki ai 'a e Polōseki ki hono fakaivia 'e he la'ā' 'a e ma'u'anga 'uhila' ke a'u ki he 'Otu Motu' pea mo e Poloseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' 'a ia 'oku fe'unga mo e \$7.93 miliona. 'Oku kau heni 'a e polokalama langa fakalalakala 'o e ngaahi kolo' 'a ia 'oku tataki 'e he MORDI' 'oku fe'unga mo e \$1.1 miliona. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi naunau toutai mo e ngaahi vaka toutai 'a ia 'oku fe'unga mo e \$935,000 mei he Polōseki Halafononga ki ha 'Oseni Tu'uloa' pea 'oku tokanga'i 'eni 'e he Potungāue Toutai'.

**6.2.3 Patiseti ki he Fakalalakala', 'oku fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue mei Tu'apule'anga**

'Oku hokohoko atu 'a e tokoni 'a e Ngaahi Hoa Ngāue mei Tu'apule'anga' ki he ngaahi ngāue fakalalakala 'a e Fonua' 'o hangē ko 'ene hā atu he Tēpile 15'.

**Tēpile 15: Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala (\$m)**

Ngaahi Hoa Tokoni	Esitimeti 2019/2020 Sm	Pa'anga Hū Atu 2019/20 Sm	Esitimeti Kamata 2020/21 Sm	Esitimeti Liliu 2020/21 Sm	Esitimeti 2021/22 Sm	Fakafuofua 2022/23 Sm	Fakafuofua 2023/24 Sm	% Fakakātoa Ki he 'Esitimeti 2021/22
Pangike Fakalalakala 'o 'Esia	41.9	15.5	25.0	19.2	43.3	35.1	40.6	17%
Pule'anga 'Aositelelia	28.8	10.2	30.8	17.3	29.5	28.1	24.3	12%
Kosiliō Fakavahefonua ki he Pasifiki	0.8	2.0	2.8	0.6	2.4	0.9	0.9	1%
Pule'anga Fakatahataha 'a 'Iulope	8.3	1.2	0.6	4.9	0.4	0.0	0.0	0%
Pule'anga Siapani	22.2	20.0	2.1	2.0	5.4	3.1	2.2	2%
Pule'anga Nu'usila	14.7	18.9	16.4	8.5	28.4	25.0	17.8	11%
Ngaahi Tokoni ki hono Matu'uaki e Feliulinaki e 'Ea	5.3	0.3	6.2	2.5	25.4	10.0	11.3	10%
Ngaahi Hoa Tokoni Makehe	19.7	11.3	60.4	33.9	6.9	5.2	5.0	3%
Lepapulika 'o e Kakai Siaina	18.2	13.1	21.3	4.8	4.6	3.7	4.2	2%
Tokoni 'oku fakataha ai 'a 'Aositelelia mo Nu'usila	2.5	3.7	-	1.4	-	-	-	0%
Ngaahi Va'a Pule'anga Fakatahataha	6.0	3.6	10.2	5.8	8.0	3.8	3.3	3%
Pangike 'a Mamani	67.4	32.1	33.8	85.0	94.6	63.3	42.8	38%
<b>Fakakātoa</b>	<b>168.5</b>	<b>99.7</b>	<b>175.7</b>	<b>100.8</b>	<b>154.3</b>	<b>115.0</b>	<b>109.6</b>	<b>100%</b>

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'*****Pangikē 'a Mamani**

Ko e ngaahi Polōseki 'oku lolotonga fakapa'anga 'i he Polokalama IDA 18 'a e Pangikē 'a Mamani' (2017/18 - 2019/20) 'oku fe'unga fakakātoa mo e US\$67.8 miliona 'a ia ko e ta'u 'aki 'eni hono tolu 'a hono fakahoko 'o e polokalama' ni. 'Oku kau ki ai 'a e ngaahi Polōseki ko 'eni':

1. **Polokalama Tokangaekina 'a e Ngāue ke matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakatupakē 'i he Pasifiki' (USD\$33.89 miliona).** 'Oku fakataumu'a 'a e PREP ki hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue fakataumu'a ki he mateuteu tokamu'a 'a Tonga', pehē ki he ngaahi ngāue ki hono matu'utaki mei he ngaahi fakatamaki fakatupakē' pea mo e mateuteu fakapa'anga ke malu pe koe'uhi ke tali 'aki 'a e ngaahi fakatamaki 'e hoko'. Ko e poloseki' ni na'e fakapa'anga 'a e langa 'o e ngaahi 'apiako 'e 25 'a ia na'e uesia lahi mei he Saikolone Kita' pea pehē foki ki he langa 'o e ngaahi 'Ulu'i 'Ofisi ki he Ngaahi Fiema'u Fakavavevave 'o Ha'apai mo Vava'u'. Ko e Ulu'i 'Ofisi ki he Ngaahi Fiema'u Fakavavevave 'o Tongatapu' 'oku 'amanaki ke 'osi mo ia he Ta'u Fakapa'anga lolotonga'.
2. **Polōseki ki he Tokangaekina 'o e Poto'i Ngāue mo e Ma'u Ngāue 'i Tonga' (USD\$20 miliona).** 'Oku hokohoko atu 'a e polōseki SET ki hono fakaivia 'a e Ngaahi Ako'anga Kolisi', ke fakakau ha ngaahi polokalama Ako Ngāue mo e Ngaahi Ako Fakatekinikale', ke teu'i ai e fanauako', kenau ma'u faka'ilonga kae lava 'o ma'u ha ngaahi faingamālie ngāue fakalotofonua mo fakatu'apule'anga. 'Oku kau foki 'i he polōseki ko 'eni' 'a hono fakaivia 'o e ngaahi famili masivesiva ange' ke kei teke 'enau fanau' ki he ngaahi ako 'a e Kolisi' (CCT). Pehe foki mo hono fakaivia 'o e ngaahi ako'anga fakatekinikale' (TVET), fakaivia 'o e ngaahi faingamālie ngāue ki tu'apule'anga' pea mo e fakalele mo muimui'i 'o e ngaahi ngāue 'a e polōseki'.
3. **Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e Ngaahi fiema'u 'o e Fefononga'aki' ki he Ngaahi Hala', Fefononga'aki Vaka' pea mo e Vakapuna' (USD\$27.8 miliona).** o e polōseki ko 'eni' 'oku hokohoko atu ke fakapapau'i 'oku matu'uaki mo tu'uloa 'a e sekitoa fefononga'aki' mei ha fakatamaki fakaenatula 'a ia 'oku kau ai e Ngaahi Hala Pule'anga', fefolau'aki Vaka tahi', fefolau'aki Vakapuna'. Pehē foki ki hono fakahoko ha ngaahi ngāue fakavavevave tu'unga 'i ha fakatupakē 'o ha fakatamaki fakaenatula 'e hoko. Ko e polōseki ko 'eni' 'oku fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u palani 'o e Sekitoa Fefononga'aki' mo hono naunau, ngaahi founa ngāue langa ki hono matu'uaki 'a e ngaahi uesia 'o e feliuliuaki 'o e 'ea', fakaivia 'a e 'ātakai ngāue' ke faingamālie pē pea mo e talifaki ki ha ngaahi fiema'u fakavavevave.
4. **Polōseki Halafononga ki ha 'Ōseni Tu'uloa (USD\$10 miliona).** Ko e polōseki ko 'eni' 'oku vahe'i ai 'a e ngaahi konga tahi 'oku fakataputapui hono pule'i' 'e he ngaahi kolo' ke fakaili ai 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o e 'Ōseni'. 'Oku kau atu mo hono fakaivia 'a e Potungāue Toutai' ke nau muimui'i ofi 'a e ngaahi ngāue' ni ki hono fakatotolo'i 'a hono fakatupulaki faka'ekonomika 'a e Toutai'. 'Oku kau heni mo e ngaahi naunau toutai, ngaahi vaka toutai, pea mo e me'afaitā fakaonopooni ke tokoni ki hono tokangaekina 'o e ngaahi konga tahi 'oku toutai'i 'i he ngaahi matāfanga'. 'I he taimi tatau, 'e fakahoko 'a e palani ngāue ke fakamāketi'i 'a e Toutai', Tuna' pea mo e Palu'.
5. **Polōseki Fakakomipiuta 'a e Pule'anga (USD\$4.75 miliona).** 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue' ni ke toe lelei ange hono tufaki fakakomipiuta 'o e ngaahi sēvesi fakangāue 'a e Pule'anga' ki he fonua'. 'Oku fakahoko 'e he polōseki' ni 'a e fo'u ha ngaahi lao ki he ngāue fakakomipiuta' ke malu'i ai 'a e 'ātakai fakakomipiuta' mo muimui'i ofi ki hono fakatupulaki 'o e ngāue' ni. Pehē foki hono fakahoko 'a hono fakama'opo'opo mo mape'i 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' ke makatu'unga ai 'a hono fo'u ha founa ngāue faka'ilekutolonika ke to e vave ange e sēvesi 'a e Pule'anga' ki he Fonua', fokotu'u mo ha polokalama fakakomipiuta ki hono lēsisita 'o e Tangata'i Tonga' pea mo ma'u mei ai 'a e



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'***

ID Fakafonua'. 'E fokotu'u ha ngaahi me'a ngāue faka'ilekitolonika 'a e Pule'anga' mo hono fakanaunau ke fakakakato ki ai 'a e ngaahi ngāue fakakomipiuta'.

- 6. Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue mo e ngaahi founa 'Ilo Fo'ou Fakasitititika' (USD\$2m).** Kuo kamata 'a hono fakahoko 'a e polōseki ko 'eni' 'o fakataumu'a ke to e fakalalakaka ange 'a e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala 'oku tanaki'. Pea malava ke ma'u mo fai ha fakafēhoanaki lelei 'o e ngaahi fakamatala' ki he tu'unga totonu 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga'.

**Tokoni ki he Patiseti 'o e Fonua mei he Pangikē 'a Mamani' (USD5.5 miliona)** ki he ta'u fakapa'anga 2022 'a ia 'oku malava ia hili 'a hono fakakakato 'o e Ngaahi Tu'utu'u'ni Ngāue 'a ia ne fēlotoi ai 'a e Pule'anga' pea mo e Ngaahi Hoa Ngāue' ki he faka'osinga 'o Sune'. 'Oku 'amanaki ke fakahū mai 'a e tokoni ko 'eni' he kamata'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022.

Ko e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga' ki he IDA19 (FY2021 – 2022/23) 'oku fe'unga fakakātoa ia mo e USD\$68 miliona pea 'oku vahe'i ia ki he:

- a. Sēkitoa Fefononga'aki' \$35 miliona;
- e. Ngaahi Langa ke malu'i e ngaahi Ako'anga' \$10 miliona;
- f. Pa'anga Talifaki ki he Ngaahi Fakatamaki Fakatupakē' (CATDDO) \$4 miliona; pea mo e
- h. Pa'anga Tokoni ki he Patiseti 'o e Fonua' \$15 miliona.

**Pangikē Fakalalakaka 'a 'Ēsia**

'Oku fakahoko 'e he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Ēsia' 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi sekitoa lalahi 'e nima, 'o kau ki ai 'a e (i) Ngaahi Langa Lalahi fekau'aki mo e Fefononga'aki' (ii) Ma'u'anga Ivi', Feliuliaki 'o e 'Ea' pea mo hono fakahoko ha ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e uesia 'o e ngaahi faingata'a' lolotonga ha ngaahi fakatamaki 'e hoko' (iii) Fakalalakaka faka'ekonomika' (iv) Ngaahi fokotu'utu'u ngāue makehe 'a e Pule'anga' pea mo e (v) Mo'ui Lelei'.

Ko e polokalama ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'i Tonga'ni 'e he Pangikē Fakalalakaka 'o 'Ēsia' 'oku fe'unga mo e USD\$190 miliona. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni' 'a e Pangikē' 'oku kau ai 'a e ngaahi ngāue ki he malu'i mei he Koviti-19, fakaivia e ngaahi ngāue ki hono faka'ai'ai e mo'ui lelei', ngaahi langa fekau'aki mo e fefononga'aki', ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea', fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki fakatupakē', ma'u'anga ivi fakaenatula', pea mo e ngaahi langa fakalalakaka 'o e 'elia fakapisinisi'. Ko e ngaahi polōseki' 'eni:

- Polōseki ki hono to e fakalahi 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' 'i he ngaahi 'ēlia ki lotokolo' (US\$18.3 million);
- Polōseki ki hono fakaivia 'e he la'ā' 'a e ma'u'anga 'uhila' ke a'u ki he 'Otu Motu' (US\$28.12 million);
- Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula' (US\$53.2 million);
- Polōseki ki he Pasifiki' ke tokangaekina 'o ha ngaahi faito'o fo'ou ke huhu malu'i 'aki 'a e kakai 'o e Fonua' mei he ngaahi mahaki kehekehe' (US\$3.85 million); 'oku lolotonga palani foki mo e fakalahi 'o e poloseki ko 'eni' ke tokoni ki he huhu malu'i 'o e Koviti-19.
- Polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi sekitoa' ke malava 'o matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'Ea' (US\$19.25 million);
- Polōseki ke tokangaekina 'o e ngaahi ngāue faka'ilekitulonika 'a e Potungāue Mo'ui' (US\$7.5 million);
- Polōseki ki hono fakalelei'i 'a e Uafu Kuini Salote' (US\$45 million);



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

- Polōseki 'a e Pasifiki' 'a ia 'oku kau ki ai 'a Tonga ki hono tokonia 'a e Pule'anga' 'i he taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki Fakaenatula ki he Fonua' (US\$10 million); pea mo e
- Polokalama Langa Fakalalakaka ki he Fefononga'aki' (US\$5 miliona) ke teuteu'i ai 'a e ngaahi ngāue ki he Polōseki Langa Hala Fakakavakava 'o Fanga'uta' pea pehē ki hono fakalelei'i 'o e Uafu Kuini Salote'.

'Oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki vāofi 'a e ADB' mo e ngaahi Hoa Ngāue' ki hono fakahoko 'o e ngaahi polokalama mahu'inga' ni ma'a Tonga. 'Oku fakatefito 'eni 'i he ngāue vāofi ange 'a e Pangikē' mo e Pule'anga 'Aositelelia' pehē ki he Pule'anga Nu'usila' ke fepoupouaki fakataha hono fakapa'anga 'o e ngaahi polōseki lalahi 'o e fonua' ke a'usia lelei 'a e ngaahi taumu'a ngāue fakalalakaka 'oku fakahoko'.

**Pule'anga 'o 'Aositelelia**

'Oku lolotonga fokotu'utu'u 'e he Pule'anga 'Aositelelia' (DFAT) 'a 'enau Polokalama Tokoni (AIP) hoko' ki he ngaahi kāveinga ngāue tatau pē 'a ia ko e: i) Tokangaekina 'a e ngaahi fakalelei ki he founda ngāue ki he Ngaahi Ngāue Faka'ekonomika', Pule Lelei' pea mo e ngaahi fakalalakaka 'o e Sekitua Taautaha'; ii) Fakaivia ke to e lelei ange 'a e fakahoko ngāue' pea ke potupotu tatau 'a e fakahoko ngāue ki he mo'ui lelei 'a e kakai'; iii) Fakatupulaki 'o e ngaahi faingamālie faka'ekonomika' ma'a e Kau Ngāue Tonga kuo nau kau he ngaahi polokalama 'oku tokangaekina ai hono ako'i e ngaahi potoi ngāue'; pea mo e iv) Ngaahi 'elia 'oku fai ki ai 'a e tokanga makehe' hangē ko hono tokangaekina 'o e Tangata mo e Fefine Tonga', Feliuliuaki 'o e 'Ea', Kau Toulekeleka', mo e Kau Faingata'a'ia'.

Ko e ngaahi polōseki lalahi 'oku lolotonga fakahoko' ko e Polokalama Tokangaekina 'o e Sekitua 'o e Mo'ui 'a e Fonua' (THSSP 2 & 3), fengāue'aki mo e Pangikē 'a 'Esia' ki hono fakapa'anga 'o e Polōseki Ma'u'anga Ivi mei he La'ā' ki he 'Otu Motu' (OIREP), toe fengāue'aki mo e Kautaha Tokoni fakamamani lahi ki hono matu'uaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea' (GCF) ki hono fakapa'anga 'o e Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' (TREP). 'Oku fakataumu'a ki hono holoki 'a hono ngāue'aki 'o e lolo' 'i hotau Pule'anga'. Pea to e fengāue'aki mo e Pangikē 'a Mamani' ki hono fakapa'anga 'o e Polōseki ki hono Tokangaekina 'o e Poto'i Ngāue' mo e Ma'u Ngāue 'i Tonga' (SET). 'Oku tanaki atu ki heni 'a e tokoni makehe mai 'a e Pule'anga 'Aositelelia' ki he patiseti' 'o fakataumu'a ki he Polokalama Tokoni Faka'ekonomika mo e Fakasōsiale 'a e Pule'anga'.

**Pule'anga 'o Nu'usila**

Ko e Pule'anga Nu'usila' (MFAT) 'oku fakafou mai 'enau tokoni' 'i he' enau ngaahi Polokalama Fakalalakaka', 'a ia 'oku lolotonga palani 'enau polokalama hoko' ki he ta'u 'e tolu (2021-2024) 'o kamata mei he 'aho 1 Siulai, 2021. Ko e ngaahi 'ēlia 'oku nau tokonia' 'oku kau ai 'a e ngaahi ngāue ki he Ma'u'anga Ivi', ngaahi fakalalakaka Faka'ekonomika', fakalalakaka'i 'o e Ako' mo e potoi ngāue', Lao' mo e Fakamaau'anga'.

Ko e ngaahi polōseki 'oku lolotonga fakahoko' 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Polōseki ki hono Tokangaekina e Sekitua Fakamaau'anga' (TJSSP), Polōseki 'o e Vanila Tonga', Tokonia 'o e Ako' 'i Tonga, Tokoni Fakatekinikale ki he Komisoni Fili' pea mo hono fakapa'anga 'o e Talēkita ki he Ngaahi Hopo Fakapule'anga' (DPP) mo e Komisiona 'o e Kau Polisi'. Pehē foki ki he Polōseki ki hono fakalelei'i 'o e ma'u'anga 'uhila ki he 'elia 'o Nuku'alofa' pea mo hono tokonia ke fakafaingofua'i ange e ngāue'aki 'o e ngaahi Ma'u'anga Ivi' mo e ngaahi polokalama 'ave fakafalemahaki ki Nu'usila'.

Ko e ngaahi ngāue 'eni 'oku lolotonga fai hono fokotu'utu'u mo palani 'a ia 'oku kau ai 'a e Polokalama Ngāue ki he Mo'ui lelei 'a Tonga'; Polokalama ki hono tokangaekina 'o e palopalema ki he Kavamalohi' mo e Faito'o Konatapu' 'a ia 'oku tataki 'e he Kautaha Salvation Army, tautautefito kiate kinautolu kuo fakafoki fakapule'anga mai mei muli'; polokalama fakalalakaka 'a e kau polisi';

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

fakalalakala'i e pōto'i ngāue 'a e Tonga'; matu'uaki 'a e ngaahi uestia 'o e vai' ke tauhi ke ma'a mo haisini; ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono pule'i 'o e ako' 'i Tonga; pea mo e polōseki langa 'o e Falealea 'o Tonga', 'a ia 'oku fakapa'anga 'eni 'e Nu'usila pea mo e Pule'anga 'Aositelelia'. Ko e ngaahi ngāue' ni na'e hā 'i he Palani Ngāue 'a ia na'e fakahoko 'i he 2019 pea mo e Pule'anga Nu'usila'.

Ko e ngaahi ngāue 'i he Pasifiki' 'oku kau ai 'a e ngaahi tokoni ki he sekitoa Mo'ui lelei' (kau heni 'a hono fakafaingofua 'o e ngaahi fetu'utaki ki he ngaahi ngāue 'o e Mo'ui'), ngaahi polokalama ki he Feliuliaki 'o e 'Ea', sekitoa ngōue', pea mo e malu 'o e fefononga'aki 'i he Vakatahi' mo e Vakapuna'. 'Oku toe tanaki mai ki he palani' 'a e ngāue ki he kau mai 'a e taha kotoa pe ki he ako'.

'Oku lolotonga kau he palani' 'a e ongo Kautaha NGO 'e ua mei Nu'usila ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha NGO 'o Tonga ni'. Ko e kau ngāue 'ofa ki tu'apule'anga' 'oku hokohoko pe 'a e ngaahi tokoni ko ia 'o fakahoko faka'ilekitolonika pe mei muli. Ko e ngaahi polokalama tokoni sikolasipi' e hokohoko atu pe ka 'e 'i ai pe ngaahi liliu ki he founa fakahoko 'o e ngāue'ni, tu'unga he ngaahi faka'ehi'ehi mei he Koviti-19.

**Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope**

Ko e polokalama tokoni fakalalakala 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope hono hongofulu ma taha' ki he ta'u 2014 – 2020, 'a ia 'oku fe'unga mo e €10 miliona. 'Oku kau heni 'a e tokoni ki he sekitoa Ma'u'anga Ivi' 'o fakafou mai 'i he tokoni ki he patiseti 'o e fonua' pea mo e €1.1 miliona ki hono Fakaivia 'a e Fengāue'aki Fakatekinikale' (tokonia 'a e 'ofisi NAO mo e Sōsaieti Sivile). 'Oku lolotonga fakahoko foki 'a e ngāue ki hono muimui'i ofi 'a e Polōseki ki he Sōsaieti Sivile 'e ono, 'a ia 'e tapuni 'i he faka'osinga 'o Mē 2022.

Ko e Polokalama tokoni hoko mai 'a e Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope' 'oku lolotonga alea'i 'i he vaha'a 'o e Pule'anga Tonga' mo e Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope' ki he 2021 – 2027 'a ia 'oku kau heni 'a e ngaahi 'elia mahu'inga hangē ko e:

1. Hokohoko atu pe 'a e tokoni ki hono fakaivia 'o e patiseti fakalukufua' pea mo hono fakahoko ha ngaahi tokoni fakatekinikale 'i ha ngaahi mala'e kehekehe ki hono poupoua 'a e fakalalakala 'o e Ngaahi Kautaha Sosaieti Sivile';
2. Ke tokangaekina 'o e Sekitoa Ma'u'anga Ivi' 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue kuo fokotu'u 'e he Lao Fo'ou 'o e Ma'u'anga Ivi' 'a ia na'e fakapa'anga 'e he EU'.
3. Ke tokangaekina 'a e Sekitoa 'o e Ako' ke fakakau 'a e mahu'inga ki hono ngāue'aki 'o e ma'u'anga ivi fakaenatula' 'i he ngaahi langa faleako' ke matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea'. 'E hoko 'eni ke a'usia 'e Tonga 'a e tāketi fakalukufua 'o e Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' ka 'oku 'ikai fa'a malava 'eni, tu'unga he toutou hoko 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula';
4. Ke tokangaekina e ngaahi fakangatangata 'o e fefolau'aki mei mala'evakapuna' pea mo e ngaahi taulanga' 'i Tonga pea mo e ngaahi fonua kaungā'api' 'a ia kuo fakamo'oni ki ai 'a e tokoni ki he fonua' mei he IOM.
5. Ke tokangaekina makehe 'i he Pasifiki' 'a e ngaahi ngāue fakalalakala ki 'oseni pea mo hono matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea'.
6. Ke tokangaekina 'o e ngaahi polokalama fakaakeake 'o e Koviti-19 pea mo e ngaahi ngāue fakalalakala 'o e Sekitoa Taautaha'.

**Lēpapulika 'o e Kakai Siaina**

Na'e fokotu'u 'e Siaina 'i he 2020 'a e "Kautaha Tokoni 'a Siaina mo e Ngaahi 'Otu Motu Pasifiki' ki hono malu'i mei he Koviti-19" ke tokoni ki he ngaahi fiema'u vivili 'o e Ngaahi 'Otu Motu Pasifiki' ke malu'i mei he Koviti-19. Na'e kau heni 'a e uta 'o e ngaahi teunga malu'i (PPE) mo e ngaahi naunau fakafalemahaki pea mo e teuteu ki he ngaahi huhu malu'i'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'Oku hokohoko lelei 'a e Polokalama tokoni 'a Siaina ki he Ngōue' 'i Tongatapu mo Vava'u pea 'e hoko atu 'a e tokoni hono ono' 'i he konga kimui 'o e 2021. 'Oku lolotonga alea' 'i 'e he ongo Pule'anga' 'a e polokalama tokoni fakatekinikale 'a Siaina' mo e taumu'a ke kamata 'i he 2021 ka 'e fakatefito 'i hano fakaava 'o e kau'āfonua' ke hoko atu 'a e fefolau'aki'.

Tu'unga he tauhi vā kaungāme'a lelei 'a Guangdong mei Siaina' pea mo Tonga', na'e hoko 'enau tokoni 'i he 2020 lolotonga 'a e fakautuutu ke mafola 'a e mahaki faka'auha' ni, ko e vaikau'aki ki Tonga. Na'e ma'u heni 'a e RMB 2 miliona ko e pa'anga tokoni ia ki he ngaahi fiema'u vivili' ke malu'i mei he Koviti-19. Na'e lava lelei 'a e ngāue ki he polōseki hala'anga lue', 'omai mo e ngaahi palau, ngaahi vaka toutai, ngaahi maama sola ki he hala pule'anga' pea moe ngaahi tangikē vai.

'E toki hoko atu 'a e ngaahi polōseki lalahi' kau ai 'a e ma'u'anga Ivi mei he Havilī, ko e Mala'e Mamata'anga Sipoti' pehē ki he misini sivi uta 'a e Kasitomu' hili hano fakaava 'o e kau'āfonua'.

**Pule'anga 'o Siapani**

Ko e polokalama ngāue 'a e Pule'anga 'o Siapani pea mo e Tonga 'oku fakatefito 'i he ngaahi 'elia lalahi 'e 5:

(i) *Pa'anga Tokoni Fakalukufua* 'a ia 'oku fakataumu'a ki he ngaahi polōseki langa lalahi. 'Oku kau heni 'a e polōseki ki hono tokangaekina 'o e ngaahi me'angāue fakatokanga fakafonua ki ha fakatamaki (NEWS) 'a ia ne toe fakaloloa ke kakato 'a e ngāue ko 'eni ki he 'aho 30 'Epeleli, 2023. Ko e ngaahi fakamatala kuo tanaki mei he savea 'a e JICA ki he mala'e vakapuna Fua'amotu' mo Vava'u kuo 'osi fakakakato ia.

(ii) *Polōseki Tokoni ki he Masivesiva ange' (GGP)* 'a ia 'oku fakataumu'a 'eni ki hono hakeaki' 'i 'a e tu'unga mo'ui 'o e masivesiva ange' 'i hono fakaivia 'a e ngaahi fiema'u pau 'a e kakai' (BHN). Ko e polōseki tokoni ko 'eni' 'oku tokoni' i fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga', 'o kau ai 'a e ngaahi kōmiti 'a e Matu'a mo e Kau Faiako (PTA) 'o e Ngaahi Ako'anga', Komiti Vai 'o e ngaahi kolo', pea mo e ngaahi komiuniti fakalalakaka 'o e ngaahi kolo'.

(iii) *Ngaahi tokoni hangatonu 'ikai ko ha Polōseki (NGPA)* 'a ia 'oku fakataumu'a 'a e pa'anga tokoni ko 'eni' ki hono poupoua 'o e ngaahi ngāue fakalalakaka faka'ekonomika mo fakasōsiale 'a e ngaahi fonua langalanga hake'. 'Oku hoko 'a e polokalama' ni ke 'omai ai ha ngaahi me'a ngāue tolonga mo leleiange mei Siapani. 'Oku kau heni 'a e ngaahi naunau malu'i ki Falemahaki ki he Koviti-19, pea pehē foki ki ha loli valitā 'a ia 'e a'u mai ki Tonga' ni 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko'.

(iv) *Tokoni Fakatekinikale* 'Oku tokoni 'a Siapani ke 'omai ha kau ngāue 'ofa mo taukei ke tokoni 'i he mala'e 'o e mo'ui', ako' pea mo e sipoti'. 'Oku kau heni mo e tokotaha fale' i ki he tafa'aki tokanga' i 'o e nō 'a e Pule'anga' pea 'e kamata ngāue 'i Tonga' ni 'i he ta'u fakapa'anga hoko'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Ngaahi Pule'anga Fakatahataha**

Ko e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Māmani' 'oku kei hokohoko atu pē 'enau fokotu'utu'u 'a 'enau ngaahi polōkalama tokoni ki Tonga' ni 'o fakatatau ki he 'enau Polokalama Ngāue Fakalalakaka 'a e Pule'anga Fakatahataha' 'i he Pasifiki' (UNDAF) ki he 2018-2022 'o fakatatau ki he fiema'u vivili 'a e ngaahi 'Otu Motu 'e 14 'o e Pasifiki'.

Ko e ngaahi 'elia lalahi 'e ono' 'a e UNDP ko e: (i) Ngaahi polokalama ki he fēliuliaki 'o e 'ea', matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki' mo e malu'i 'o e 'Ātakai; (ii) tokanga'i e vahevahe taau 'o e tangata'i fefine mo e tangata Tonga'; (iii) polokalama faka'ai'ai ke 'oua e lī'ekina ha taha' ka tau kau kātoa 'i he fakalalakaka faka'ekonomika'; (iv) polokalama ki hono tufotufa tatau 'o e ngaahi fiema'u tefito' (mo'ui', ako' mo e malu fakasōsiale'); (v) ngaahi founa pule' pea mo hono tokangaekina 'a e kau 'a e ngaahi kolo'; pea mo e (vi) Totonu 'a e kakai'.

'Oku tokoni mai 'a e Pule'anga Fakatahataha' ha ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi ngāue ki he Koviti-19 mo hono ngaahi uesia'. Kau foki heni mo e pa'anga tokoni fakalalakaka 'a 'Initia ne 'omai ko e tokoni me'angāue ki falemahaki ke malu'i 'aki 'e kau ngāue' lolotonga 'enau fakahoko fatongia'.

Na'e tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha 'a Mamani' ki hono vakai'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi uesia faka'ekonomika mo fakasōsiale na'e fakatupu mei he Koviti-19', Fakaivia 'a e ngaahi polokalama fekau'aki mo e mo'ui lelei', ngāue'aki 'o e ngaahi tekinolosia fetu'utaki' ke fakahoko 'aki 'a e faiako' pea mo e ako', tokangaekina e ngaahi ngāue ki he Ma'u'anga Ivi Fakaenatula' pea pehē ki he ngāue fakamatala 'Ea' pea mo e ngāue fakasetisitika 'a e Pule'anga'.

**Kautaha Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fakalalakaka 'o e Ngōue**

Ko e Kautaha Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fakalalakaka 'o e Ngōue' 'oku' ne fakapa'anga 'a e Polōseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi kolo ki 'uta' mo e 'Otu Motu 'o Tonga (TRIP II) 'a ia 'oku lolotonga tataki 'e he MORDI. 'Oku fe'unga mo e ngaahi kolo 'e 122 kuo nau tā'imalie 'i he polōseki ta'u 5 ko 'eni'.

Ko e pa'anga tokoni 'a e IFAD 'oku 'i ai 'a e kongā nō 'oku 'ikai ha totongi tupu ai pea 'oku tā fakafoki 'i he ta'u 'e 40. 'I he 2018, na'e kamata 'a e pa'anga tokoni' 'aki 'a e USD\$6.0 miliona pea na'e 'i ai 'a e pēseti e 50 ko e pa'anga tokoni pea pēseti 50 ko e nō. 'Oku toe palani foki ke fakahoko mai mo e tokoni USD\$4.5 miliona 'a ia ko e pēseti e 80 ko e pa'anga tokoni pea ko e pēseti e 20 ko e nō, pea pehē mo ha to e pa'anga tokoni 'e USD\$700,000 'a ia 'e tōki ngāue' 'i he ta'u fakapa'anga 2022.

'Oku hokohoko atu hono tokangaekina 'e he polōseki ko 'eni' (TRIP II) hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue ki tokanga ke malava 'e he kau ngōue' 'o matu'uaki 'a e ngaahi ha'aha'a 'o e feiliuliaki 'o e 'ea' pea toe leleiangē 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e ngaahi famili' 'o fakafou mai 'i he fengāue'aki pea mo e ngaahi kolo ki 'uta' 'o kau ai 'a e Ongo Niua', 'Eua, Ha'apai, Vava'u pea mo Tongatapu.

Ko e ngaahi ngāue kuo lava' na'e kau ai hono fakalelei' 'a e ngaahi ma'u'anga vai', fakalele 'o e ngaahi ngōue he ngaahi kolo' pea kau ai 'a e tufa' 'o e ngaahi naunau ngōue mo e naunau 'ā, to e vakai' 'o e ngaahi palani fakalalakaka 'o e ngaahi kolo' mo 'enau ngaahi tāketi'. Na'e kau atu mo hono tufotufa atu 'o e ngaahi pulopula vesitāpolo ki he ngaahi faama iiki ange', ngaahi familī taautaha', ngaahi kautaha kakai fefine', to'utupu' mo e ngaahi ako'anga lautohi pule'anga'. Pea pehē foki mo e ngaahi pulopula kehekehe 'oku teuteu' 'i ke tali'aki 'a e me'atokoni lolotonga 'a e taimi faingata'a 'o e Koviti-19.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea**

'I he kei fakakakato 'o e ngāue ke hoko 'a Tonga ko e memipa 'o e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea', 'oku a'utaki mai pe ki he Pule'anga Tonga' 'a e pa'anga tokoni mei he ngaahi kautaha fakatu'apule'anga kuo nau 'osi hoko kinautolu ko e memipa. Ko e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia' na'e malava 'o fakafou mai ai 'a e USD\$29.9 miliona mei he kautaha ni ke fakapa'anga 'aki 'a e polōseki ma'u'anga ivi fakaenatula'. Ko e polokalama 'a e pule'anga fakatahataha 'a mamani ki he 'Ātakai' (UNEP), Senitā Fakatekinolosia ki he 'Ea' pea mo e netiueka' (CTCN ki hono fa'u 'o e Palani ki hono ngāue lelei'aki e ngaahi ma'u'anga ivi fakaenatula 'i Tonga' (TEEMP) na'e fakapa'anga ia mei he pa'anga tokoni 'a e Kautaha GCF.

Ko e polokalama tokoni pa'anga ko 'eni' 'oku fakataumu'a ia ki hono fakataukei'i 'o e kau memipa ki he ngaahi founa ngāue 'o e Kautaha Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea' (GCF). Pehe hono tokoni'i 'a e ngaahi palani ngāue fakalalakaka'i 'i he mala'e' ni. 'I he 2020, na'e tali 'a e Palani Fakafonua ki hono matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea' ke tokoni ki hono fakataukei'i 'a e Potungāue MEIDECC 'a ia 'oku' ne pule'i 'o e ngaahi polōseki 'oku hū atu ki he Kautaha' ni (NDA) pea mo e Potungāue Pa'anga' ('a ia 'oku tataki 'a e ngaahi ngāue' ni). Ko e tokoni pa'anga ki Tonga ni' kuo a'u ki he \$2.0 miliona ki hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama fakataukei ko 'eni'.

'Oku ngāue fakataha foki 'a Tonga pea mo e ngaahi sino ngāue fakavahe fonua' (RIE) ki hono teuteu'i ha ngaahi tohi kole tokoni ki he GCF ke fakapa'anga ha ngaahi polōseki fo'ou. Ko e ngaahi polōseki 'a e SPC 'oku tokangaekina ai 'a e toutai mamaha' pea mo hono fakaili 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o 'Ōseni. 'I he taimi tatau, ko e ngaahi polōseki 'a e SPREP 'oku fakataumu'a ia ke fakalalakaka'i 'a e matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea'. Ko e ngaahi hoa ngāue mei he ngaahi fonua kaungā'api', 'oku kei hokohoko atu 'enau tokoni fakatekinikale ke fakahoko 'a e ngaahi teuteu ki hono matu'uaki 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula' hange ko ia koe SPREP mo e SPC. 'Oku lolotonga siofi foki 'e he PRIF 'a e Palani ki he Ngaahi Langa Lalahi Fakafonua' (NIIP) hono 3 ke fetaulaki e ngaahi poloseki lalahi' mo e ngaahi taumu'a ngāue mahu'inga taha 'a e Pule'anga'.

**Ngaahi Hoa Tokoni mei muli Makehe'** 'oku kau ai 'a Kolea' pea mo 'Initia' 'i he pa'anga tokoni 'oku ma'u 'e he Pule'anga' 'i he ta'u kotoa. 'Oku fakahū ki he ngaahi tokoni ko'eni' 'a e kole ke fakapa'anga 'o e Ngaahi Tangikē Vai 'o e ngaahi kolo' he oku fakautuutu 'a e fiema'u vivili ko ia'.

## 7. AOFANGATUKU

Ko e siate folau kuo kotofa ke fakakaveinga'aki 'a e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022, *"Ko e kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui"* makatu'unga 'i he pole kāfakafa 'oku fehanga'anga mo māmani 'i he fokoutua ko e Koviti-19. He ko e kelesi tofu – pē - taha 'a e 'Otuá kuo ne fakahaofi 'a Tonga mei he ta'au fakalilifu 'o e to'umahakí 'o ne hoko ai ko e taha 'o e ngaahi fonua tokosi'i 'i he kolopé 'oku kei 'ata'atā mei he Koviti-19.

'E kei hoko atu pe 'a e fakamu'omu'a 'e he Patiseti Fe'amokaki 'a e Pule'angá ki he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'a hono ngāue'aki 'o e founa fakapa'anga, 'oku 'ikai ko ha nō, ke toe totongi fakafoki. Ko ia ai 'e toe fekumi 'a e Pule'angá ki ha toe ngaahi Polokalama Tokoni Pa'anga mei hono ngaahi Hoa Ngāue Langa Fakalalakaká. Ko e fakamolé 'e fakapatonu 'a hono fakamu'omu'á ki he ngaahi fakakaukau tataki ko eni:- (i) ngaahi tefito'i fiema'u vivili 'a e kakaí 'o kau ai 'a e mo'ui mo e ako; (ii) ngaahi ngāue fakaakeake mei he ta'au 'o e Koviti-19 mo e (iii) langa hake 'a e tu'unga matu'uekina 'o e ngaahi faingata'á 'i he ngaahi ngāue lalahi langa fakalalakaka kotoa, mo e fa'unga fakafonua. 'E kei hoko atu pe 'a e feinga 'a e Pule'angá ke malu'i 'a hotau kau'āfonua mei he vailasi mo hono ngaahi nunu'a tamaki ki he fa'unga faka'ekonōmiká.

Neongo 'a e ngaahi fefa'uhi lolotonga 'i he ngaahi ngāue mo e ngaahi tefito'i sekitoa faka'ekonōmiká, ka 'oku 'i ai pe 'a e fakatu'amelie lelei 'i he hoko atu 'a 'etau ngāue mo e fetokoni'aki, ke paotoloaki 'a e fakaakeake faka'ekonōmiká. 'E kau ki ai 'a e tokoni'i ke ola lelei 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i polokalama langa fakalalakaka ki he ngaahi ngāue lalahi, ke toe fakaakeake 'a e sekitoa pisinisi, ke ma'u ai ha ngaahi ngāue, mo tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'i ai 'enau fiema'u vivili, tautautefito kiate kinautolu 'oku tu'u laveangofuá.

Ko e ola lelei 'o e hoangāue mo feongoongoi mo e ngaahi Kupu Fekau'akí 'oku mahu'inga, tautefito ki he taimi mohu pole ko eni. Ko e hokohoko e taa'imālie 'i he tokoni pa'anga mei he ngaahi Hoa Ngāue Langa Fakalalakaká 'oku mahu'inga mo ia, he ka ne ta'e'oua ia, 'e 'ikai mafeia ke fakaa'u 'a e ngaahi fatongia 'oku pau ke fakahoko ki hotau kakaí 'i he ngaahi taimi faingata'á. 'I he taimi tatau, 'oku mahu'inga foki mo hotau kāinga 'i mulí, he 'oku hokohoko pe 'a 'enau tauhi 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku nau 'omai ki honau ngaahi kāinga 'i Tonga ni. 'Oku tau talitali māfana foki 'a e fengāue'aki fakataha mo e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá, ke fakapapau'i 'oku fetaiaki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangike Pulé ki he lahi 'o e pa'anga mo 'ene kaunga ki he fa'unga faka'ekonōmiká (monetary policy), pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'angá ki he tukuhaú mo e pa'anga 'oku ngāue'akí (fiscal policy).

'Oku 'i ai 'a e uki ki he ngaahi Potungāue mo e 'Ofisi 'a e Pule'angá (MDA) ke kaukau 'a e fakahokohoko 'o 'enau takitaha Palani Ngāué, 'o fakatatau ki he taumu'a tu'ukimu'a taki-taha-mo 'ena fekau'akí, kae 'i loto pe 'i he lahi 'o 'enau takitaha patiseti kuo talí, pea ke fakahoko pe, 'a e ngaahi fatongia 'oku fakataumu'a ki he lelei tahá, 'o 'ikai toe si'i hifo ai, ma'a e kakaí 'o Tongá.

'E hokohoko atu pe 'e he Pule'angá, 'i he tataki 'a e 'Eiki Palēmiá, pea mo e Kau Taki Lotú, 'a e Polokalama Lotu mo e 'Aukai Fakafonua, 'i he vivili mo e kumi ki he fakahinohino 'a e 'Otu Mafimafí, ke malu'i mo fakahaofi 'a kinautolu 'i he taimi mohu pole ko eni.

'Pea 'oku ou to e fakamamafa'i atu 'a e fakakaukau tataki 'o e Patiseti, *"Ko e kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui"*



# **Ngaahi Fakamatala Fakalahi**

## **8. FAKAMATALA FAKALAHII: Ko e Fakamatala Fakalūkufua ki he Tu'unga Faka'ekonōmika' pea mo e vakai ki he Tu'unga Fakapa'anga he Kaha'u'**

### **8.1 Patiseti Fakata'u Tolu 'i he fōtunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS)**

Ko e konga ko 'eni' 'oku tuku atu ai 'a e patiseti 'a e Pule'anga, 'i he fōtunga 'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga' (GFS Format). 'Oku fakataumu'a 'eni ke ne fakafelāve'i 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua', pea ke vakai'i 'a e fenāpasi 'a e taumu'a 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'. 'Oku fakamatala mavahe 'e he GFS' (below the line) 'a e ngaahi pa'anga hū atu mo hū mai kotoa pē, 'o kau ai 'a e totongi nō', mo e founa hono fakapa'anga 'o e fe'amokaki' pe ko e nounou 'i he pa'anga hū mai'. 'Oku lēkooti 'e he GFS' 'a e hū mai mo e hū atu 'o e totongi fakafoki 'a e nō' 'i he konga ko ia 'o e Tupu/Fe'amokaki fakapa'anga'.

'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga fe'amokaki fakapa'anga 'a e ta'u fakapa'anga 2021 mo e 2022, 'o makatu'unga mei' he fokoutua Koviti-19. Ko e pa'anga hū mai, 'oku fakafuofua ke holo mei' he pēseti 'e 41.6 'o e koloa fakalotofonua' (GDP), 'i he fakafuofua kamata 'o e ta'u fakapa'anga 2021 ki he pēseti 'e 38.1 'o e ola fakaanganga 'o e ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku fakafuofua 'a e fakakātoa 'o e fakamole' ke holo mei he pēseti 'e 40.2 'o e GDP' ki he pēseti 'e 33.9 'i hono fakahoa ki he fakafuofua kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku ho'ata mei heni 'a hono fakapotopoto'i 'e he Pule'anga' 'ene ngāahi fakamole' 'o fakatefito pē ki he ngaahi fiema'u vivili' kau ai 'a e ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e fokoutua Koviti-19.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Tēpile 16 : Sitesitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga**

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Pa'anga Humai</b>	<b>485.2</b>	<b>494.4</b>	<b>512.9</b>	<b>469.7</b>	<b>570.2</b>	<b>496.7</b>	<b>472.0</b>
Pa'anga Humai Mei he Tukupau	272.7	280.8	265.0	256.6	275.8	279.8	281.4
<b>Ngaahi tokoni fakapa'anga</b>	<b>212.5</b>	<b>213.7</b>	<b>247.9</b>	<b>213.1</b>	<b>294.4</b>	<b>216.8</b>	<b>190.6</b>
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o	34.9	37.6	38.5	27.2	45.5	38.5	38.5
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	177.6	176.1	209.4	186.0	249.0	178.4	152.2
<b>Ngaahi Fakamole</b>	<b>352.2</b>	<b>376.9</b>	<b>495.8</b>	<b>417.8</b>	<b>509.1</b>	<b>436.8</b>	<b>432.3</b>
Fakamole ki he kau Ngaue	134.5	148.7	166.6	155.4	179.1	176.9	176.3
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	151.0	169.7	261.4	209.7	258.1	191.6	188.1
Totongi Tupu	8.0	8.2	8.8	6.4	8.8	8.5	8.0
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	0.9	0.8	0.9	0.8	1.0	1.0	1.0
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	2.9	3.7	4.3	4.7	4.3	4.3	4.3
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	25.3	22.3	28.0	17.0	28.8	27.9	27.9
Ngaahi Fakamole Kehe	29.6	23.4	25.8	23.8	29.2	26.8	26.8
<b>Palanisi</b>	<b>132.9</b>	<b>117.5</b>	<b>17.2</b>	<b>51.8</b>	<b>61.1</b>	<b>59.8</b>	<b>39.8</b>
Fakatau mai 'o e Ngaahi Koloa Lalahi	96.1	57.8	54.5	63.1	75.2	95.1	74.2
Tupu/Fe'amokaki	36.8	59.7	-37.4	-11.3	-14.1	-35.2	-34.4
<b>Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga</b>	<b>(36.8)</b>	<b>(59.7)</b>	<b>37.4</b>	<b>11.3</b>	<b>14.1</b>	<b>35.2</b>	<b>34.4</b>
<b>Ngaahi Koloa Fakapa'anga</b>	<b>(23.4)</b>	<b>(61.7)</b>	<b>20.1</b>	<b>33.4</b>	<b>0.8</b>	<b>54.9</b>	<b>73.2</b>
Fakalotofonua	(23.4)	(61.7)	20.1	33.4	0.8	54.9	73.2
Pa'anga moe Fakahu pa'anga	(16.3)	(61.9)	19.8	33.0	1.1	55.2	73.5
No atu	(7.1)	0.2	0.7	-	(0.7)	(0.7)	(0.7)
Ngaahi 'Inasi	-	-	(0.4)	0.4	0.4	0.4	0.4
<b>Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga</b>	<b>(13.4)</b>	<b>1.9</b>	<b>17.2</b>	<b>(22.1)</b>	<b>13.3</b>	<b>(19.6)</b>	<b>(38.7)</b>
Fakalotofonua	0.0	12.9	20.9	(15.0)	0.9	0.9	8.9
Ngaahi No	15.2	31.9	35.9	-	15.9	15.9	15.9
Totongi Fakafoki 'o e No	15.2	19.0	15.0	15.0	15.0	15.0	7.0
Tu'apule'anga	(13.4)	(10.9)	(3.7)	(7.1)	12.4	(20.6)	(47.7)
Ngaahi No	-	-	19.0	-	30.0	-	-
Totongi Fakafoki 'o e No	13.4	10.9	22.7	7.1	17.6	20.6	47.7

'Oku fakafuofua ki ha fe'amokaki fakapa'anga fe'unga mo e \$14.1 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he kei tolonga mai 'a e uesia kovi 'o e fokoutua Koviti-19, pea mo e polokalama fakaakeake' mo e tokateu felāve'i mo e fokoutua Koviti-19. 'E kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e pule'anga' ke kei leva'i 'a e ngaahi fakamole' ke kei tauhi 'a e tu'unga ma'uma'uluta faka'ekonōmika'.

**PA'ANGA HŪ MAI MEI HE TUKUHAI**

'Oku vahevahe ki he konga lalahi 'e nima (5) 'a e pa'anga hū mai mei he tukuhai'. 'Oku kau heni 'a e: Tukuhai vāhenga' mo e tupu', Tukuhai 'o e koloa', Tukuhai 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue', Tukuhai mei he fefakatau'aki' pea mo e Ngaahi Tukuhai kehe'. Fakatatau ki he tēpile 'oku hā atu 'i lalo', 'oku hā ai ko e pa'anga lahi taha mei he tukuhai', 'oku tātaki ia mei he Tukuhai 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue', fakafuofua ki he pēseti 'e 68 'o e fakakātoa 'oe tukuhai' ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku hoko ki ai, ko e pēseti 'e 21 mei he Tukuhai vāhenga' mo e tupu', pea pēseti 'e 11 mei' he Tukuhai fefakatau'aki'.

'Oku fakafuofua ki he \$242.3 miliona (pēseti 'e 18.4 'o e Mahu'inga Fakalūkufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Ngaohi Fakalotofonua) 'a e pa'anga tukuhai fakakātoa, 'e tātaki ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku ma'olunga 'aki eni 'a e pēseti 'e 2.4 (\$5.6 miliona) mo e pēseti 'e 7.0 (\$15.8 miliona) 'i hono fakahoa ki he 'uluaki fakafuofua' pea pehē ki he ola fakaangaanga' ki he ta'u fakapa'anga 2021. Na'e fakatefito 'eni mei he lahi ange 'a e fakafuofua ki he tukuhai 'e malava ke tātaki mei he Tukuhai 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue'. Ko e vakai ki he kaha'u', 'e to e lelei ange 'a e pa'anga hū mai mei' he tukuhai', 'i he 'amanaki 'e 'i ai 'a e fakaakeake 'i he tu'unga faka'ekonōmika', toe lelei ange 'a e founa ngāue ki hono tātaki 'o e tukuhai', pea 'oku fakafuofua 'e maau ki ai 'a e palani ki hono ngāue'aki 'a e Poloseki Mīsini Lesisita Fakatau (sisitemi) 'e he ngaahi pisinisi kotoa.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

'E kakato foki ki ai mo hono ngāue'aki 'a e sisitemi 'asikuta' (ASYCUDA model) ke ngāue'aki 'e he va'a Kasitomu' ki he'enu fakahoko fatongia'.

*Pa'anga Hū mai mei he Tukupau*

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Pa'anga Humai Mei he Tukupau</b>							
Tukupau vahenga moe tupu	55.2	52.5	54.6	45.6	50.4	52.3	53.4
Tukupau 'o e koloa	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngaue	155.3	160.7	157.9	156.1	165.9	171.1	171.1
Tukupau mei he Fefakatau'aki	32.2	25.0	23.8	24.6	25.7	25.9	26.1
Ngaahi Tukupau kehe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
<b>Fakakatoa</b>	<b>243.0</b>	<b>238.6</b>	<b>236.7</b>	<b>226.6</b>	<b>242.3</b>	<b>249.6</b>	<b>251.0</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF***Tukupau Vāhenga mo e Tupu**

'Oku fakafuofua ki he \$50.4 miliona 'a e pa'anga hū mai, 'e tātaki mei' he Tukupau Vāhenga' mo e Tupu' ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku ma'ulalo ange 'eni 'aki 'a e \$4.3 miliona mei' he 'uluaki fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2021, pea ma'ulalo 'aki 'a e \$2.1 miliona mei' he ola 'o e ta'u fakapa'anga 2020. Ko e hōloa ko eni, na'e fakatefito ia 'i he 'amanaki 'e holo 'a e tukupau' mei' he ngaahi pisinisi lalahi' pea mo e tukupau ta'ofi ki he kakai 'ikai nofo fonua'.

**Tukupau 'o e Koloa mo e Ngāue**

Ko e Tukupau ki he Koloa' mo e Ngaahi ngāue, ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakafuofua ke 'i he \$165.9 miliona, ko e hiki 'eni 'aki 'a e \$9.8 miliona, mei' he fakafuofua fakaangaanga', ko e \$156.1 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2021 pea \$8.0 miliona mei' he 'uluaki fakafuofua'. Neongo 'a e uesia kovi 'o e Koviti-19, kā na'e kei malava pē 'a e tātaki mei he Tukupau ngāue'aki' 'o hulu 'aki 'a e \$4.0 miliona mei he 'uluaki fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2021, pea lahi 'aki 'a e \$0.7 miliona mei' he ola 'o e ta'u fakapa'anga kuo 'osi'. Na'e fakatefito 'eni mei' he longomo'ui 'a e talafi pa'anga mei hotau kainga mei muli', kei hokohoko atu 'a e kau atu hotau kakai' ki he faingmālie ngāue fakataimi' (RSE), neongo 'a e fakatapatapai fakamāmani lahi 'o e fefolau'aki', 'o tātaki atu ki he ngaahi polokalama tokoni fakapa'anga lolotonga 'a e pule'anga'. 'Oku hoko kotoa 'eni ke ne tokonia 'a e ivi fakatau 'o e kakai'. Ko e vakai ki he kaha'u 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie pē.

*Tukupau 'o e Koloa mo e Ngāue*

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Tukupau 'o e koloa mo e ngaahi ngaue</b>							
Ngaahi Tukupau he Koloa mo e Ngaue	94.8	95.0	91.7	95.7	98.1	101.3	101.4
Tukupau 'Ekisia	54.7	60.0	61.4	54.3	61.4	63.4	63.4
Tukupau mo e Ngofua ki hono Ngaue'aki 'o e Koloa	5.8	5.7	4.8	6.0	6.4	6.4	6.4
Ngaahi Tukupau kehe he koloa mo e ngaue	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
<b>Fakakatoa</b>	<b>155.3</b>	<b>160.7</b>	<b>157.9</b>	<b>156.1</b>	<b>165.9</b>	<b>171.1</b>	<b>171.1</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Tukuhau mei he Fefakatau'aki**

'Oku fakafuofua ki he \$25.7 miliona 'a e Tukuhau Fefakatau'aki ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'a ia ko e hiki 'eni 'aki 'a e \$1.9 miliona mo e \$1.1 miliona mei he 'uluaki fakafuofua 2021, pea mo hono ola fakaangaanga'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakafuofua 'e to e lelei ange 'a e tukuhau 'e t'ānaki mei he Tute 'o e koloa hū mai 'a e ngaahi pisinisi'.

*Tukuhau mei he Fefakatau'aki*

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimetri	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Tukuhau mei he Fefakatau'aki</b>							
Tute Koloa Hū mai Ngaahi Pisinisi	27.2	25.8	20.6	18.8	21.9	22.9	23.1
Tute Koloa Hū mai 'a e Pule'anga	0.2	0.2	0.4	0.0	0.4	0.4	0.4
Ngaahi Totongi Fakafoki	0.1	0.4	0.2	0.3	0.0	0.0	0.0
Tukuhau mei Fefakatau'aki Pa'anga	6.0	4.2	2.2	4.1	3.0	2.2	2.2
Tukuhau 'I he kau Pasese	1.4	1.1	0.5	1.4	0.5	0.5	0.5
<b>Fakakatoa</b>	<b>34.8</b>	<b>31.8</b>	<b>23.8</b>	<b>24.6</b>	<b>25.7</b>	<b>25.9</b>	<b>26.1</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF***PA'ANGA HU MAI MAKEHE**

Ko e fakafuofua ki he pa'anga hū mai makehe ange mei'he tukuhau' ki he ta'u fakapa'anga 2022, ko e \$33.5 miliona. Ko e hiki 'eni 'aki 'a e \$5.1 miliona mei he 'uluaki fakafuofua 2021, na'e fakatefito 'eni mei he fakafuofua 'e toe lelei ange 'a e t'ānaki mei he: 'inasi mei he ngaahi kautaha 'a e pule'anga', totongi 'inasi mei he talite FFA' pea mo e ngaahi totongi pa'anga hū mai kehekehe'. Ko e fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'e toe hiki hake 'aki \$3.5 miliona mei he ola fakaangaanga 2021, na'e fakatefito 'eni mei he 'amanaki 'e toe lelei ange 'a e t'ānaki' mei he fakatau atu 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue'. Kaekehe 'i hono fakahoa kihe ola 'o e ta'u fakapa'anga 2020, 'oku hōloa 'aki 'a e \$8.7 miliona, makatu'unga 'eni mei holo lahi 'a e pa'anga hū mai mei he totongi pa'anga tupu 'a e Pangikē Pule 'a Tonga'.

*Pa'anga Hūmai Makehe*

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimetri	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Pa'anga Humai Makehe</b>							
Pa'anga Humai mei he Ngaahi Koloa	10.1	14.5	9.3	12.3	11.6	10.2	9.8
Fakatau atu 'o e Koloa mo e Ngaahi Ngaue	15.3	14.5	14.9	12.4	16.3	15.8	16.2
Ngaahi totongi Mo'ui	0.7	0.8	1.2	0.7	1.2	1.2	1.2
Ngaahi Tokoni makehe mei he Ngaahi Tokoni Fak	0.0	0.3	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0
Ngaahi Ma'u'anga Pa'anga Makehe	3.4	12.1	2.8	4.5	4.4	3.0	3.2
<b>Fakakatoa</b>	<b>29.6</b>	<b>42.2</b>	<b>28.3</b>	<b>30.0</b>	<b>33.5</b>	<b>30.3</b>	<b>30.4</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF***NGAAHI TOKONI FAKAPA'ANGA**

Ko e ngaahi tokoni pa'anga 'oku tau ma'u', 'oku fakatefito 'ia mei he'etau ngaahi aleapau felotoi pea moe ngaahi pule'anga muli', pea mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga' 'o hangē ko e Pangikē

*Ngaahi Tokoni Fakapa'anga*

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimetri	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Ngaahi tokoni fakapa'anga</b>							
Tokoni ki he Ngaahi Fakamole hono fakalele 'o e Pule'anga	34.9	37.6	38.5	27.2	45.5	38.5	38.5
Tokoni ki he Ngaahi Ngaue Lalahi	177.6	176.1	209.4	186.0	249.0	178.4	152.2
<b>Fakakatoa</b>	<b>212.5</b>	<b>213.7</b>	<b>247.9</b>	<b>213.1</b>	<b>294.4</b>	<b>216.8</b>	<b>190.6</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

Fakalalakala 'a 'Esia', EU moe JICA. Ko e fakaikiiki 'a hono vahevahe 'o e ngaahi pa'anga tokoni', 'oku hā ia 'i he Konga 6.2. Ko e ngaahi tokoni fakapa'anga ko 'eni', 'oku vahevahe ia ki he; (i) ngaahi tokoni ki he ngaahi ngāue lalahi' 'o hangē ko e polokalama langa fakalalakala', (ii) ngaahi tokoni ki he

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

ngaahi fakamole hono fakalele 'o e pule'anga' 'o hangē ko e tokoni fakapa'anga ki hono fakapa'anga 'o e patiseti'.

'Oku fakafuofua ki he \$294.4 miliona ko e fakakātoa ia 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga 'e ma'u mai ki he ta'u fakapa'anga 2022, pea 'oku fakatokanga' i ko e lahi taha 'eni talu mei he ta'u fakapa'anga 2014. 'Oku makatu'unga 'eni mei he lahi ange 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga 'e ma'u mai fakataumu'a ki he fokoutua 'o e Koviti-19', pea moe feliuliaki 'o e 'ea', 'i hono fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani' (World Bank) moe Fakataha'anga Langa Fakalalaka 'a e Pangikē 'a Māmani (IDA).

Ko e 'uhinga tatau pē 'eni 'oku'ne to e fakamatala'i 'a e hiki pēseti 'e 37.8 'a e fakalūkufua 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga', 'i hono fakahoa ki he ola 'o e ta'u fakapa'anga 2020. 'I he tu'u ki he kaha'u', 'oku fakafuofua 'e holo 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hū mai 'o e tokoni fakapa'anga' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai', mei he te'eki ke mahino 'a e tu'unga totonu 'e 'i ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngāue lalahi (polokalama fakalalaka) 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

**FAKAKĀTOA 'O E PA'ANGA HŪ MAI MO E TOKONI FAKAPA'ANGA'**

'Oku fakafuofua 'e hiki 'aki 'a e \$57.3 miliona 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hū mai' mo e ngaahi tokoni fakapa'anga' mei he 'uluaki fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2021 ki he \$570.2 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2022, pea 'e fakafuofua 'e holo ki he ta'u 'e ua ka hoko mai'.

Fakakātoa 'o e Pa'anga Hūmai							
	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Pa'anga Hūmai</b>							
Pa'anga Hūmai Mei he Tukupau	243.0	238.6	236.7	226.6	242.3	249.6	251.0
Ngaahi tokoni fakapa'anga	212.5	213.7	247.9	213.1	294.4	216.8	190.6
Pa'anga Hūmai Makehe	29.6	42.2	28.3	30.0	33.5	30.3	30.4
<b>Fakakātoa</b>	<b>485.2</b>	<b>494.4</b>	<b>512.9</b>	<b>469.7</b>	<b>570.2</b>	<b>496.7</b>	<b>472.0</b>

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

Ko e hiki hake ko 'eni' 'oku fakatefito 'eni mei' he lahi

ange 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi fonua muli', 'oku 'omai fakatuamu'a ki he fakaakeake 'o e fokoutua Koviti-19 pea mo e ngaahi polokalama langa fakalalaka makehe'. 'Oku 'amanaki ke toe faka'utumauku ange 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki hono tānaki 'o e pa'anga hū mai mei he tukuhau' mo e 'ikai tukuhau'. 'I he tu'u ki he kaha'u' 'oku fakafuofua 'e holo 'a e fakakātoa 'o e pa'anga hū mai 'o e tokoni fakapa'anga' ki he ngaahi ta'u ka hoko mai', mei' he te'eki ke mahino 'a e tu'unga totonu 'e 'i ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngāue lalahi 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

**NGAAHI FAKAMOLE**

Na'e mātu'aki fakapotopoto'i 'e he Pule'anga' 'a 'ene ngaahi fakamole' hili 'a e mahino mai 'a e ngaahi uesia 'o e fonua' 'e he fokoutua Koviti-19. Na'e 'i ai 'a e mafatukituki 'i he Pule'anga' tupu mei he tō lalo 'a e tu'unga

Ngaahi Fakamole							
	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Ngaahi Fakamole</b>							
Fakamole ki he kau Ngaue	134.5	148.7	166.6	155.4	179.1	176.9	176.3
Ngaue'aki 'o e Koloa mo e Ngaue	151.0	169.7	261.4	209.7	258.1	191.6	188.1
Totongi Tupu	8.0	8.2	8.8	6.4	8.8	8.5	8.0
Ngaahi Tokoni Me'a'ofa	0.9	0.8	0.9	0.8	1.0	1.0	1.0
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	2.9	3.7	4.3	4.7	4.3	4.3	4.3
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	25.3	22.3	28.0	17.0	28.8	27.9	27.9
Ngaahi Fakamole Kehe	29.6	23.4	25.8	23.8	29.2	26.8	26.8
<b>Fakakātoa</b>	<b>352.2</b>	<b>376.9</b>	<b>495.8</b>	<b>417.8</b>	<b>509.1</b>	<b>436.8</b>	<b>432.3</b>

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

faka'ekonōmika'. Na'e fakafuofua 'a e fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2021 ki he \$495.8 miliona. Na'e fai hono to e fokotu'utu'u fo'ou 'eni ke malava 'o fakahaofi 'a e mo'ui 'a e kakai' mo e Fonua', pea fakasi'isi'i 'a e uesia kovi 'a e fokoutua Koviti-19. Ko e fakamole' 'oku fakafuofua ke a'u ki he \$417.8 miliona 'a ia 'e holo 'aki 'a e pēseti 'e 15.7 mei' he patiseti na'e fokotu'u'. Ko e holo koeni' na'e



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

tupu pe ia mei hono uestia 'e he ngaahi fakatapatupui' 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga' tautefito ki he ngaahi fefolau'aki' pea pehee ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa'.

Ko e patiseti fakakātoa ki he ta'u fakapa'anga 2022 'oku fakafuofua ki he \$509.1 miliona, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e pēseti 'e 21.8, 'i hono fakahoa ki he fakamole fakaangaanga 'o e ta'u fakapa'anga 2020. Ko e taumu'a 'o e hiki ko 'eni ki he ngaahi fakamole felāve'i mo e Koviti-19, hangē ko hono fakafoki mai 'a e kakai 'o e Fonua' 'oku nau tukuvakaa atu 'i muli' pea mo e kei malu'i e mo'ui 'a e kakai', pehee foki ki he fakaakeake faka'ekonōmika'. Ko e ta'u 'e ua ka hoko', 'oku fakafuofua 'e holo ange 'a e ngaahi fakamole' mei' he patiseti ko eni' ki he ta'u fakapa'anga 2022.

***Totongi pe Vāhenga 'o e kau ngāue***

'Oku kei fika ua pē 'a e fakamole ki hono totongi 'o e kau ngāue' 'i he ngaahi fakamole 'ae Pule'anga'. 'Oku kaunga eni ki he kei kaka ki 'olunga mei he pēseti 'e 30.1 ki he pēseti 'e 44.2 'a e fakakātoa 'o e fakamole', mei he vaha'a 'o e ta'u fakapa'anga 2014 ki

***Fakamole ki he kau ngāue***

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Fakamole ki he kau Ngāue</b>							
Vahenga Lau'aho mo Tu'uma'u	123.4	137.6	153.8	144.0	165.8	163.6	163.0
Ngaahi Tokoni Fakasosiale	11.2	11.1	12.8	11.5	13.3	13.3	13.3
<b>Fakakatoa</b>	<b>134.5</b>	<b>148.7</b>	<b>166.6</b>	<b>155.4</b>	<b>179.1</b>	<b>176.9</b>	<b>176.3</b>

***Ma'u'anga Fakamatala: MOF***

he 2020. Ko e fakafuofua ki he ola fakaangaanga ki he fakamole ko 'eni ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'e 'i he \$155.4 miliona, 'a ia 'e holo 'aki 'a e \$11.2 miliona mei he fakafuofua kamata'.

Ko e holo ko eni' 'oku makatu'unga ia mei hono toloi 'a hono fakahū mai 'a e kau ngāue ki he ngaahi lakanga na'e 'ataa' 'a e ngaahi potungāue'. Na'e kau ki heni mo hono ta'ofi hano toe fakangāue'i mai ha taha talu mei Ma'asi 2020, tukukehe 'a e fa'ahinga na'e fiema'u felāve'i mo e ngaahi ngāue ki he fokoutua Koviti-19.

'Oku fakafuofua 'ae fakamole ki he kau ngāue' ki he \$179.1 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2022 pea 'e hiki hake 'aki 'ae \$23.6 miliona mei' he ola fakaangaanga 'o e ta'u 2021. 'Oku fakafuofua 'a e kaka ko eni 'a e fakamole' ki he ta'u fo'ou' mei hono fakangāue'i mai 'o e kau ngāue felave'i mo e Koviti-19, pea pehee ki he fakamole ki he fakapale fakata'u ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngāue fakapule'anga'. 'Oku fakafuofua 'e 'i he tu'unga tatau pē 'a e fakamole ki he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Ko hono totongi koia 'o e pa'anga tātanaki ki he sino'i pa'anga malōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga', 'oku kei tu'uma'u pe he pēseti 'e 10 'o e vahenga takitaha, pea 'oku kei muimui pe 'i he fakamole ki he ngaahi vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'anga'. Ko e fakafuofua ki he ola fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'e 'i he \$11.5 miliona. 'E hiki hake ki he \$13.3 miliona 'i he fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2022. Ko e pēseti 'e 10 ko ia 'oku totongi 'e he Pule'anga', kuo fuoloa ta'u mai 'ene 'i he tu'unga tatau talu mei' he ta'u 'e hongofulu kuohili'.

***Fakamole ki he Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue***

'Oku kei fika 'uluaki pē 'a e fakamole ki hono fakatau mai 'a e koloa' mo e ngaahi ngāue' 'i he ngaahi fakamole 'a e Pule'anga'. 'Oku fakafuofua ki he \$261.4 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'a ia ko e \$91.7 miliona laka hake 'i he ola 'o e ta'ufakapa'anga 2020. Ko e kaka ma'olunga ko eni' na'e fakataumu'a ia ki he ngaahi fakamole ki hono malu'i 'o e Fonua' mei' he Koviti-19, 'a ia 'oku kau heni hono to e vahevahe 'a e ngaahi fakamole' ke tokoni'i 'ene ngaahi taumu'a'. Kaikehe, ko e ola fakaangaanga ko eni' ki he ta'u fakapa'anga 2021, 'oku fakafuofua ki he \$209.7 miliona, 'a ia 'oku kake 'aki 'a e \$40 miliona fakahoa ki he ola 'o e ta'u fakapa'anga 2020, 'o hā mai 'i he ngaahi ngāue kuo lava 'o fakakakato'.

Ko e fakafuofua ki he ngāue'aki 'o e koloa' mo e ngaahi ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2022 'oku 'i he \$258.1 miliona. Ko e hiki hake 'aki eni 'a e \$48.4 miliona mei' he ola fakaangaanga 'o e ta'u

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

fakapa'anga 2021. 'Oku hā mai heni 'a e hiki 'a e ngaahi ngāue kuo palani ke fakahoko' pea mo e ngaahi polokalama fakatokanga ki he fetu'utaki', fakatau mai 'a e koloa' mo e ngaahi ngāue', pea mo hono 'omai ha ngaahi misini ke ngāue'aki 'o felāve'i mo e Koviti-19.

**Totongi tupu**

'Oku kaka māmālie pē 'a e fakamole ki he totongi tupu' mei' he \$7 miliona ki he \$8 miliona he ta'u, talu mei' he ta'u fakapa'anga 2014 ki he 2019. Ko e lahi taha', ko e totongi tupu ki he ngaahi nō mei tu'apule'anga ki he ta'u

fakapa'anga 2021, 'a ia ko e \$8.8 miliona. Ko e kaka 'aki 'eni 'a e \$0.6 miliona mei he tu'unga na'e 'i ai he ta'u fakapa'anga 2020. Ko e fakafuofua ki he ta'u

Totongi Tupu							
	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimet	2020/21 Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Totongi Tupu</b>							
Ki he kau Muli	6.3	6.3	6.4	3.3	6.9	6.6	6.1
Ki he Kakai Fakalotofonua	1.7	2.0	2.4	3.1	1.9	1.9	1.9
<b>Fakakatoa</b>	<b>8.0</b>	<b>8.2</b>	<b>8.8</b>	<b>6.4</b>	<b>8.8</b>	<b>8.5</b>	<b>8.0</b>

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

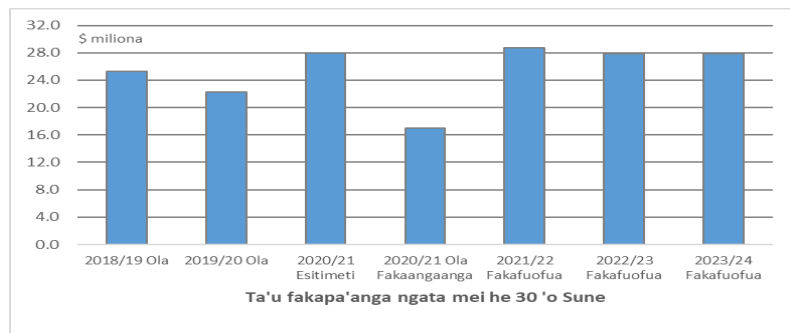
fakapa'anga lolotonga ko e \$6.4 miliona, ko e holo 'aki ia 'a e \$2.4 miliona, tupu mei hono fokotu'utu'u fo'ou 'a e polokalama totongi nō ki Siaina'. Na'e malava heni ke faingamalie ai 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga' ki hono tau'i 'o e uesia 'o e Koviti-19. 'Oku fakafuofua ki he \$8.8 miliona 'a e totongi tupu ki he ta'u fakapa'anga 2022. 'Oku fakaangaanga 'e kei 'i he tu'unga tatau ai pe 'a e ngaahi ta'u ka hoko mai'.

**Ngaahi Tokoni Me'a'ofa**

'Oku konga lalahi 'e ua 'a e Ngaahi Tokoni Me'a'ofa', 'a ia ko e konga ki he ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga' pea mo e ngaahi Kautaha Taautaha'. Ko e tokoni me'a'ofa' 'oku kei longomo'ui he lolotonga ni' ko e tokoni ki he ngaahi Kautaha Taautaha' hangē ko e tokoni 'oku fakafou 'i he ngaahi Komiti Fakalalaka, 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e \$1 miliona mei he 'esitimet ta'u fakapa'anga 2022 pea 'oku fakafuofua ke tu'uma'u he tu'unga ko ia' he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

**Ngaahi Monū'ia Fakasōsiale**

Na'e uesia 'a e ngaahi monu'ia fakasosiale', tupu mei' he ngaahi fakatapatapu 'o e Koviti-19. Na'e kau heni 'a e uesia 'a e polokalama ako' 'o kau ai 'a e 'ikai fakahoko 'a e ngaahi polokalama tākaki tu'unga' 'i he founa angamaheni' pea uesia mo e 'alu 'a e fānau ako' he ngaahi



Ma'u'anga Fakamatala: MOF

sikolasipi'. Na'e holo ai heni 'a e fakamole mei he 'esitimet na'e fokotu'u', mei he \$28.0 miliona ki he \$17.0 miliona 'o e ola fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2021.

'Oku fakafuofua ki he \$28.8 miliona 'a e fakamole ki he ngaahi monū'ia fakasōsiale ki he ta'u fakapa'anga 2022, pea 'amanaki 'e foki ki he tu'unga angamaheni' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'**

**Ngaahi Fakamole Makehe**

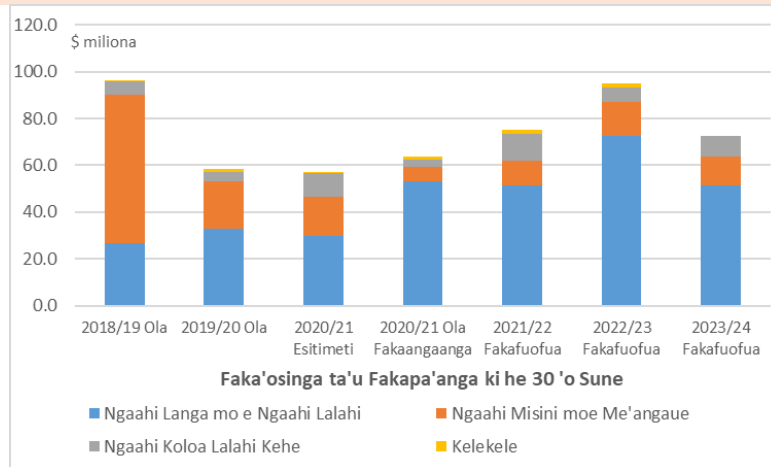
Ko e fakakātoa 'a e 'Esitimetri ki he ta'u fakapa'anga 2022 ko e \$29.2 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e \$5.4 miliona mei he Ola Fakaangaanga 'o e ta'u fakapa'anga 2021, pea hiki 'aki 'a e \$3.4 miliona mei he 'esitimetri fakafuofua 'o e ta'u fakapa'anga 2021. Ko e holo ko eni 'i he ola fakaangaanga 'o e ta'u fakapa'anga 2021, 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi fakamole ki he ngaahi ngāue fakalalakala'.

**Fakatau mai 'a e Ngaahi Koloa 'ikai Fakapa'anga (totongi 'o e ngaahi ngāue lalahi)**

'Oku kei hokohoko atu pe hono tokangaekina 'e he Pule'anga' 'a 'ene ngaahi ngāue fakatupu koloa lalahi' makatu'unga he natula 'o e ngaahi koloa' mo 'enau tokoni ki he fonua' fakalukufua. Na'e patiseti 'e he Pule'anga ha \$57.3 miliona ki hono langa ha ngaahi fale, fakatau mai ha ngaahi me'angāue pea mo ha ngaahi koloa ki he ta'u fakapa'anga 2021. Ka koe ola fakaangaanga ki he ta'u 2021 'oku ofi he \$63.9 miliona pe laka 'aki 'a e \$6.6 miliona mei he fuofua fakafuofua'. Na'e fokotu'u 'e he Pule'anga' ke fakalahi 'ene ngaahi fakatupu koloa' ko e konga 'ene ngaahi founa ngāue ke fakalalakala'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika lolotonga' makatu'unga mei he uesia 'o e Koviti-19.

Ko e fakakatoa 'a e koloa 'e fakatau pe ngaohi ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakafuofua ki he \$75.2 miliona 'i hono fakahoa ki he ola fakaangaanga', fe'unga mo e \$63.9 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2021. Ko e fu'u kehekehe lahi ko 'eni' 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi ngāue langa na'e fakataumu'a ke ne pukepuke 'a e ma'ungāue.

*Fakatau mai 'a e Ngaahi Koloa 'ikai Fakapa'anga (\$m)*



	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimetri	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
<b>Ngaahi Koloa Lalahi Tu'uma'u</b>							
Ngaahi Langa mo e Ngaahi Lalahi	26.6	32.9	30.0	53.3	51.2	72.6	51.2
Ngaahi Misini moe Me'angaue	63.8	20.0	16.7	6.0	10.9	14.3	12.3
Ngaahi Koloa Lalahi Kehe	5.3	4.4	9.8	3.1	11.5	6.5	9.0
Kelekele	0.5	1.3	0.8	1.6	1.6	1.6	0.0
<b>Fakakatoa</b>	<b>96.1</b>	<b>58.7</b>	<b>57.3</b>	<b>63.9</b>	<b>75.2</b>	<b>95.1</b>	<b>72.6</b>

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

Ko e ngaahi poloseki kuo teuteu ki he ngaahi ta'u ka hoko mai 'oku kau ai 'a e hala fakakavakava 'i Fanga'uta', ko e Fale Fakataha'anga Falealea' pea mo e ngaahi ngāue fakalalakala 'oku kau ia ki hono fakalahi 'a e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2023, fe'unga fakakatoa mo e \$95.1 miliona.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

**FAKAPA'ANGA**

'Oku kei hokohoko pe hono tokoni'i 'e hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', hono fakapa'anga 'a e patiseti 'a e Pule'anga', 'a ia 'oku fakafuofua ki he patiseti fe'amokaki fe'unga mo e \$11.3 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2021. 'Oku fakafuofua leva ki he \$14.1 miliona 'a e patiseti fe'amokaki ki he ta'u fakapa'anga 2022. Ko hono fakapa'anga' 'e 'uluaki vakai ki ha faingamālie tokoni fakapa'anga mei hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka'.

	2018/19 Ola	2019/20 Ola	2020/21 Esitimeti	2020/21 Ola Fakaangaanga	2021/22 Fakafuofua	2022/23 Fakafuofua	2023/24 Fakafuofua
Fakakatoa 'o e Koloa moe Mo'ua Fakapa'anga	(36.8)	(59.7)	37.4	11.3	14.1	35.2	34.4
<b>Ngaahi Koloa Fakapa'anga</b>	<b>(23.4)</b>	<b>(61.7)</b>	<b>20.1</b>	<b>33.4</b>	<b>0.8</b>	<b>54.9</b>	<b>73.2</b>
Fakalotofonua	(23.4)	(61.7)	20.1	33.4	0.8	54.9	73.2
Pa'anga moe Fakahu pa'anga	(16.3)	(61.9)	19.8	33.0	1.1	55.2	73.5
No atu	(7.1)	0.2	0.7	-	(0.7)	(0.7)	(0.7)
Ngaahi 'Inasi	-	-	(0.4)	0.4	0.4	0.4	0.4
<b>Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga</b>	<b>(13.4)</b>	<b>1.9</b>	<b>17.2</b>	<b>(22.1)</b>	<b>13.3</b>	<b>(19.6)</b>	<b>(38.7)</b>
Fakalotofonua	0.0	12.9	20.9	(15.0)	0.9	0.9	8.9
Ngaahi No	15.2	31.9	35.9	-	15.9	15.9	15.9
Totongi Fakafoki 'o e No	15.2	19.0	15.0	15.0	15.0	15.0	7.0
Tu'apule'anga	(13.4)	(10.9)	(3.7)	(7.1)	12.4	(20.6)	(47.7)
Ngaahi No	-	-	19.0	-	30.0	-	-
Totongi Fakafoki 'o e No	13.4	10.9	22.7	7.1	17.6	20.6	47.7

*Ma'u'anga Fakamatala: MOF*

'E toe fakahoko leva ha nō ma'ama'a mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) fakafuofua ki he TOP\$30 miliona kapau 'e 'ikai ma'u ha tokoni mei hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaka'. Ko hono toutou fakafo'ou ko ia 'a e ngaahi pōnite kuo taimi hono totongi fakafoki' (roll over of bonds), fe'unga mo e \$15.9 miliona, 'e tokoni eni ki he ngahi founa fakapa'anga 'aki 'a e patiseti fe'amokaki'.

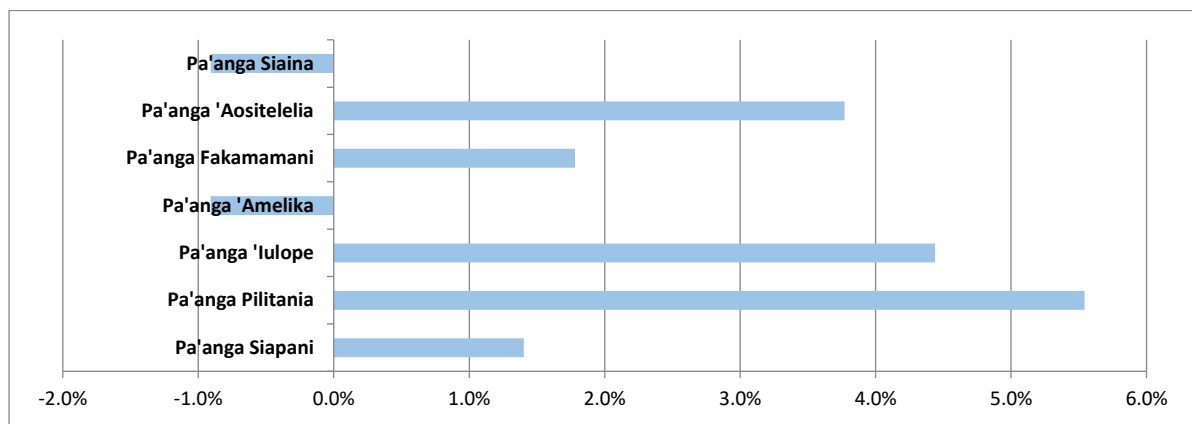
**8.2 Tu'unga 'o e Ngaahi Mo'ua Nō**

**Ngaahi mo'ua nō mei Tu'apule'anga 'i he ngaahi Pa'anga Muli 'oku nō mei ai**

Ko e tefito'i pa'anga muli 'i he nō mei tu'apule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2021, fakatatau ki he'ene hā 'i he Fakatātā 5 ko e Pa'anga Siaina 'e \$245.7 miliona (pēseti 'e 55) pea ko e ngaahi pa'anga muli kehe' 'oku fe'unga fakakātoa mo e \$201.4 miliona (pēseti 'e 45).

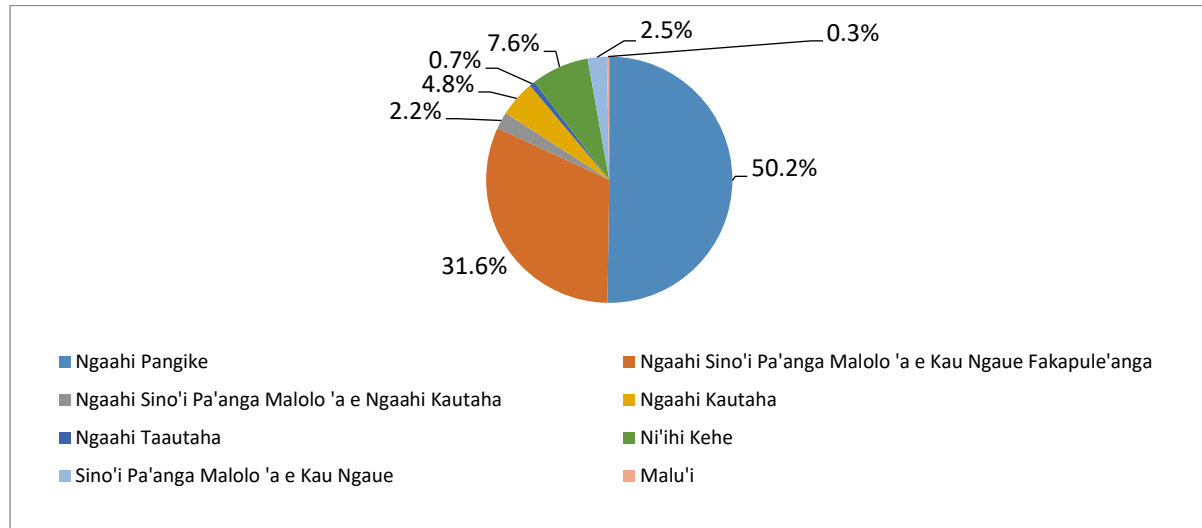
Ko e feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' 'o fakatatau ki he pa'anga muli' (fakakau ai 'a e pa'anga SDR) mei Sune 2020 ki Sune 2021 'oku hā ia 'i he Fakatātā 6.

**Fakatātā 6: Pa'anga muli/Pa'anga Tonga Feliliaki 'i he liliu pa'anga muli, 30 Sune 2021**

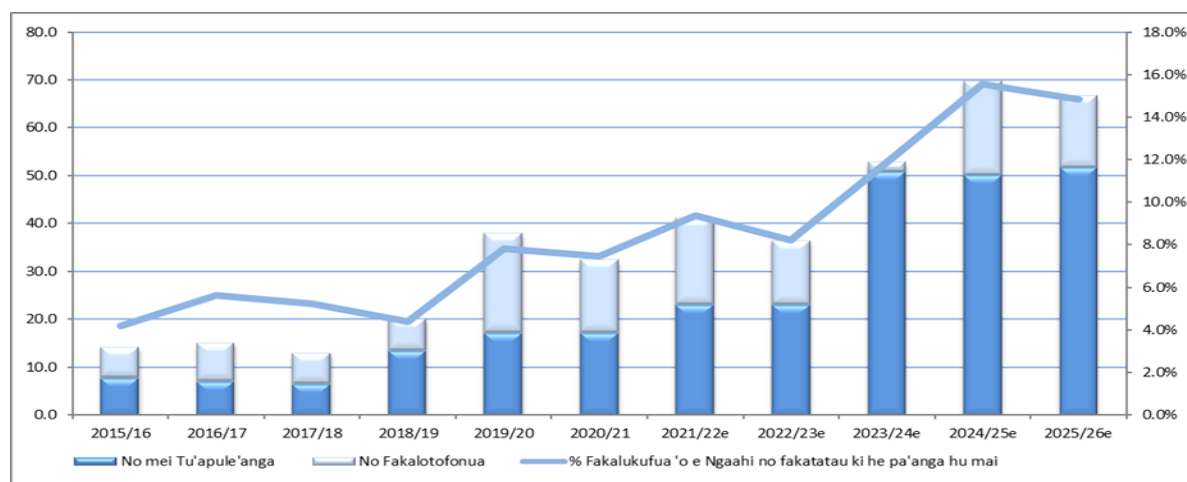


**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Ngaahi Mo'ua Nō Fakalotofonua**

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua 'i he 30 Sune 2021 'oku fakafuofua ia ki he \$67.3milionā (pēseti 5.4 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua); 'a ia ko e ngaahi Pōnite kotoa 'a e Pule'anga'. Ko e Ngaahi Kautaha 'oku ma'u 'inasi 'i he ngaahi pōnite 'a e Pule'anga' 'oku hā ia 'i he Fakatātā 7, 'a ia koe lahi taha' ko e pēseti 50.2 ko e ngaahi fakatau Pōnite ia 'a e Ngaahi Pangikē.

**Fakatātā 7: : 'Inasi 'i he Fakatau Pōnite mei he Pule'anga, 30 Sune 2021****Ngaahi Totongi Nō 'a e Pule'anga'**

Ko e fakakātoa 'o e totongi mo'ua nō (fakamole) 'i he 30 Sune 2021 'oku fakafuofua ia ki he \$25.0 miliona 'aia ko e \$7.8 miliona (pēseti 'e 31) ki he totongi mo'ua nō mei tu'apule'anga' pea 17.2 miliona (pēseti 'e 69) ki he totongi mo'ua nō fakalotofonua'. Ko e holo eni mei' he \$29.9 miliona 'i Sune 2020 koe'uhi' ko hono toloi ko ia 'a e totongi mo'ua nō ki Siaina' lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2021. Ko e fakakātoa 'o e totongi mo'ua nō' 'oku fakafuofua 'oku tataua ia ki he pēseti 'e 2.0 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua', pēseti 'e 7.8 'o e pa'anga hū mai', pea pēseti 'e 6.9 'o e ngaahi fakamole'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Fakatātā 8: Fakakātoa 'o e totongi mo'ua nō (TOP\$m) ta'u fakapa'anga 2016 – 2026 (kau ai 'a e fika pau' mo e fakafuofua')**

'I he Fakatātā 8 'oku fakahā mai ai 'a hono toloi 'o e totongi mo'ua nō 'uluaki' mo e fakaloloa ko ia 'o e toloi totongi mo'ua nō 'i Sepitema 2020 mo Ma'asi 2021. Kaekehe, 'e hiki lahi 'a e totongi fakafoki 'a e mo'ua no 'i he ta'u fakapa'anga 2024 koe'uhi ko e kamata hono totongi fakafoki 'a e sino'i nō ki he Pangikē EXIM 'a e Lēpapulika 'o e Kakai Siaina' ki hono toe langa fo'ou 'o Nuku'alofa'. 'Oku fakatatau 'a e totongi mo'ua nō fakalotofonua' ki he lahi 'o e ta'u 'o e pōnite (sino'i nō) 'i he 'avalisi 'o e ta'u e 6 mo e 'avalisi 'o e totongi tupu' 'i he pēseti 3.2 'o e lahi fakakātoa 'o e pōnite kuo fakatau ki tu'a' (\$67.3m). Ki ha toe ngaahi Pōnite fo'ou 'a e Pule'anga 'i he kaha'u, 'oku fakafuofua 'e tukuatu pe 'i he ngaahi makatu'unga tatau.

**Tēpile 17: Ngaahi Mo'ua No Taautaha mo e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2021**

Ngaahi Kautaha	Sune-21 est. (\$m)
Pangike Langa Fakalalaka 'a Tonga	0.40
Kautaha Seastar Fishing Co. Ltd	3.65
Maketi Talamahu	1.31
Kautaha Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga (TAMA)	1.58
Komisoni Fakamafolalea 'a Tonga (TBC)	2.00
<b>Ngaahi Poloseki Langa 'o Nuku'alofa</b>	
Kautaha Royco Amalgamated Co. Ltd	2.04
Kautaha MF Taumoepeau Ltd.	7.16
Kautaha O.G. Sanft Ltd	10.25
City Assets Ltd	6.76
Tungi Colonnade Ltd	16.57
Ngaahi No Toutai	0.23
Ngaahi No Ngoue	0.94
<b>KATO A</b>	<b>52.91</b>

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga kuo nō kitu'a mei he Pule'anga', 'i he 30 Sune 2021, ngaahi nō eni ki ha ngaahi kautaha 'o e Pule'anga', 'oku fakafuofua ki he \$52.9 miliona (pēseti 4.3 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua). Ko e hiki ko 'eni 'o e \$3.3 miliona 'i he nō fakakātoa 'o e pa'anga kuo nō kitu'a mei he Pule'anga' mei Sune 2020 mo Sune 2021 'oku makatu'unga ia 'i he polokalama nō fakaakeake mei he Kita' mo e polokalama nō fakaakeake mei he Koviti-19 'a e kakai fefine'.



**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

Ko e fakakātoa 'o e pa'anga na'e totongi mai mei he ngaahi nō kitu'a mei he Pule'anga' 'i he 30 Sune 2021 na'e fakafuofua ia ki he \$0.74 miliona. Ko e ngaahi totongi ko 'eni 'oku kau ai 'a e totongi fakafoki mai 'a e nō 'a e Pangike Fakalalaka 'o Tonga \$0.40 miliona (pēseti 54.1), Kautaha Māketi Talamahu \$0.18 miliona (pēseti 24.3), mo e ngaahi kautaha kehe \$0.16 miliona (pēseti 21.6).

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga' 'i he 30 Sune 2021, 'oku fakafuofua ia kihe \$17.5 miliona. 'Oku malu'i 'e he Pule'anga' 'a e polokalama ki hono fakalelei'i 'o e hala' mei he Pangikē Fakalalaka 'o Tonga', fe'unga mo e \$15 miliona mo e Malu'i makehe 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai', fakafuofua ki he \$2.5 miliona 'i he 'uluaki ta'u' pea holoholo mei ai 'i ha ta'u' e 5.

**Fakaikiiki hono Fakafehoanaki 'o e Nō ki he Ngaahi Me'afua kehe'**

'I he Tēpile 16 'oku hā ai 'a e ngaahi tāketi ki hono leva'i lelei ki he tu'unga 'o e ngaahi mo'ua nō 'o fakafehoanaki ki he ngaahi me'afua kehe'. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'oku fakafehoanaki ki he ngaahi me'afua faka'ekonōmika', 'oku 'i loto pē 'i he ngaahi tāketi' 'o kau ai 'a e uta koloa ki muli' mo e pa'anga tokoni mei he ngaahi famili' mo e maheni mei muli', ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai'. Ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni' 'oku makatu'unga pe ia 'i he ngaahi mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' ki he Pa'anga muli' 'i Ma'asi 2021, pea 'oku 'ikai ke kau heni ha ngaahi feliuliuaki fakafehoanaki ki he pa'anga Tonga 'i he kaha'u'.

**Tēpile 18: Ngaahi Me'afua ki he Tu'unga 'o e Mo'ua Nō (Kautaha Pa'anga faka Vaha'a Pule'anga/Tonga)**

Ngaahi Me'afua	(Taketī 'a e Kautaha Pa'anga Faka-vaha'a Pule'anga) %	2020/21	2021/22	2022/23	2023/24
		<b>Ngaahi me'afua % &lt; Taketi %</b>			
<b>Ngaahi Mo'ua No mei Tu'apule'anga:</b>					
% 'o e Ngaahi koloa moe Ngaue 'oku ngaahi Fakalotofonua	<b>40%</b>	36%	33%	30%	27%
% 'o e Ngaahi koloa moe Ngaue 'oku ngaahi Fakalotofonua & Ngaahi tokoni Pa'anga mei Muli	<b>36%</b>	28%	26%	24%	23%
% 'o e Ngaahi Koloa 'oku uta ki Muli & Ngaahi tokoni Pa'anga mei Muli	<b>120%</b>	111%	106%	105%	97%
% 'o e Pa'anga Hu mai 'a e Pule'anga	<b>250%</b>	119%	133%	98%	92%
<b>Ngaahi Totongi No:</b>					
% 'o e Ngaahi koloa 'oku uta ki Muli & Ngaahi tokoni Pa'anga mei Muli	<b>16%</b>	6%	10%	14%	14%
% 'o e Pa'anga Hu mai	<b>20%</b>	7%	12%	13%	13%

### 8.3 Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga'

#### Hikihiki 'o e Totongi Koloa'

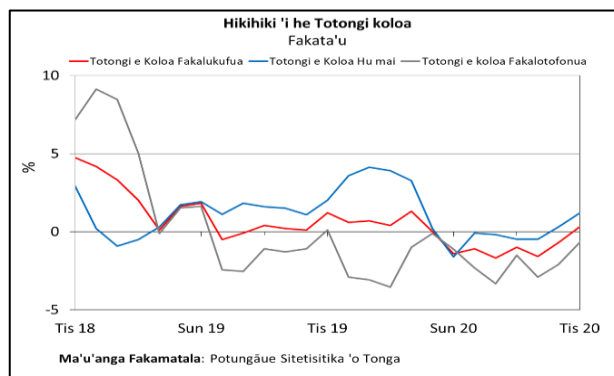
Ko e hikihiki fakata'u 'o e totongi koloa 'a Tonga' na'e kei ma'ulalo pē 'i he pēseti 'e 5 'i he ta'u' ki Tisema 2020. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/20 ko e hikihiki fakata'u 'o e totongi koloa 'o e fonua' na'e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 1.4, fakahoa ia ki he hiki pēseti 'e 1.8 mo e 3.0 'i he Sune 'o e 2019 mo e 2018 fakatou'osi. Na'e holo aipē á e hikihiki fakata'u 'o e totongi koloa' 'i he māhina 'e nima hono hoko', kimu'a pea toki hiki 'aki 'a e pēseti 'e 0.3 'i Tisema 2020. Kaekehe, 'oku kei ma'ulalo pē eni í hono fakahoa ki he hiki pēseti 'e 1.2 'i Tisema 2019. 'I he ta'u' ki Tisema 2020, ko e 'avalisi hikihiki fakata'u koia 'o e totongi koloa' na'e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 0.3 fakahoa ia ki he 'avalisi hiki pēseti 'e 1.2 'i he ta'u kimu'a'.

Ko e totongi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua' na'e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 1.1 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/20. Na'e makatu'unga eni 'i he holo koia 'o e totongi 'uhila', kasa' mo e ngaahi koloa lolo' 'o fakatatau eni ki he holo 'i he totongi fakamāmāni lahi 'o e lolo'. Ko e mahu koia 'o e me'atokoni fakalotofonua' mo e kava Tonga' 'i he māketi' na'e toe tokoni foki ki he holo koia 'o e totongi koloa fakalotofonua'. 'I he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga 2019/20, ko e 'avalisi 'o e totongi koloa fakalotofonua' na'e holo'aki ia 'a e pēseti 'e 1.7 fakahoa ia ki he hiki pēseti 'e 5.6 'i he ta'u fakapa'anga 2018/19 'o mahino heni 'a e fakalalakaka koia 'i he lahi 'o e koloa me'atokoni fakalotofonua' tupu mei he fakaakeake 'a e sekitoa ngoue' mei' he ngaahi saikolone kimu'a', pehē ki he lelei 'a e tu'unga ó e éa'.

'I he taimi tatau, ko e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli' ki he ta'u fakapa'anga 2019/20 na'e 'i he tu'unga ma'ulalo pē 'i hono faka'avalisi, ó hiki áki pē e pēseti 'e 1.9 'i hono fakahoa ki he hiki pēseti 'e 2.7 'i he ta'u fakapa'anga kuo'osi'. Na'e tupu eni mei' he holo 'a e totongi lolo' makatu'unga 'i he hōloa 'a hono fiema'ua' 'i he māketi fakamāmāni lahi', koe'uhī koe ngaahi fakataputapui i he fefolau'aki' felāveí mo e mafola fakamāmāni lahi á e Koviti-19. Na'e hiki māmālie hake 'i Novema 2019 á e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli' ó aú ki he ma'olunga taha ko e pēseti 'e 4.1 'i Fepueli 2020, kimu'a pea holoholo hifo 'o a'u ki he holo pēseti 'e 1.5 'i Sune 2020.

'I he konga kimu'a 'o e ta'u fakapa'anga 2020/21, ko e hikihiki 'i he totongi koloa fakalukufua' na'e holo hokohoko ia 'i he 'uluaki māhina 'e nima kimu'a' 'o fakatefito lahi ia 'i he holo 'a e totongi koloa fakalotofonua', ó meimei tatau pē eni mo e tu'unga óku í ai 'a Fisi mo Ha'amoā'. Ko e holo fakamāmāni lahi 'o e totongi lolo' 'oku malava ke holo ai mo e totongi 'uhila' 'o kamata lau mei' he 'aho 'uluaki 'o Siulai 2020. Óku kau fakataha atu ki ai mo e fakaakeake 'i he sekitoa ngoue' tautautefito ki he ngaahi me'atokoni foha' 'o holo ai mo e totongi koloa fakalotofonua'. Ko hono tātāpuni 'o e kau'āfonua 'o Tonga' 'oku' ne fakaáíáí 'a e ngaahi tūkui 'api' ke tō lahi ange 'a e ngaahi ngoue' 'o tokateu ki ha hongē é tupu mei' he Koviti-19, 'o toe ásilí aipe á e mahu á e me'atokoni' 'i he māketi fakalotofonua'. Kaekehe, ko e ngaahi totongi koloa hū mai mei muli' na'e holo ia talu mei Siulai 2020, kimu'a pea toki hiki 'i Novema mo Tisema 2020 'aki 'a e pēseti 'e 0.3 mo e 1.2 fakatou'osi, tupu pē mei' he hiki 'a e totongi 'o e ngaahi koloa me'atokoni mo e tapaka'.

Koe'uhī ko e ngaahi uesia kovi koia 'o e Koviti-19, kuo to'o ai 'e he pule'anga' 'a e tukuhau ngāue'aki', totongi 'ekisia' mo e totongi tute' mei' he ngaahi koloa me'atokoni hū mai kotoa pē 'oku 'ikai taumu'a fakakomēsiale 'o kamata lau ia mei Siulai 2020 ki he 'aho 31 'o Tisema 2020. 'Oku fakataumu'a eni ki hono tokonia 'a e ngaahi 'api taautaha' lolotonga 'a e taimi faingata'a fakapa'anga koeni'. 'Ikai ngata ai', 'oku hokohoko atu pē 'a e pule'anga' 'i hono ngaahi fatongia ki hono tau'i 'o e ngaahi mahaki 'ikai



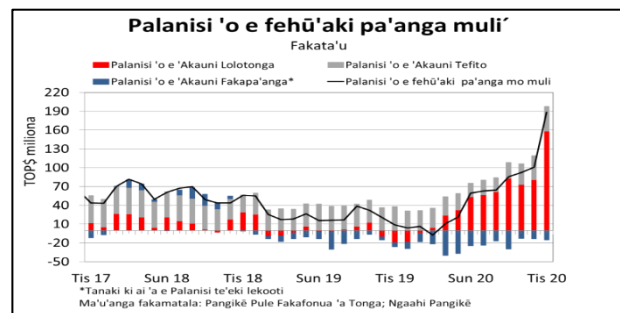
**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

pipihi' (NCDs) ke a'usia ha Tonga mo'ui lelei 'o fakafou eni 'i hono hilifaki 'o e ngaahi totongi 'ekisia fo'ou 'i he tapaka', sipi kapakapa' mo e ngaahi me'alele mōtolo motu'a ange' 'o kamata ia 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 2021/21. Ne to e hiki foki mo e totongi tute ki he ngaahi koloa lolo' 'o kamata ia 'i he 'aho 'uluaki 'o Siulai 2020, 'a ia 'e tokoni eni ki he hiki 'a e totongi hū mai koia mei muli 'o e penisini' moe tīsolo' 'i he kaha'u ofi mai'.

Óku kei tu'u pē á e tu'unga ta'epau felāve'i mo e Koviti-19, 'o ne fakatupu ai 'a e ngaahi uesia lahi ki he fefakatau'aki' mo e fe'ave'aki koloa', tuai 'i he ngaahi uta vaka', fakalahi á e ngaahi totongi makehe 'i he ngaahi tu'utu'uni fakakolonitini', 'o kaunga eni ki he hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hū mai'. 'Oku kamata ke fakaakeake māmālie 'a e totongi fakamāmālahi 'o e lolo' 'i he kamata ke holoki atu 'a e ngaahi fakatapatupui ki he fefolau'aki' mo e fefononga'aki', 'o hiki ai 'a e fiema'ua 'o e lolo' 'i he māketi fakamāmāni lahi'. Ko e ngaahi fe'unu'aki ko eni' 'e malava ke hoko ai ha tupu í he hikihiki 'o e totongi koloa fakalukufua' 'i he kaha'u vave mai'. Makatu'unga 'i he ngaahi fakalalakaka ko eni', 'oku fakafuofua 'a e Pangikē Pule' 'e 'i ai 'a e ki' i hiki 'i he totongi koloa fakalukufua' 'i he kaha'u ofi mai', kaekehe 'oku kei fakafuofua pē 'e kei ma'ulalo pē 'i he pēseti 'e 5 'i he ta'u fakapa'anga 2021/22. Ko e tu'u lavea ngofua koia 'a Tonga ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula' 'oku malava ke ne uesia 'a e fakafuofua ko eni'.

### ***Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli (fakatefito ia 'i he lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga muli (Overseas Exchange Transactions)***

Ko e palanisi 'o e fefakatau'aki koloa mo e fe'ave'aki pa'anga mo muli na'e lekooti ai á e hulu \$188.1 miliona 'i he ta'u' ki Tisema 2020, fakahoa ki he hulu \$8.9 miliona 'i he ta'u' ki Tisema 2019. Na'e makatu'unga 'eni mei he hulu 'i he palanisi 'o e 'akauni lolotonga' mo e 'akauni tefito'.



### ***'Akauni Lolotonga' (Current account)***

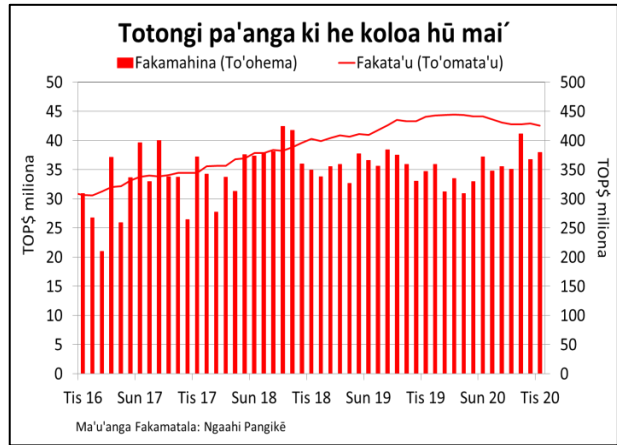
Ko e hulu 'i he 'akauni lolotonga 'i he ta'u ki Tisema 2020 na'e fe'unga mo e \$158.2 miliona 'a ia ko e fakalalakaka 'eni mei he fe'amokaki fe'unga mo e \$19.6 miliona 'i he ta'u kuo'osi'. Ko e hulu ko 'eni 'i he palanisi lolotonga' na'e makatu'unga ia mei he hulu 'a e palanisi 'o e talafi pa'anga' (transfers), pa'anga hū mai' (income) moe holo 'a e fe'amokaki 'i he palanisi 'o e fefakatau'aki koloa mo tu'apule'anga' (merchandise trade deficit).

Na'e kake lahi 'a e hulu 'i he 'akauni talafi pa'anga' (transfer account) 'aki 'a e pēseti 'e 53.8 (\$193.2 miliona) 'i he ta'u' ki Tisema 2020 ki he pa'anga 'e \$552.3 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei' he hū mai e ngaahi pa'anga tokoni ki he fakaakeake 'a e fonua' mei he ongo saiokolone fakatalopiki ko Gita mo Hāloti', pa'anga tokoni ki he Koviti-19, pea pehē foki ki he lī pa'anga taautaha mei muli'.

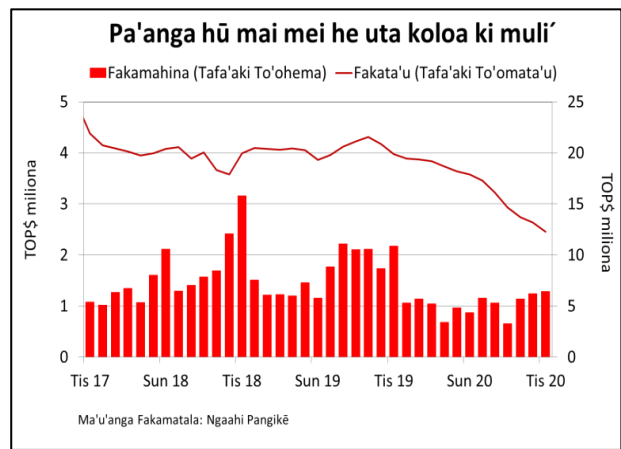
**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

Na'e holo 'a e fakakātoa e totongi 'o e koloa hū mai mei tu'apule'anga' 'i he lolotonga 'o e ta'u' ki Tisema 2020 'aki 'a e peseti 'e 1.0 (\$4.4 miliona) 'o hā mahino mai 'a hono uesia 'e he Koviti-19 'a e 'ekonōmika fakalotofonua', holoki 'a e ngaahi fiema'u fakalukufua' mo e fakatau koloa'.

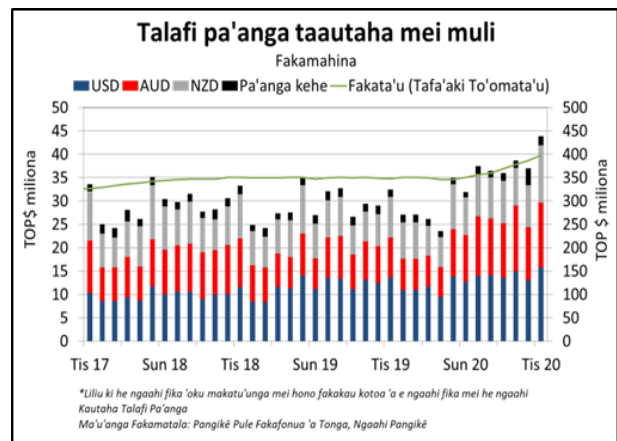
Na'e holo 'a e totongi ki hono hū mai 'o e lolo' mo e koloa fefakatau'aki' (wholesale & retails imports) 'o fenāpasi 'eni mo e holo 'i he totongi lolo mo e koloa fakamāmani lahi' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Ko e lahi taha 'o e totongi koloa hū mai' óku áve ki Nu'usila, kā ko e kongā lahi 'oku totongi 'i he pa'anga 'Amelika'.



Na'e holo 'a e pa'anga hū mai mei' he ngaahi koloa hū atu ki muli' 'i he ta'u' ki Tisema 2020 'aki 'a e pēseti 'e 38.1 (\$7.6 miliona) ki he \$12.3 miliona tupu mei' he holo 'a e ngaahi koloa hū atu ki muli'. Ko e pēseti 'e 52.0 ó e pa'anga hū mai' koe maú ia mei' he koloa ngoue', koe pēseti 'e 38.3 mei' he ngaahi koloa toutai', pea pēseti 'e 8.9 mei' he ngaahi koloa kehekehe pē ne hū atu ki muli'. Na'e holo 'a e fua 'o e ngoue ne uta atu ki tu'apule'anga' 'i he ta'u' 'aki e pēseti 'e 16.3 (toni 'e 1,952.2), makatu'unga mei' he holo 'a e lahi 'o e hina na'e uta atu ki tu'apule'anga' neongo na'e lahi hono uta atu 'a e ngoue foha'. 'Oku fenāpasi 'eni mo e holo 'i he pa'anga na'e ma'u mei' hono uta atu 'o e ngoue ki tu'apule'anga' 'a ia na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 26.1 (\$2.3 miliona) 'i he ta'u'. Na'e holo foki mo e lahi 'o e koloa toutai na'e uta atu ki tu'apule'anga' lolotonga 'a e ta'u', 'o tokoni 'eni ki he holo peseti 'e 51.3 (\$5.0 miliona) 'i he pa'anga hū mai mei' he ngaahi koloa toutai 'oku fakatau atu ki muli'. 'Oku uesia lahi foki hono tāpuni 'o e kau'afonua' 'a e uta vakapuna atu 'o e ika fo'ou' (fresh fish) ki tu'apule'anga'.



Na'e hiki ma'olunga 'a e lahi 'o e talafi pa'anga taautaha mai mei muli' 'i he ta'u' 'o ngata ki Tisema 2020 'aki 'a e pēseti 'e 14.3 (\$49.9 miliona) ki he \$398.0 miliona. Neongo 'a hono uesia 'e he Koviti-19 'a e ngaahi fonua 'oku talafi mai mei ai 'a e pa'anga taautaha', na'e kei kake pē 'a e pa'anga taautaha 'a Tonga ne lii mai mei muli'. Óku tokoni foki ki heni á e ngaahi sēvesi ki hono fakahoko pē á e talafi pa'anga' 'i he 'initaneti'. Ko kinautolu ko ia óku faá angamaheni áki ki hono toótoó pe énau pa'anga' he taimi óku nau folau ai', óku nau kau mai mo nautolu he talafi pa'anga taautaha' koeúhi ko e tāpuni á e kau'afonua'. Íkai ngata ai', kā koe níhi foki ó kinautolu óku hū koloa atu ki muli', óku íkai taumuá fakakomēsiale kā óku talafi maípe énau pa'anga mei honau ngaahi fāмили í muli'. 'Oku 'i he pēseti 'e 41.3 'a e 'inasi 'o e talafi pa'anga taautaha mei muli' 'i hono fakahoa ki he tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua' (remittances as a share of GDP), á ia ko e hiki hake eni mei he peseti 'e 33.9 'i he ta'u kuo'osi'.



'Oku kei manakoa ange pē 'a e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' (Foreign Exchnage Dealers) ki he talafi pa'anga taautaha' 'a ia ko e pēseti 'e 86.0 'o e talafi pa'anga taautaha mei muli', 'oku fakafou

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

mai ia 'i he ngaahi kautaha' ni. Na'e kei takimu'a ai pē 'a e pa'anga 'Amelika' 'i hono ngāue'aki ki he talafi pa'anga mai mei muli' 'o fe'unga mo e pēseti 'e 39.0, hoko kiai 'a e pa'anga 'Aositelēlia mo e pēseti 'e 30.6, pea pēseti 'e 25.4 'a e pa'anga Nu'usila'.

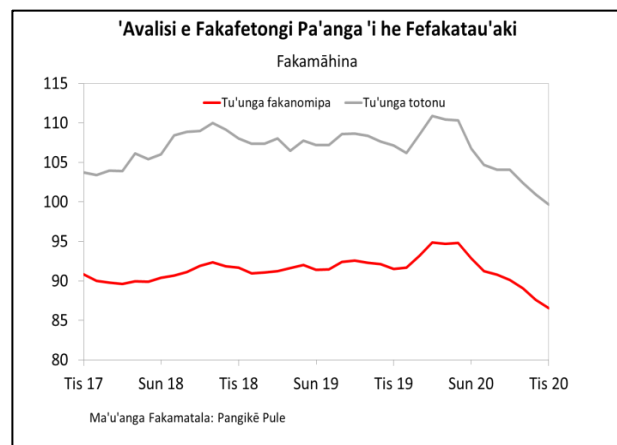
Na'e fe'unga 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni sēvesi' mo e \$0.5 miliona, 'a ia 'oku si'isi'i ange ia fakafehoanaki ki he hulu \$24.1 miliona 'i Tisema 2019. 'Oku hā mai mei heni 'a e uesia 'a e ngaahi ngāue fakatakimamata makatu'unga mei he tāpuni 'a e ngaahi kau'āfonua'. Na'e holo 'a e pa'anga na'e tākaki mei he fefolau'aki 'i he ta'u' 'aki 'a e peseti 'e 67.8 (\$91.8 miliona), 'a ia na'e lahi ange ia 'i he tupu peseti 'e 18.2 (\$12.4 miliona) 'i he ngaahi sēvesi kehe' tautautefito ki hono ma'u mai 'oe pa'anga malu'i hili e Saikolone Gita 'i he 2018, pea pehē ki he ngaahi sēvesi fakafetu'utaki'. Na'e holo foki mo e pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi sēvesi' 'i he ta'u' 'aki 'a e peseti 'e 30.5 (\$54.8 miliona) 'o kau ki heni 'a e ngaahi sēvesi hangē ko e totongi tikite vakapuna', ngaahi ngāue fakapolofesinale' moe fakataki', totongi feleti', mo e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga'.

Na'e fe'unga 'a e hulu 'i he 'akauni tefito' mo e \$39.7 miliona 'a ia 'oku lahi ange ia fakafehoanaki ki he hulu \$38.0 miliona 'i Tisema 2019. Na'e hā mai mei heni 'a e pa'anga tokoni ki hono to e langa fo'ou 'o e ngaahi fale nofo'anga na'e uesia 'e he Saikolone ko Gita mo Hāloti'. Ko e tākaki atu eni ki he holo 'i he pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi polōseki 'a e pule'anga' mo e fakatautaha' 'i tu'apule'anga 'i he ta'u' ki Tisema 2020.

Kaikehe, na'e í ai á e hulu 'i he 'akauni fakapa'anga' 'aki 'a e \$0.3 miliona mei he fe'amokaki \$9.5 miliona 'i he ta'u kuo'osi'. Na'e makatu'unga 'eni mei he lahi ange 'a e ngaahi fehū'aki pa'anga fakapangikee'.

**Fakafetongi Pa'anga Muli'**

Ne mālohi ange 'a e mahu'inga e pa'anga 'o e ngaahi fonua muli' 'oku tau fefakatau'aki mo ia' hangē ko e pa'anga 'Aositelēlia', Nu'usila', Fisi' pea mo 'Iulope', 'i he pa'anga Tonga' he ta'u' ki Tisema 2020. Koia ai na'e holo fakata'u mo e fakafetongi pa'anga muli lolotonga' (NEER) 'aki e pēseti 'e 4.9. Na'e toe holo foki mo e tu'unga totonu 'o e fakafetongi 'o e pa'anga Tonga' (REER) 'aki 'a e peseti 'e 7.5, á ia 'oku í ai 'a e fakalakalaka 'i he fe'au'auhi fakavaha'apule'anga 'a e ngaahi koloa mei Tonga' ni í hono fakahoa ki he ngaahi hoa fefakatau'aki, ó kaunga lelei eni kiate kinautolu óku hū koloa atu ki muli', pehē kiate kinautolu óku ma' pa'anga mai mei he ngaahi fāmilī mei muli'.



Na'e malava pē 'e he me'afua lolotonga ki he fakafetongi pa'anga muli' 'o pukepuke 'a e mahu'inga 'o e koloa muli' 'a e fonua' mo tokoni ki hono tauhi e pa'anga talifaki 'i muli' 'i he tu'unga 'oku fakafiēmālie. Tupu mei he ngaahi uēsia 'oku hoko mei he Koviti-19, 'oku 'i ai e ngaahi Pangikē Pule 'oku nau nga'unu ke fakafaingamalie' 'enau ngaahi fokotu'utu' ngāue fakapa'anga' 'aki hono holoki e totongi tupu 'oku nau tu'utu'uni'. 'Oku hokohoko atu aipē mo e holo 'o e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga', koe'uhi ko e fetō'aki á e mahu'inga e pa'anga 'o e ngaahi fonua muli' 'oku tau fefakatau'aki moia'.

**Pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli'**

Na'e tupu ma'olunga 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' 'i muli' 'i he ta'u' ki Tisema 2020, 'aki 'a e \$188.2 miliona ki he lekooti ma'olunga ko e \$675.6 miliona, 'o fe'unga eni ke ne feau 'a e māhina 'e 11.5 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai'. 'Oku ma'olunga ange 'eni 'i he tu'unga ma'ulalo taha óku fiema'ú' á



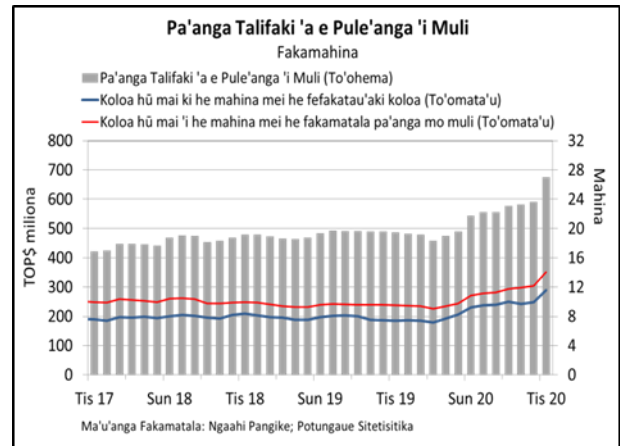
**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

ia ko e māhina 'e 3 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai.' Na'e makatu'unga 'a e tupu fakata'u' mei' hono ma'u mai 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he fakaakeake 'a Tonga mei he ngaahi uesia 'i he Saikolone ko Gita mo Hāloti', tokoni ki he mateuteu ki he Koviti -19, pea mo e toe lahi ange 'a e ngaahi talafi pa'anga taautaha mei muli'. Ko e konga lahi 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli ' 'oku 'i he pa'anga 'Amelika', 'Aositelēlia' moe Nu'usila'.

'Oku fakafuofua 'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua', 'o mā'olunga ange 'i he māhina 'e 3 'o e koloa mo e ngaahi ngāue hū mai' 'i he kahaú vave mai'. 'Oku makatu'unga eni mei he ámanaki é kei hū mai pē 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga', mo e ngaahi polōseki lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko', pea pehē ki he fakaakeake mei he Koviti-19. Kaekehe, 'e ala uesia 'a e fakafuofua ko eni' 'o kapau 'e 'i ai ha toloi 'i hono ma'u mai 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he patiseti 'a e pule'anga', pea pehē foki ki he tuai koia hono fakahoko 'a e ngaahi polōseki lalahi'. Ókapau foki é ta'efakafiemalie á e ola mei' he Lipooti ki hono siofi mo vakai'i e tu'unga muimui pau 'o Tonga ki he ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi felavei mo hono fakafepakií ó e feáveáki fakapulipuli ó e pa'anga kākā mo e fakapa'anga ó e ngaahi ngāue fakatautoioi', 'e uesia ai hotau vā mo e ngaahi pangikē muli', fefakatau'aki mo tu'apule'anga', tu'unga falala'anga ki he ngaahi tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa langa fakalalakala', pea pehē foki ki he tu'unga ó e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. 'E kei hokohoko atu pe hono siofi 'e he Pangikē Pule' 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua' koe'uhi' ko e hanganaki mai 'a e totongi nō ki he Pangikē EXIM 'o e Lēpapulika 'o e Kakai Siaina Siaina', pea mo e kamata hono ngāue'aki a e pa'anga ki he ngaahi polōseki lalahi'.

**Pōnite 'a e Pule'anga'**

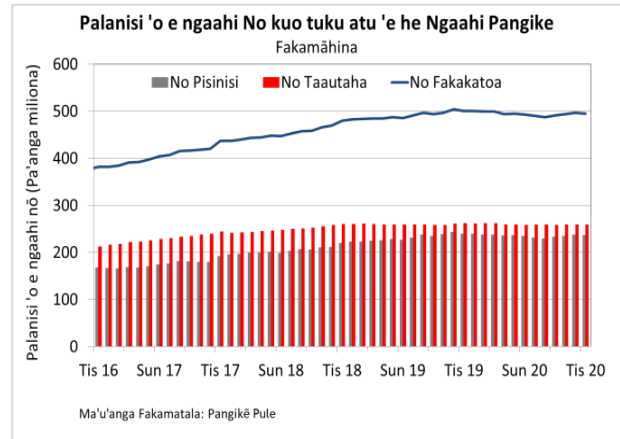
'I hono fatongia ko e fai lēsisita ki he ngaahi pōnite 'a e Pule'anga', na'e kakato ai e teemi 'o ha pōnite 'e 4 'i he 2020, 'o fe'unga mo e \$16.96 miliona 'a ia na'e toe hoko atu pē, pea ko e pōnite leva 'e 1 fe'unga mo e \$1 miliona na'e kakato hono teemi' pea na'e totongi fakafoki aipē. 'I he ngaahi pōnite na'e hoko atu', koe pōnite 'e 3 na'e hulu hake 'a e totongi mai' 'i he mahu'inga na'e tuku atu', pea ko e pōnite leva 'e 1 na'e si'isi'i ange e totongi mai' 'i he mahu'inga na'e tuku atu'. 'Oku fakahā mahino mai heni 'a hono fiema'ua ange 'o e 'inivesimeni 'i he pōnite 'a e Pule'anga' koe'uhi' koe ma'ulalo ange 'o e ngaahi totongi tupu 'i he fakahū pa'anga he ngaahi pangikee'. Ka neongo ia, na'e tuku atu 'a e ongo pōnite fo'ou 'a e Pule'anga' 'e 2 'i Ma'asi (\$10 miliona) pea mo Me 2020 (\$7.463 miliona), pea na'e ma'ulalo loua 'a e mahu'inga ne totongi mai' 'i he mahu'inga koia na'e tuku atu', 'o fakahaa'i mai heni 'a e ngaahi hoha'a 'a e māketi' ki he ngaahi uesia 'a e Koviti-19. Koe lahi taha 'o e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga' 'oku ma'u ia 'e he ngaahi pangikee' pea mo e ngaahi kautaha sino'i pa'anga mālōlō. 'I he faka'osinga 'o Fepueli 2021, na'e fe'unga kātōa 'a e pōnite 'a e Pule'anga' mo e \$67.347 miliona. Ko e ponite kotoa fe'unga mo e \$9.236 miliona 'e kakato hono teemi' 'i he ta'u 2021, pea ko e \$15 miliona ki he ta'u 2022. Óku hokohoko atu pē 'a hono totongi atu faka'ilekitulōnika 'a e pōnite 'a e Pule'anga' 'a ia koe pēseti 'e 60 'o e kau ma'u pōnite' kuo nau fili ke fakahū faka'ilekitulōnika 'a e tupu 'oku ma'u mei he pōnite' ki ha'anau 'akauni pangikē, pea koe pēseti leva 'e 40 'oku nau kei fili pe ke ngāue'aki 'a e totongi sieke'. Ko e lahi ange hono tuku atu 'o e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga' 'e tokoni lahi ia ki he langa fakalalakala 'a e tafa'aki māketi fakapa'anga' pea ne toe fakamalohi'i ange 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga'.





**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****Palanisi 'o e ngaahi Nō kuo tuku atu 'e he Ngaahi Pangikē (Lending Balance)**

Na'e māmālie ange 'a e tupu 'a e ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē 'i he ta'u' ki Tisema 2020, 'a ia 'oku ho'ata mai ai 'a e uestia lahi 'e he tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e Koviti-19 'a hono faka'ai'ai 'o e ngaahi pangikē' ke tuku atu e ngaahi noo', pea mo e fiema'u nō 'a e ngaahi pisinisi mo e taautaha'. Ko e fakakātoa 'o e ngaahi nō na'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē', na'e holo 'aki 'a e \$5.4 miliona (pēseti 'e 1.1) ki he \$495.4 miliona, fakahoa ia ki he tupu \$20.9 miliona (pēseti 'e 4.4) 'i he ta'u kuo'osi'. Na'e holo fakatou'osi 'a e ngaahi nō na'e tuku atu ki he ngaahi pisinisi' pea mo e nō taautaha', 'aki 'a e \$2.7 miliona (pēseti 'e 1.1) mo e \$2.6 miliona (pēseti 'e 1.0). Na'e makatu'unga 'a e holo 'a e ngaahi nō na'e tuku atu ki he ngaahi pisinisi' ('o kau ki ai mo e polokalama nō 'a e Pule'anga' 'a ia 'oku fakahoko 'e he Pangikē Fakalalaka 'o Tonga') mei' he si'isi'iange 'o e ngaahi nō na'e tuku atu ki he ngaahi kautaha 'a e pule'anga' pea mo e ngaahi pisinisi 'i he tafa'aki fefakatau'aki', fakatupu koloa' pea mo e sekitoa ngāue'aki 'o e ngaahi ma'u'anga ivi'. 'I he taimi tatau, na'e holo mo e ngaahi nō taautaha', tautefito ki he ngaahi nō fakatautaha makehe'.



'I he faka'osinga 'o Tisema 2020, na'e fe'unga 'a e ngaahi nō na'e fakapa'anga mei he polokalama nō 'a e Pule'anga' mo e \$8.35 miliona (pēseti 'e 46 'o e fakakātoa 'o e pa'anga nō), 'a ia ko e lahitaha ai' ko e pēseti 'e 50 na'e nō atu ia ki he sekitoa ngoue', pēseti 'e 16 ko e nō ako, pea pēseti leva 'e 14 'a e nō na'e tukuatu ki he sekitoa toutai'. Na'e toe tātaki atu foki ha \$5 miliona ki he polokalama nō 'a e Pule'anga' 'i hono fakafou'ou ko ia 'i 'Okatopa 2020, ke tokoni ki he fakaakeake 'a e ngaahi pisinisi takimamata' mo e toutai' 'a ia na'e uestia 'e he Koviti-19 mo e Saikolone Hāloti'. Ko e toenga palanisi leva 'i he pa'anga 'o e polokalama nō 'a e Pule'anga' ke noo'i atu ki tu'a' ko e \$9.86 miliona, 'a ia 'oku lahi pē ki he sekitoa takimamata', toutai' mo e ngoue'. Neongo 'a hono toe fakalahi 'o e vahevahe 'o e pa'anga ki he ngaahi sekitoa', 'oku kei tu' pē á e tu'unga ta'epau 'a e mahaki faka'auha fakamāmāni lahi', ó ne fakalotosi' ki he kau noo' mei' he'enua fie nō mei he pa'anga ko 'eni'.

Ko e tupu 'o e ngaahi nō ('ikai ke kau ki ai 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga') 'i hono fakahoa ki he lahi 'o e ngaahi fakahū pa'anga' (loans/deposit ratio), na'e holo mei he pēseti 'e 81.0 ki he pēseti 'e 69.2 'i Tisema 2020, 'a ia na'e ma'ulalo 'eni 'i he pēseti 'e 80 'oku fokotu'u 'e he Pangikē Pule'. Na'e kake ma'olunga foki 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē', 'aki 'a e \$117.8 miliona ki he \$422.8 miliona 'i he ta'u' ki Tisema 2020. Na'e makatu'unga 'eni mei he tupu 'aki 'a e \$84.7 miliona (pēseti 'e 53.8) 'a e 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', tupu mei he lahi ange 'enua fakatau atu 'a e pa'anga muli' ki he Pāngikē Pule'.

'I he vakai ki he kaha'u', 'oku hokohoko atu ai pē 'a e fakafuofua 'e he Pangikē Pule', 'e tupu māmālie pē 'a e ngaahi nō 'e tuku atu', koe'uhi' ko e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e mahaki Koviti-19, ó si'isi'i ange 'a e fiema'u ke 'inivesi', pea ma'ulalo ange 'a e ngaahi fiema'u fakalūkufua'. Ka neongo ia, ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga', 'oku ne faka'ai'ai e ngaahi pangikē' ke nau ngāue'aki 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue', ke toe tuku atu 'aki ha ngaahi nō 'i ha founa fakapotopoto ke faitokonia ai pē 'a e fakaakeake mo e tupu faka'ekonōmika'.

**Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga' (Deposit Balance)**

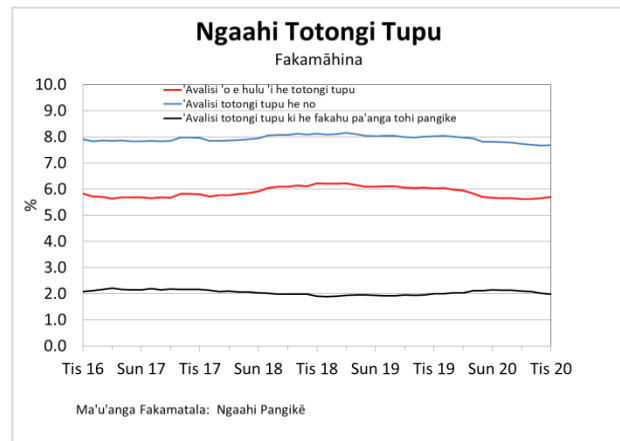
Na'e tupu 'a e palanisi fakakātoa 'o e fakahū pa'anga 'i he ngaahi pangikē, 'i he ta'u' ki Tisema 2020 'aki 'a e \$96.4 miliona (pēseti 'e 15.9) ki he \$703.9 miliona. Na'e kake kotoa 'a e ngaahi tafa'aki 'o e fakahū pa'anga'. Ko e fakahū pa'anga taimi nounou' na'e tupu lahi taha', 'a ia na'e fe'unga mo e \$49.2 miliona (pēseti 'e 19.4), makatu'unga 'i he lahi ange 'a e fakahū pa'anga 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga', ngaahi kautaha 'ikai ke ma'u tupu' (ngaahi siasi') pea mo e ngaahi pisinisi'. Na'e hoko hake heni 'a e fakahū pa'anga taimi tu'upau', 'a ia na'e fe'unga ia mo e \$26.8 miliona (pēseti 'e 10.7)

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'**

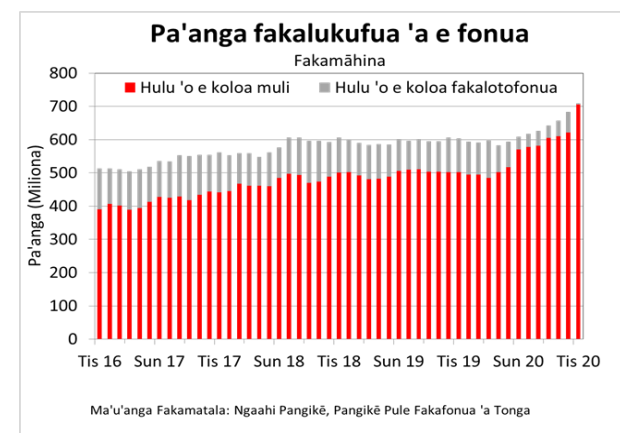
pea na'e lahi taha pē 'eni ki he ngaahi kautaha pa'anga vāhenga mālōlō, Pule'anga' mo e ngaahi kautaha 'ikai ke ma'u tupu' (ngaahi siasi'). 'Ikai ke ngata ai', na'e tupu mo e fakahū pa'anga taautaha', 'aki 'a e \$20.5 miliona (pēseti 'e 19.6), koe'uhi pē ko e lahiange 'a e fakahū pa'anga fakataautaha' 'i he'enua ngaahi fakamole'. Na'e fenāpasi foki 'a e lahi ange 'a e fakahū pa'anga taimi nounou' pea mo e kake 'a e totongi tupu' 'i he ta'u'. Óku tokoni foki mo e lahi ó e talafi pa'anga taautaha mai mei muli', mo e ngaahi tokoni á e Pule'anga' ki hono fakaakeake e ékonōmika' ki he tupu á e fakahū pa'anga i he ngaahi pangikee'.

**Ngaahi Totongi Tupu'**

Ko e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu' (weighted average interest rate spread) 'i he ta'u' ki Tisema 2020, na'e holo'aki 'a e poini pēseti 'e 32.68 ki he pēseti 'e 5.70. Ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi noo', na'e holo 'aki 'a e poini pēseti 'e 33.85 makatu'unga 'i he ma'ulalo ange 'a e totongi tupu' 'i he ngaahi nō fakapisinisi na'e tuku atu ki he sekitoa keli'anga maka' mo e maka koloa', langa fale', sekitoa ngāue'aki 'o e ngaahi ma'u'anga ivi', pea pehē foki ki he nō fakatautaha makehe'. Na'e holo mo e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he fakahū pa'anga' 'aki 'a e poini pēseti 'e 1.17, makatu'unga 'i he holo fakatou'osi 'a e totongi tupu' 'i he fakahū pa'anga taimi tu'upau' mo e fakahū pa'anga taautaha', 'o lahi ange 'i he kake 'a e totongi tupu' 'i he fakahū pa'anga taimi nounou'.

**Pa'anga Fakalūkufua 'a e Fonua' (Broad Money)**

'I he ta'u' ki Tisema 2020, na'e kake 'a e pa'anga fakalūkufua 'a e fonua' (broad money) 'aki 'a e \$105.3 miliona (pēseti 'e 17.5) ki he \$707.5 miliona. Na'e ma'olunga 'aupito 'a e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga' 'i muli' pea mo e hulu 'i he koloa muli 'a Tonga' (net foreign assets), makatu'unga mei hono ma'u mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti' á e Pule'anga', mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he fakaakeake 'a Tonga mei he Koviti-19 mo e Saikolone Hāloti'. Na'e holo mo e hulu 'i he koloa fakalotofonua' (net domestic assets), koe'uhi' pē ko e ma'olunga ange 'a e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga', 'i hono ma'u mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni mei muli'.

**Ola Fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue 'a e Ngaahi Pangikē**

Na'e tupu hake 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikee' 'aki e pēseti 'e 11.9 (\$0.1 miliona) ki he \$991.2 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u' ki Tisema 2020. Na'e fakatefito 'eni ki he kake 'a e ngaahi fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikee' 'i he ngaahi pangikē kehe', 'o lahi taha mei' he 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē faka-komesiale' 'i he Pangikē Pule' lolotonga 'a e ta'u'. Na'e tākaki atu ki heni 'a e lahi ange á hono fakatau 'e he ngaahi pangikee' á e pōnite 'a e Pule'anga' pea kake mo e ngaahi koloa fakalūkufua 'ikai fakapa'anga', 'aki 'a e \$10.0 miliona (pēseti 'e 39.1) mo e \$2.1 miliona (pēseti 'e 3.7). Na'e holo 'a e ngaahi nō fakakātoa' 'aki e pēseti 'e 1.0 (\$5.0 miliona) lolotonga 'a e ta'u', makatu'unga 'eni mei' he holo 'i he nō ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga' pea mo e sekitoa taautaha'. Neongo 'a e holo ko 'eni', na'e 'i ai pē á e kake i he nō ki ha ngaahi sekitoa 'o tautau tefito ki he ngaahi pisinisi taautaha' i he lolotonga 'a e ta'u'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'***

Na'e kake foki mo e ngaahi mo'ua fakalūkufua 'a e ngaahi pangikee' 'aki 'a e pēseti 'e 13.8 (\$96.2 miliona) 'o makatu'unga 'eni mei he kake 'i he fakahū pa'anga', tupu mei' he ngaahi misinale fakata'u 'a e ngaahi siasi', fakahū pa'anga' 'a e ngaahi kautaha vāhenga mālōlo', mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he Pule'anga' lolotonga 'a e ta'u'.

Na'e kei hokohoko atu ai pē hono pukepuke 'e he ngaahi pangikee' 'a e tu'unga lelei 'o 'enau tupu fakapa'anga', fakataha mo e tu'unga ma'olunga 'oku 'i ai 'a 'enau pa'anga ngāue', mo e sino'i pa'anga tefito 'i he lolotonga 'a e ta'u' ki Tisema 2020. Ka neongo ia, 'oku kei ma'ulalo eni mei' he tupu fakapa'anga na'e lekooti 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi'. Na'e 'i he pēseti 'e 2.2 'a e tupu na'e ma'u mei' he ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikee' (Return on Assets), pea pēseti 'e 7.6 'a e tupu na'e ma'u mei' he ngaahi pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikee' (Return on Equity), 'a ia 'oku ma'ulalo eni 'i hono fakahoa ki he pēseti 'e 3.7 mo e pēseti 'e 13.5 takitaha 'i he ta'u kuohili'. 'Oku makatu'unga eni mei' he hiki 'a e fakamole ki he pa'anga talifaki' he lolotonga 'a e ta'u', ko e tokateu 'a e ngaahi pangikee' ki ha mole mei' he hokohoko atu koia 'a e mahaki vailasi Koviti-19, talu mei he kongā ki mu'a 'o e ta'u 2020. Na'e holo 'a e faikehekehe 'i he totongi tupu 'i he noo', pea mo e totongi tupu 'i he fakahū pa'anga' (net interest margin) ki he pēseti 'e 3.6 'i Tisema 2020 mei he pēseti 'e 4.0 'i he taimi tatau 'i he ta'u kuohili'. Na'e makatu'unga eni mei he holo 'i he totongi tupu ki he noo' (interest income), pea mo e toloi 'i he totongi tupu mei he ngaahi nō 'oku nau kau ki he polokalama tokoni ki he Koviti-19. 'I he taimi tatau 'oku hiki hake 'a e ngaahi fakamole ki he fakahū pa'anga' (cost of fund) ki he pēseti 'e 1.8 mei he pēseti 'e 1.7 'i Tisema 2019.

'Oku kei hokohoko atu ai pē 'a e uesia e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikee', makatu'unga mei hono toe fakalōloa 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue tokoni ki he Koviti-19 'aki 'a e toe māhina 'e 6 'i he taha 'o e ngaahi pangikē lalahi' ki he 'enau kasitoma'. 'Oku kau heni 'a e toloi 'o e ngaahi totongi tupu 'i he nō, pē ko e toloi 'a e totongi tupu' mo e totongi nō 'i he māhina e 3 o a'u ki he māhina 'e 6. 'Oku toe 'i ai pē mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kehe 'o kau ki ai e holoki 'o e ngaahi totongi tupu', mo hono to'o 'o e ngaahi totongi kehe 'oku angamaheni hono tānaki ki ha nō 'oku fakafou'. 'I 'Epeleli 2021, e kakato ai a e ta'u 'e 1 'o e 'inasi' 'a e kau kasitomā 'e ni'ihi he ngaahi fokotu'utu'u ngāue tokoni ki he Koviti-19. 'I he 'osi' 'a 'Epeleli 2021, 'e fai ha ngāue ki hono toe siofi 'e he ngaahi pangikē 'a e tu'unga fakapa'anga 'oku 'i ai 'a e kau kasitomā ko 'eni' ki hono totongi fakafoki 'enau ngaahi noo', pea mo fakapapau'i 'a e tu'unga totonu 'oku nau 'i ai takitaha. 'E malava ke holo 'a e ngaahi nō ko'eni 'o palōpalema 'o uesia ai 'a e tu'unga sino'i pa'anga tefito', pea mo e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē. 'Oku kei 'i he tu'unga mālohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē 'i hono fakahoa ki he ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia' 'i he pēseti 'e 30.5 'i Tisema 2020, 'o mā'olunga ange 'eni 'i he pēseti 'e 28.8 'i Tisema 2019, pea kei ma'olunga pē ia 'i he tu'unga mā'ulalo taha 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule', 'a ia ko e pēseti 'e 15. Na'e makatu'unga 'eni mei he holo 'a e ngaahi nō kuo tuku atu' 'o si'isi'i ange ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia', lolotonga hono pukepuke pē 'a e tupu fakapa'anga' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Lolotonga 'a e kake 'a e sino'i pa'anga tefito', na'e hokohoko atu hono tānaki 'e he ngaahi pangikē 'enau pa'anga tupu' 'i Sanuali 'o e ta'u kotoa ki he 'enau tupu fakalūkufua'.

Neongo 'oku fakafuofua 'e kei 'i ha tu'unga mālohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikee', 'a ia 'e kei tauhi pē 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikee' 'i hono fakahoa ki he ngaahi koloa fakalūkufua 'e malava ke uesia', ke mā'olunga 'i he pēseti 'e 30 'o a'u ki Sune 2021. Ka neongo ia, 'e malava ke uesia 'eni mei' ha kake 'a e ngaahi nō palopalema', mo e holo 'i he pa'anga fakakātoa 'a e ngaahi pangikē tupu mei he totongi atu 'e he ngaahi pangikē muli' 'enau tupu' ki he 'enau ngaahi 'ulu'i 'ofisi 'i tu'apule'anga', pea pehē ki he totongi atu 'e he ngaahi pangikē fakalotofonua' 'enau tupu' ki he 'enau kau ma'u 'inasi'. 'Oku malava pē ke toloi 'a e totongi' 'e he ngaahi pangikē fakalotofonua' 'enau tupu' ki he 'enau kau ma'u 'inasi', ke tokoni ki he tu'unga 'o e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē, ke tu'u talifaki ki ha ngaahi uesia 'e hoko mei he kake 'a e ngaahi nō palopalema'.

'Oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e ngāue'aki 'e he ngaahi pangikē 'enau pa'anga ngāue' 'i he lolotonga ko 'eni 'a e hoko 'a e Koviti-19, 'a ia 'oku fakafuofua 'e kake hake 'a e nō 'i hono fakafehoanaki ki he

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

fakahū pa'anga 'a e ngaahi pangikē ke ofi ki he pēseti 'e 80 'i Sune 2021, 'i he fakafuofua 'e kei hokohoko atu pē 'a e kake 'i he nō kae holo 'a e fakahū pa'anga'.

Na'e hokohoko atu ai pē 'a hono tokanga'i 'a e tu'unga lelei 'oku 'i ai 'a e ngaahi koloa fakalūkufua 'a e ngaahi pangikē' lolotonga e ta'u'. Na'e kake 'a e fakakātoa 'o e ngaahi nō palopalema', 'aki 'a e pēseti 'e 12.4 (\$2.0 miliona) ki he \$18.1 miliona lolotonga e ta'u' ki Tisema 2020. Ko e kake ko'eni' 'oku ne fakafongia' 'a e pēseti 'e 3.7 'o e nō fakakātoa', 'o fakafehoanaki 'eni ki he pēseti 'e 3.3 'i he ta'u kuohili'. Ko e hiki ko'eni 'i he pēseti 'o e ngaahi nō palopalema' na'e makatu'unga ia mei he 'ikai lelei 'a e sekitoa ngoue' (si'isi'i e silini hū mai makatu'unga 'i he palopalema e to'u hina'), 'o kau atu ki ai mo e ngaahi nō fale', pea pehee foki ki he holo 'i he noo' he lolotonga e ta'u'. 'Oku laka hake 'i he pēseti 'e 70 'o e ngaahi nō palopalema' ko e ngaahi nō fale taautaha pea kuo palopalema 'eni tupu mei he mole á e ngāue', hiki atu ki he ngaahi fonua muli', pea mo e ni'ihī kuo nau malōlō (penisoni) mei he ngāue'. Ko e pēseti 'e 30 'o e ngaahi nō palopalema', ko e lahi taha á i koe ngaahi nō ia 'i he sekitoa ngoue' pea mo e ngaahi pisinisi faka-polofesinale' mo e ngaahi ngāue kehe'.

Na'e kake 'a e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema' lolotonga e ta'u' 'aki 'a e \$8.8 miliona ki he \$23.7 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei hono siofi fakakuata 'e he ngaahi pangikē ke fakapapau' 'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'oku nau vahe' i ki he ngaahi nō palopalema'. Ko e fakakātoa 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema' (coverage ratio), na'e 'i he pēseti 'e 130.9 fakahoa 'eni ki he pēseti 'e 92.5 'i he ta'u kuo'osi', 'o mahino heni 'a e tauhi 'e he ngaahi pangikē' 'a e pa'anga talifaki fe'unga ki he ngaahi nō palopalema'. 'Oku fakafuofua ko e ngaahi nō palopalema' ki he nō fakakātoa 'o e ngaahi pangikē' 'e 'i he pēseti e 10 'i Sune 2021. 'Oku makatu'unga 'eni mei he fakakaukau ko e ni'ihī 'o e ngaahi pisinisi lalahi' 'oku nau lolotonga kau 'i he polokalama tokoni ki he Koviti-19, (tautaufito ki he sekikota takimamata' mo e fefononga'aki') 'e malava ke 'ikai tenau toe kake ke toe hoko atu 'enau pisinisi angamaheni'.

'Oku lolotonga ngāue 'a e Pangikē Pule' fakatatau ki he ngaahi palani kuo fokotu'utu' ngāue ki he sisitemi totongi pa'anga fakafonua' (Tonga National Payment System – TNPS). Ko e taumu'a' ke fakapapau' 'i 'oku fakafou 'a e totongi pa'anga' 'i ha founa 'oku faingofua, pau mo malu kiate kinautolu kotoa pē tenau ngāue'aki'. 'Oku lolotonga fakahoko 'a hono tesi e sisitemi ko 'eni talu mei 'Okatopa 2020. 'Oku tokoni 'eni ki he ngaahi ngāue 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale' tautautefito ki hono totongi atu 'a e ngaahi sieke', pea 'oku tokanga'i pē 'a e ngaahi ngāue ko 'eni 'e he Pangikē Pule'. 'E tokoni foki 'a e sisitemi ko 'eni ki hono tukumai 'i he taimi pē koia' 'a e ngaahi palanisi mo e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e ngaahi pangikē pea mo hono fakafehoanaki' ke fakapapaui' 'oku tonu.

'Oku hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono fakalelei'i 'a e founa tokangaekina 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga', 'aki 'a hono fokotu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono sivi'i' 'o fakatefito 'i he ngaahi faingata'a fekau'aki mo e ngaahi nō, mo e ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, ke fakapapau' 'i 'oku malava ke matu'uaki ha ngaahi palopalema pehe' ni, pea he 'ikai uesia ai 'a 'enau fakahoko fatongia'. 'Oku toe tōnaki ha ngaahi Tohi Tu'utu'uni fo'ou ki hono fakahoko fakapotopoto 'a e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi pangikē', mo e Tohi Tu'utu'uni ki ha ngaahi tu'unga malu faka-komipiuta, pea pehē foki ki hono fakamālohia 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha ma'u'anga fakamatala ki he ngaahi nō 'i Tonga' ni. 'Oku fakalahi moe fatongia á e tafaáki 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi pangikē ke kau ai 'a hono tokanga'i mo siofi 'a e fe'ave'aki holo 'a e pa'anga 'uli pea mo hono fakapa'anga e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

**Tokanga'i 'o e ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha Pangikē**

Ko hono fa'u 'o ha ngaahi fa'unga ngāue ki hono pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē' ko ha taumu'a mahu'inga ia ki he Pangikē Pule'. 'Oku fakataumu'a 'eni ke fakakakato 'a 'ene taumu'a koia ki hono langa hake ha tu'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei', pea pehē foki ki hono malu'i 'o e kau konisiuma fakapa'anga'. 'Oku fakahoko foki 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē' ha fatongia mahu'inga 'aupito 'i hono kake'i hake 'a e tupu 'i he tu'unga faka'ekonōmika'. Neongo ko e kongā si'i pē 'eni kā 'e malava kene fakatupu ha ngaahi

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'***

faingata'a ki he tu'unga fakapa'anga fakalūkufua'. Ka neongo ia, ko ha ngaahi founa ngāue maau mo lelei tene lava ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e ngaahi faingata'a koia 'e malava ke hoko'. 'E toe lava foki ai ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha toe fili 'e taha kehe mei' he ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'oku malu mo lelei kene lava fakahoko fatongia ki ha ngaahi tafa'aki pau 'o e 'ekonōmika' 'oku 'ikai kenau lava 'o ma'u ha faingamālie ke ngāue'aki e ngaahi ngāue fakapa'anga (access financial services) 'i he ngaahi kautaha fakapa'anga lalahi ange'.

'Oku hokohoko atu ai pē foki hono siofi mo tokanga'i 'e he Pangikē Pule' 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e hongofulu mā fā kuo laiseni', 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Lao ki he Fakafetongi Pa'anga Muli 2018. Ne tāpuni foki 'e he ngaahi pangikē fengāue'aki 'i muli' 'a e 'akauni 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'i Tonga'. Ne fakahoko leva 'e he Pangikē Pule' ha ngaahi founa ke tokoni'i 'a e fehū'aki pa'anga', 'aki hono hiki hake 'a e ngaahi laiseni ki he ngaahi kautaha talafi pa'anga na'e lolotonga laiseni kalasi B (talafi pa'anga mai pē mei tu'apule'anga) ki he laiseni kalasi A (talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga pea mo talafi mei Tonga' ni ki tu'apule'anga). 'I he taimi tatau, 'oku kei fakapapau'i pē 'oku nau fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni' kae tautautefito ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei' he founa kākaa' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (AML/CFT requirements). 'Oku kau heni 'a e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' fakafou 'i he ngaahi fakataha 'oku fa'a fakahoko, ngaahi 'a'ahi fakakuata, ngaahi ako (trainings) pea mo hono tokoni'i kinautolu ke nau mahino'i 'a e mahu'inga ko ia ke fakamālohia mo fakalakalaka 'enau 'ilo ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei' he founa kākā' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi', kae malava ke kei tauhi 'e he ngaahi pangikee' 'enau ngaahi 'akauni'. 'E toe lahi ange e ngaahi 'akauni pangikē 'e tāpuni 'e he ngaahi pangikee' 'okapau 'e 'ikai ola lelei á e līpooti ki hono vakai'i 'o e tu'unga muimui pau 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi felave'i mo hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa', mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia', mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

'Oku 'omi 'e he Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō iiki 2018, 'a e mafai ki he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga', ke laiseni ha kautaha nō iiki. Ko e Kautaha nō Tautaha ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Sauté (SPBD), ko e kautaha nō iiki pē ia 'e taha 'i Tonga' ni 'a ia na'e laiseni 'i he 'aho 24 'o Fepueli 2020. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' 'i hono fatongia ke tokanga'i, 'aki 'a hono toutou sivi'i mo vakai'i ma'u pē 'a 'enau ngaahi līpooti fakapa'anga' mo 'enau faifatongia', ó fakatatau ki he lao 'o e kautaha nō iiki'. 'Oku fakataumu'a 'eni ke fakapapau'i 'a 'enau tu'unga mo'ui lelei fakapa'anga' mo 'enau fakahoko fatongia', ke hokohoko atu pē 'a 'enau fakahoko fatongia ki he kakai'. Tānaki atu kiai', 'i hono laiseni koia 'o e kautaha nō pa'anga iiki ko eni' 'oku' ne faka'atā ai 'a e Pangikē Pule' kene lava 'o sivi'i 'a e lahi o e ngaahi moua fakapa'anga 'o ha tokotaha tautaha' koe'uhi ke lava ai hano fa'u ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue kene teke hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'.

Kuo 'osi kamata foki 'a e ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i he Lao ki he ngaahi Kautaha Nō atu 'o e Pa'anga 2018, 'aki hono lesisita 'a e ngaahi kautaha nō atu e pa'anga'. Kuo laka hake 'i he toko 120 na'e lesisita ki he Pangikē Pule' fakataha mo 'enau ngaahi fakaikiiki' ke fakahoko á e ngāue ki hono laiseni á e ngaahi kautaha' ni. 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 90% 'o e ngaahi kautaha nō atu 'o e pa'anga' fakakatoa mei Tongatapu, pea ko e toenga' ó e ngaahi kautaha nō 'oku mei' he ngaahi 'otu motu' hangē ko Vava'u, Ha'apai pea mo 'Eua. 'Oku 'i ai á e ni'ihi 'o e ngaahi kautaha nō ne lēsisita mai' 'oku 'ikai ko ha kautaha nō kinautolu ia ó fakatataú ki he Lao' pea 'e faka'ata kinautolu ia mei hono laiseni ko ha kautaha nō.

'Oku lolotonga vakai'i foki 'a e ngaahi fakamatala mei' he ngaahi kupu fengāue'aki', fekau'aki mo e Lao fakaangaanga 'o e Kautaha Malu'i 2018, pea mo teuteu atu ki ha fakataha fakakātoa mo e ngaahi kupu fengāue'aki' á ia 'oku fakafuofua ke fakahoko kimu'a 'i he faka'osinga 'o Ma'asi 2021.

Koe Lao fakaangaanga ki he Vāhenga Mālōloo', 'oku lolotonga ngāue kiai 'a e ngaahi kupu fengāue'aki' ki hanau tānaki 'a ia 'e fakakakato ki he Pangikē Pule' 'i he 'aho 19 'o Ma'asi 2021. Lolotonga ia', 'oku kei hokohoko atu pē hono tānaki 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi līpooti fakamāhina



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

mei' he ongo Kautaha Vāhenga Mālōlō, mo e ngaahi līpooti fakakuata mei' he ngaahi kautaha malu' 'i 'e fā. Ko e taumu'a hono tānaki fakakatoa 'a e ngaahi līpooti' ni, ke toe mahino' i ange 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikee' ni, pea mo e natula ó e pisinisi 'oku nau fakahoko', pea mo vakai' i foki 'enau ngaahi tu'unga fakapa'anga fakalūkufua', pea mo e ola 'o 'enau ngaahi ngāue fakapa'anga', ke fakapapau' i 'oku kei pukepuke e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga'.

Na'e toe fa'u foki 'e he Pangikē Pule' ha Lao fakaangaanga ki he ngaahi kautaha Kulētiti 'Iunioni' 'a ia ne 'osi tuku atu 'eni ki he Potungāue Pa'anga'. Ko e fakataumu'a 'eni ke tokoni 'a e Pule'anga' ki hono fakatupulaki 'o e Kulētiti 'Iunioni' 'a ia te ne lava 'o poupu' i 'a e fakahū pa'anga', mo fakaivia hono tukuatu e ngaahi nō ma'ama'a' 'i he ngaahi feitu'u tuku'uta mo mama'o atu', 'aia 'oku 'ikai ha pangikē ai'. 'Oku lolotonga pule' i foki 'e he Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika' 'a e Lao Kulētiti 'Iunioni 1978 'a ia 'oku fakataumu'a ke lava fakata'e'aonga' i pea fetongi 'aki 'a e Lao fo'ou ko eni ki he Kulētiti 'Iunioni'.

**Ngaahi Palani ke Fakafaingofua' i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'**

Na'e hokohoko atu ai pē hono fakahoko 'e he Pangikē Pule', 'a hono fatongia ko e faka'ai'ai hono fakafaingofua' i 'a e ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i Tonga' ni. Na'e malava eni 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi tefito' i taumu'a ki hono fakafaingofua' i e ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga', ke fakatupulaki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he tāautaha' pea mo e ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki'.

'I he ta'u' ki Sune 2020, na'e līpooti ai 'e he ngaahi pangikee' pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee' 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' 'aki 'a e \$3.0 miliona (pēseti 'e 11) ki he \$25.4 miliona. Na'e makatu'unga 'eni mei' he holo 'a e palanisi nō ki he sekitoa 'o e ngaahi ngāue kehe', ngoue' pea mo e takimamata'. Ko e holo ko 'eni' na'e makatu'unga ia 'i he lahi ange 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' 'i he ngaahi pangikee', 'i he hiki hake 'i he mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' 'i he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ee'. Ko e holo 'i he mahu'inga 'o e palanisi nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki', na'e hā ai 'a e uestia 'e he Koviti-19 'a e pa'anga hū mai 'a e ni' ihi 'o e ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki', tupu mei' he holo 'a e ngaahi fiema'u fakalūkufua', 'o makatu'unga mei' he kaniseli 'a e ngaahi polokalama fakafonua' mo e siasi', tāpuni 'a e kau'āfonua', pea moe uestia 'o e koloa hū atu ki muli' mei' he fakangatangata 'o e sivi koloa malu' (biosecurity restrictions), 'o hoko ai 'a e holo 'i he uta atu 'a e ngoue ki tu'apule'anga'.

Na'e hiki hake 'a e tokolahi 'o e ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' 'aki 'a e toko 341 (pēseti 'e 16) ki he toko 2,467 'i he ta'u' ki Sune 2020. Na'e makatu'unga 'eni 'i he hiki lahi 'i he tokolahi 'o e ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' 'i he tafa'aki ngaohi koloa', fefakatau'aki fakalūkufua', fakamovetevete' pea mo e ngoue'. Ko e tupu 'i he tokolahi 'o e nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki' na'e makatu'unga ia 'i he toe lahi ange 'a e ngaahi nō ne tuku atu 'e he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē, 'o hangē ko e ngaahi polokalama tokoni ki he Koviti-19 pea mo e Saikolone Hāloti'. Ko e kake 'i he tokolahi 'o e nō ki he ngaahi pisinisi tāautaha mo iiki ki he tafa'aki ki he fefakatau'aki fakalūkufua mo fakamovetevete', ko e ngaahi nō 'a e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ki he fefakatau'aki 'i he falekoloa fakamovetevete' pea mo e ngaahi fefakatau'aki 'i he fea' (Flea market).

Na'e hā 'a e holo si' i 'a e me'afua ki he ngaahi naunau fakapa'anga' 'i he ta'u' ki Sune 2020. Ko e me'afua ko 'eni 'oku kau 'a e ngaahi va'a' mo e ngaahi fakafofonga (agents) 'a e ngaahi pangikee' pea pehē ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē (Nōn-banks), ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa' (EFTPOS), pea mo e ngaahi misini toho pa'anga (ATMs) 'a e ngaahi pangikee'. Ko e holo si' i 'i he ngaahi naunau fakapa'anga', na'e makatu'unga ia 'i he holo 'i he



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i'***

lahi 'o e ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa' (EFTPOS) 'i loto falekoloa 'a e ngaahi pangikee'. Na'e makatu'unga 'eni mei' he uesia 'a e Koviti-19 'o 'ikai lahi 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa' pea mo e holo 'i he fiema'u fakalūkufua'. Neongo 'a e holo 'a e lahi 'o e mīsini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto 'i he ngaahi falekoloa', na'e kei kake pē 'a e lahi 'o e ngaahi va'a' pea mo e ngaahi fakafofonga fakapangikee'. Kaekehe, na'e hiki hake 'a e ngaahi naunau fakapa'anga 'a e ngaahi kautaha pa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee', makatu'unga pē 'i he toe lahi ange 'a e ngaahi va'a 'i he ngaahi 'otu motu', 'o hā ai 'a e hū mai 'a e ngaahi Kautaha Fakafetongi pa'anga muli fo'ou'. 'Oku kei tu'u ai pē 'a e Kautaha Nō Tāautaha ki he Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute (SPBD) ko e Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē 'oku lahi taha 'enau ngaahi naunau fakapa'anga', 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē kehe' 'i he ta'u'. 'Oku fenāpasi 'eni mo e ngaahi taumuá ngāue mo e fatongia 'oku fakahoko 'e he Kautaha Nō Tāautaha ki he Fakalalakaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute ki he'enau kau memipa' 'i he ngaahi 'otu motu' kotoa tukukehe 'a e ongo Niua'.

Mei' he tafa'aki ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga', na'e hā 'a e kake 'i he ngaahi me'afua ki hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i he ta'u', makatu'unga 'i he tupu fakatou'osi 'a e fakakātoa 'o e tokolahi 'o e 'akauni fakahū pa'anga tāautaha', pea mo e 'akauni nō tāautaha'. Ko e kau kasitomā 'a e ngaahi pangikee' na'e makatu'unga ai 'a e tupu', koe'ūhi ko hono fiema'ua ange 'e he kau kasitoma' ia ke fakahū hangatonu mai ki he'enau 'akauni pangikē 'a e ngaahi talafi pa'anga mai mei muli', kenau toki ngāue'aki 'a e ngaahi mīsini toho pa'anga' pe koe ngaahi misini to'oto'o fefakatau'aki koloa 'i loto falekoloa'. Ko e ngaahi fiema'u ko'eni' 'oku makatu'unga ia ki he tu'utu'uni 'o e Koviti-19 ki he vā mama'o fakaetangata' (social distancing). 'Ikai ko ia pē, na'e fakaava moha ngaahi 'akauni fo'ou ki ha kau kasitomā ke malava kenau ma'u 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga', 'o fou 'i he Kulupu tokoni 'o e Fakaakeake Faka'ekonōmika'.

'Ikai ko ia pē, 'oku 'uhinga 'a e fehū'aki pa'anga fakalotofonua' ki he pa'anga 'oku fe'āve'aki 'e he ngaahi Kautaha Fehū'aki Pa'anga muli' ki ha taha pē 'i Tonga' ni. Na'e holo 'a e fe'ave'aki pa'anga hū mai fakalotofonua', 'aki 'a e \$3.2 miliona ('aki e pēsiti 'e 23) 'i he ta'u' 'o ngata ki Tisema 2020. Na'e makatu'unga 'a e holo' ni mei' he holo 'a e ngaahi fe'ave'aki pa'anga hū mai ki Vava'u mo Ha'apai mei Tongatapu'. Ko e holo 'i he tokoni pa'anga ki he ngaahi famili' pea mo e ngaahi me'a'ofa pa'anga' na'e makatu'unga ai 'a e holo 'i he fe'ave'aki pa'anga hū mai fakalotofonua' kae lahi ange e ngaahi me'a'ofa koloa'. 'Oku 'i ai 'e ni'ihī taautaha 'oku nau tokoni ki honau famili 'i he 'otu motu' 'aki 'enau 'ave koloa, pea pehē foki ki he tokoni 'a e ngaahi fāmili mei' he ngaahi 'otu motu'. 'Oku fenāpasi 'eni mo e holo 'i he ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua' mo fakamāmāni lahi foki', tupu pe mei' he uesia 'a e Koviti-19.

'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu ai pē 'a e kake 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'i hono pule'i 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikee', ke lava 'o malu'i 'a e kasitoma' pea mo e ngaahi kupu fekau'aki mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'. Ko e ngaahi Kautaha fakapa'anga koia 'oku 'ikai ko ha pangikē 'oku nau fakahū pa'anga hangatonu ki he ngaahi 'akauni', pea mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi misini toho pa'anga' 'o 'ikai fakahoko 'i he kānita', 'e malava ke hokohoko atu 'a e tupulaki 'enau 'inasi 'oku nau ma'u 'i he maketi'. 'Oku makatu'unga 'eni mei' he toe manakoa ange ki he kau konisiuma' hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga fakatekinolosia'.

Ko hono pule'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē, 'e malava kene 'omai ai ha ngaahi naunau fakapa'anga faingofua hono ma'u' pea toe sai ange, ko e fe'au'auhi 'i he ngaahi kautaha fakapa'anga' tene fakatupunga ai ke holo 'a e totongi 'o hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga', 'a ia 'e tokoni leva ia ki he tupulaki faka'ekonōmika'. Kaekehe, ko e fakata'e'aonga'i koia 'a e aleapau fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e taha 'o e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli' pea mo e taha 'o e ngaahi pangikē fakakomesiale' 'i he 'otu motu', pea mo hono tāpuni 'a e taha 'o e ngaahi va'a 'o e ngaahi pangikē 'i Vava'u', te ne fakangatangata 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga taautaha'. 'E hokohoko

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

atu pē 'a e fengāue'aki 'a e Pangikē Pule' pea mo e ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ki hono tokanga'i mo fakakake 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he taautaha' pea mo e ngaahi pisinisi taautaha mo iiki' fakatou'osi.

Neongo ia, 'e toe lahi ange hono fakata'e'aonga'i koia 'a e aleapau fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli' pea mo e ngaahi pangikē fakakomesiale' pea 'e toe si'isi'i ange e lahi 'o e ngaahi naunau fakapa'anga 'i he 'otu motu', 'okapau 'e 'ikai ola lelei e lipooti ki hono vakai'i 'o e tu'unga muimui pau 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi felave'i mo hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa', mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia', mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

***Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa', mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia, mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'***

'I he ta'u' ni, ne toutou fakahoko foki ha ngaahi fakataha 'ae Kulupu Ngāue ki hono tokangaekina 'o e ngaahi hia Fakapa'anga Lalahi'. Koe kulupu ngāue' ni foki 'oku kau ki ai ha kongā 'o e ngaahi Potungāue fakapule'anga' pea pehe ki he ngaahi Potungāue fekau'aki ki hono fakamamafa'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao'. Ko e ngaahi fakataha ko' eni ne fakataumu'a ki hono vakai'i mo fakatonutonu 'a e lipooti 'uluaki mo hono ua felāve'i mo hono vakai'i 'o e tu'unga muimui pau 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi felave'i mo hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa', mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia', mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi'.

'I Ma'asi 2020, ne ta'ofi fakataimi ai 'a e ngāue' ni makatu'unga pē 'i he ngaahi tu'utu'uni ta'ota'ofi fakamāmāni lahi 'a e Koviti-19. 'I he 'aho 16-18 'o Fepueli 2021, ne toe hoko atu ai 'ae ngāue' ni 'aki hono fakahoko ai 'ae fakataha tu'o ua pea mo kinautolu ne nau kau ki he ngāue sivi'i ko eni 'o e fonua' 'i he 2019. Ko e ngaahi fealēlā'aki lolotonga e fakataha' ni, ne tefito ia 'i he lipooti fakaangaanga hono tolu', pea na'e fakataumu'a ia ke fakatonutonu 'a e ngaahi fakamatala 'ikai kakato mo totonu 'i he lipooti, pea mo 'omai foki ha toe faingamālie ki he fonua' ke taukapo'i 'a e ngaahi 'ēlia 'o e lipooti' 'oku malava ai ke toe hā lelei ange ai 'a e fa'unga malu 'o e fonua'.

Kuo 'omi 'e he Kulupu 'Esia Pasifiki' ha taimi tēpile fo'ou ki he ngāue' ni hili 'a e ngaahi fakataha ko ia 'i Fepueli 2021. 'Oku 'amanaki atu 'a Tonga ki he lipooti fakaangaanga hono 4 'i he kongā loto 'o 'Epeleli 2021, pea 'oku 'amanaki ke maau 'a e lipooti aofangatuku' 'i Me 2021. 'E mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a e lipooti hono 4 ki Tonga ke toe vakai'i, 'o hangē ko ia ko e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'utu'u 'o kau ai e ngaahi me'a ne fai hono taukave'i mo e ngaahi tānaki ne fakahū 'e Tonga lolotonga e fakataha 'i Fepueli'. 'E fakahoko 'a hono aofangatuku 'o e lipooti 'a Tonga' 'i Sune 2021 'i he fakataha lahi fakata'u 'a e kau mēmipa 'a e Kulupu 'Esia Pasifiki'. 'Oku hā pē 'i he lipooti fakaangaanga hono tolu' ha ola 'oku ta'efakafiemalie ki he fonua', 'a ia 'e ala iku ki hono sivi'i 'o e fonua' 'e he ngaahi sino'i fakavaha'apule'anga' hangē ko e Komisoni 'o 'Iulope' (EU), mo e Kulupu Ngāue Fakapa'anga Fakamamani lahi' (FATF). 'I he'ene pehē, 'oku ngāue ai 'a e kau mēmipa 'o e Kulupu Ngāue' ki hono alea'i mo fokotu'u ha ngaahi founga ke fakalalaka ai 'a e lipooti' ni, 'o kau ai 'a hono siofi 'o e ngaahi matavaivai 'i he ngaahi lao felave'i'.

Kuo ngāue 'a e Pangikē Pule' ki hono fakatupulaki 'enua polokalama ki hono 'iloi ho'o Kasitomā (KYC), 'o fakataumu'a ki hono tanaki mo tauhi 'a e ngaahi fakamatala totonu mo falala'anga felave'I mo e kasitomā. 'Oku 'iai 'a e faka'amu 'e hoko 'a e polokalama' ni ko ha makatu'unga ki hono fokotu'u 'o ha polokalama pehe' ni fakalukufua ma'ae fonua'. Ko e ngāue' ni 'e hokohoko atu ke fakahoko ha ngaahi alealea moe ngaahi kupu felāve'i 'i he Pule'anga', pea pehe foki kihe sekitoa fakatautaha'.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue ki he Kaha'u'**

Makatu'unga í he ola ó e ngaahi ngāue fakaékonōmika mo fakapa'anga ne hā atu í muá', óku ámanaki é tauhi pe é he Pangikē Pule' 'a éne fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga' í he kahaú vave mai'. Ko e hikihiki fakata'u 'i he totongi fakalūkufua e ngaahi koloa' na'e ma'ulalo pē 'i he pēseti 'e 5, pea 'i he tu'unga fakafiēmālie pē mo e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua', pea óku malu pē 'a e tafa'aki fakapa'anga'.

Í heéne pehee', óku kei tu'uma'u pē 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga 'a ia 'oku fakahā atu 'i lalo', ke fakaáíái 'a hono no atu á e hulu 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, ke tokoni ki hono faka'ai'ai mo pātoloaki 'a e tupu faka'ékonōmika 'a e fonua' mo fakamālohii á e ngaahi taumuá ngāue fakapa'anga'.

- Ke kei tu'uma'u pē hono ta'etotongi e tupu 'i he ngaahi 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē (exchange settlement accounts) 'oku fakahū 'i he Pangikē Pule' (zero interest rate policy);
- Ke 'oua 'e toe ma'ulalo hifo he pēseti 'e 80 'a e lahi e ngaahi nō 'oku tukuatu 'e he ngaahi pangikē 'o fakahoa ki he lahi 'o 'enau ngaahi fakahū pa'anga' (loan/deposit ratio);
- Ke tauhi pē 'a e tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi 'o e ngaahi koloa' (inflation reference rate) ke 'oua na'a laka hake he peseti 'e 5;
- Ke kei tu'uma'u pē 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' (Statutory Reserve Deposit) 'i he peseti 'e 10;

Koeúhi ko e ngaahi uesia tamaki óku ómai é he Koviti-19 ki he Pule'anga', ngaahi pisinisi', mo e ngaahi ápi taautaha í Tonga' ni, é kei hokohoko atu pe hono fokotuú é he Pangikē Pule' á e ngaahi tuútuúni ngāue ko eni óku hā atu í lalo':

- Vakai 'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangikē ke fe'unga, pea liliu 'a e tu'utu'uni lolotonga' 'i ha taimi 'e fiema'u ai;
- Fakafaingofua 'i 'a e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fetongi pa'anga muli' 'i ha taimi 'e fiema'u ai;
- Hokohoko atu pē 'a e founa lolotonga ki hono fakatau 'a e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga';
- Tauhi 'a e fetu'utaki vāofi mo e ngaahi kautaha fakapa'anga' ke fakapapau 'i 'oku nau 'i ha tu'unga mateuteu fe'unga;
- Hoko atu pē hono faka'ata kitu'a 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule' 'aki hono fakahā atu 'i he ngaahi fanongonongo tuku atu ki he kakai 'o e fonua';
- Muimui 'i ofi 'a e ngaahi uesia 'o e mafola fakamāmani lahi 'a e Koviti-19 'i he ngaahi ngāue fakapa'anga' telia ha ngaahi faka'ilonga 'o ha tu'ulaveangofua;
- Fakapapau 'i 'oku hokohoko atu pē 'a e talangofua 'a e ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē ki he ngaahi tu'utu'uni Fakapule'anga fekau'aki mo e Koviti-19, pea 'i he taimi tatau 'oku kei fakahoko pe 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' ki he kakai 'o e fonua'.

Óku toe fakalalahi foki á e ngaahi faingamālie ke hoko ai ha ngaahi fakatamaki ki he tu'unga ó e ngaahi ngāue fakapa'anga'. É hokohoko atu pē á e ngaahi ngāue á e Pangikē Pule' ke fakakakato á e ngaahi fokotuútuú ngāue óku hā atu í lalo', ke poupu ki hono tauhi á e malu mo e maúmaúluta á e ngaahi ngāue fakapa'anga', fakalahi, fakaleleií mo fakafaingofuai á e ngaahi sēvesi fakapa'anga' ki he kakai', ke tokoni ki he tupu fakaékonōmika fakalukufua'.

- Fakamālohia á e fatongia ki hono tokangaekina e ngaahi kautaha fakapa'anga' áki hono siviliví e ngaahi tu'ulaveangofua te ne lava fakatupu ha fakatamaki ki he ngaahi ngāue fakapa'anga', mo ómai ha ngaahi founa foóu ki hono sivilí e ngaahi uesia é malava hoko ki he ngaahi noo' mo e

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

pa'anga ngāue á e ngaahi pangikee', vakaii e ngaahi founa ngāue 'a e ngaahi pangikee' mo e tu'unga malu faka-kompiuta' (cybersecurity), mo muimui ofi e ngaahi fakamatala fekauáki mo e noo' í Tonga' ni.;

- Fakamālohia 'a e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'a e ngaahi pangikee' ke kau ai 'a hono tokanga'i mo siofi 'a e fe'ave'aki holo 'a e pa'anga 'uli' (money laundering) pea mo hono fakapa'anga e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (terrorist financing);
- Fakakakato e ngāue ki he sisitemi totongi pa'anga fakafonua' (National Payment System);
- Fakahoko kakato á e ngaahi fiemaú á e Lao ki he ngaahi Kautaha Nō 2018, mo e Lao ki he ngaahi Kautaha Maluí' 2018;
- Fakaósi e fealeaáki mo e ngaahi kupu fekauáki' felāveí mo e Lao fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Vāhenga Mālōloo';
- Fakaósi hono faú e Lao fakaangaanga ki he Līpooti Fakanō Tonu' (Fair Reporting of Credit Bill);
- Hoko atu e talatalanoa mo e Potungāue Pa'anga' mo e Potungāue Fefakatauáki' mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika' ki hono fokotuú e Lao ki hono laiseni mo hono tokangaí e ngaahi Kulētiti 'Iunioni' (Credit Union Bill);
- Fokotuú ha tuútuúni ngāue fakafonua ki hono tākaki e ngaahi fakamatala felāveí mo hono íloi hoó kau kasitomā (Know your customer);
- Fakahoko e fiema'u á e Lao ki hono Puleí ó e fetongi pa'anga muli' 2018 (Foreign Exchange Act) ki hono fakafoki mai e pa'anga muli mei hono hū atu e ngaahi koloa' mo e ngaahi ngāue' (export proceeds);
- Ngāue ki hono fakakakato e ngaahi fiemaú é hā he Līpooti ki hono vakai'i 'o e tu'unga muimui pau 'a Tonga ki he ngaahi fiema'u fakamāmāni lahi felave'i mo hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākaa', mo e ngaahi koloa ma'u mei ha hia', mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi', í he taimi é tukuange mai ai'.

Na'e pehē 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (International Monetary Fund) 'oku taau pē 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga lolotonga', pea 'oku fe'unga ke toe hoko atu pē. Kaekehe, 'oku tu'u mateuteu pē 'a e Pangikē Pule' ke liliu 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' 'o ka fiema'u, ke tokoni ki hono a'usia 'ene ngaahi taumu'a ngāue'.

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokanga 'a e Pangikē Pule' ki hono siofi mo muimui'i ofi e ngaahi fakalalaka faka'ekonōmika fakamāmāni lahi 'a ia 'oku felave'i mo e mafola fakamamahi lahi 'a e Koviti-19, mo 'ene uesia 'a e tupu faka'ekonōmika mo e tafaka'aki fakapa'anga fakalotofonua'.

## 8.4 Fakalalaka Faka-Sōsiale mo hono Ngaahi Pole

Ko e fakalalaka tu'uloa', kuo pau ke fakapapau'i 'a e felālave'i 'a e 'ekonōmika', sōsiale' mo e 'ātakai'. Ko e ngaahi makatu'unga eni 'o e ta'au 'o e fakalalaka', kuo pau ke mātu'aki fakatokanga'i 'e he fa'ahinga 'o e tangata' 'a hono 'ātakai'. 'Oku nofo taha pē 'a e konga ko eni', ki hono fakama'ala'ala 'o e ngaahi makatu'unga 'o e fakalalaka fakasōsiale' 'i hotau fonua'. 'Oku makatu'unga ai hono fokotu'utu'u 'e he Pule'anga' mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'a hono hiki 'a e tu'unga mo'ui fakasōsiale' mo e faka'ekonōmika', tu'unga mo'ui lelei faka-e-sino' mo e tu'unga fakaako' ke toe lelei ange kihe kakai kotoa 'o e fonua'. 'I he ngaahi tafa'aki kotoa ko 'eni', 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakafiemālie ki he kakai 'o e fonua' 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu', ka 'oku 'ikai ke ofi kihe tu'unga ma'olunga, 'i hono fakahoa atu ki hotau ngaahi fonua kaungā'api 'i he Pasifiki'.

'Ikai ngata ai', ko e fokoutua Koviti-19 mo hono ola kovi faka'ekonōmika', 'oku ne 'omai 'e ia mo e ngaahi pole te ne uesia lahi 'a e fakalalaka fakasōsiale' 'i he fonua' fakalukufua. Neongo 'oku tau kei

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***

hao mei he Koviti-19, ka ko e ngaahi nunu'a kovi faka'ekonōmika' mo e tāpuni 'a e kau'āfonua', 'o mole ai si'i ngāue 'a e kakai 'o e fonua', toe masivesiva ange 'a e ngaahi fāmili' 'o kovi ange ia 'i hono fakahoa kihe ngaahi ta'u kimu'a'. 'Oku kau ai mo e ngaahi fakatapatupui 'o e Koviti-19, hangē ko e tauhi 'o e vāmama'o', pea 'oku 'omai 'e ia 'a e ngaahi pole fo'ou ki hono fakapapau'i 'oku vahevahe taau 'a e ngaahi faingamālie ki he mo'ui lelei' mo e ako'. 'I he ta'u 2020, na'e fokotu'u ai 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake (Konga 1 mo e 2), ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi' mo e ngaahi fāmili na'e uesia 'e he fokoutua fakamāmāni lahi'. Ko e kongā hono tolu (3) 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake ko eni', na'e fokotu'utu'u ke fakahoko 'i he kongā 'uluaki 'o e 2021. Ko e ngaahi pole fo'ou ko eni', na'e 'osi fakakau ia 'i he palani 'a e Pule'anga' ki he ngaahi Tu'utu'uni ki he Patiseti ta'u fakapa'anga 2022.

**I. FOKOTU'UTU'U NGĀUE KI HONO FAKANGĀUE'I 'A E KAKAI E FONUA'****Fakahoko ngāue Fakavavevave ki he Koviti-19**

'I he 2016, na'e fakafuofua ko e pēseti 'e 16.4 'o e kakai 'i Tonga ni', 'oku 'ikai ha'anau ngāue tu'upau pe ta'ema'ungāue, pea 'oku fakapapau'i 'e to e kovi ange 'a e Koviti-19, mo 'ene uesia kovi 'i he ngaahi pisinisi', 'o mole ai e ngāue 'a e kakai 'o e fonua'. Fakatautu ki he savea na'e fai 'e he TCCI mo e ILO (Sune 2020), na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 62 'o e ngaahi pisinisi', na'a nau kau 'i he fakatokosi'i' makatu'unga 'i he uesia 'o e fokoutua Koviti-19.

'I he ta'u fakapa'anga 2021, 'oku fakafuofua 'e he Potungāue Pa'anga' 'e holo 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika 'oku kaunga tonu ki he GDP'. 'Oku makatu'unga 'a e holo 'i he GDP', ko e holo 'i he ngaahi pisinisi fakatakimamata', (fale talifononga', falekai' mo e ngaahi sevesi'), fefakatau'aki fakalukufua' mo e fakamovetevete', ngoue' mo e toutai'. 'I he 2018, ko e ngaahi sekitoa ko eni' 'oku nau fakafongā'i pē fakangāue'i 'a e pēseti 'e 30.5 'o e kau ma'ungāue kotoa 'i he fonua' ni.

'I hono fakahoko 'o e Konga 1 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'o e Koviti-19, na'e fakahoko ai 'e he Pule'anga' 'a e tokoni ki he vahe 'a e kau ngāue na'e uesia 'i he tāpuni 'a e fonua' 'i he uike 'e 2 'i Ma'asi 2020. Na'e taki \$535 ki he tokotaha, pea na'e ma'u faingamālie ai 'a e kau ngāue kotoa 'e toko 5,327 pea ko hono fakakatoa' na'e fe'unga mo e \$2.8 miliona. 'I he taimi tatau, na'e tokoni'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi fāmili 'o kinautolu na'e faka-kaungatamaki 'i he Polokalama Ngāue Fakataimi 'i tu'apule'anga'. Na'e faingamālie ai 'a e ngaahi fāmili 'e toko 2,252, pea na'e pa'anga 'e \$250 'a kinautolu te'eki ma'u fāmili' pea pa'anga 'e \$300 'a kinautolu 'oku ma'u fāmili'.

'I he to e lōloa ange 'a e uesia faka'ekonōmika 'o e Koviti-19, kuo tali ai 'e he Pule'anga' ke toe fakahoko 'a hono tokoni'i 'a e vahe 'a e kau ngāue' 'i he kongā 'uluaki 'o e 2021 (Konga 3 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake Koviti-19). 'Oku kau eni he tokoni lahi ki hono fakaaakeake 'o e ngaahi pisinisi'. Kuo vahe'i ai 'e he Pule'anga' 'a e pa'anga 'e \$7 miliona ko e tokoni ki he ngaahi pisinisi' mo e kau ngāue' 'i he Konga hono tolu' (3).

**Ngaahi Pole 'o e Ma'ungāue' mo e Patiseti 2022**

'I he tohi kakai fakamuimui taha' 'i he 2016, 'oku hā ai 'a e lahi 'o e māketi ki he kaungāue' 'i Tonga' (ta'u 16 ki 'olunga) 'o fakatautu ki he fakangatangata 'o e faingamālie fakangāue' 'i he māketi fakalotofonua'. Ko e hiki atu ki he ngaahi fonua muli' (ngāue fakataimi mo e ngāue tu'uma'u) 'oku kei hoko ia ko e taha 'o e ngaahi fili tu'upau (option) kihe pēseti lahi taha 'o e kakai Tonga' (Pangike 'a Māmāni 2018). Ko e Polokalama Ngāue Fakataimi' pea mo e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha muli 'oku nau fakangāue'i hotau kakai', 'oku faka'ataa mai 'e he Pule'anga 'Aositelēlia mo e Pule'anga Nu'usila' 'a e faingamālie taimi nounou ke nau ngāue 'i muli, pea 'i he taimi tatau ke tokonia si'o nau

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

ngaahi fāmili'. 'Oku fakahā 'e he saati ki he Polokalama Ngāue Fakataimi', 'a e faka'au ke toe lahi ange 'a e kau ma'u faingamālie he polokalama ni (SWP mo e RSE) 'i he ta'u e tolu kuo maliu atu'.

'Ikai ke ngata 'i he ngaahi faingamālie ngāue fakataimi ko eni', kuo fakahoko he Pule'anga' mo e ngaahi kupu fekau'aki' ha ngaahi palani mo e fokotu'utu'u fakakaukau ki hono fakalakalaka 'e tu'unga taukei fakangāue mo fakae'ilo 'a e kakai e fonua'. 'Oku kau heni hono fakahoko 'a e polokalama 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni mei muli', ki he ngaahi ngāue ki hono fakalakalaka 'a e 'ilo' mo e taukei ngāue' 'o hangē ko e polokalama Ako Ngāue Faka-tekinikale' (TVET), 'o fakapa'anga 'e he Pangike 'a Mamani' 'i hono tokonia fakapa'anga 'a e totongi ako 'a e fanau' (SET).

**II. MOU'I LELEI (Koviti-19)****Fokotu'utu'u Ngāue 'o e Koviti-19**

'I he fakamāmani lahi', kuo laka hake 'i he kakai 'e toko 119 miliona kuo nau mo'ua 'i he Koviti-19, pea kuo a'u ki he kakai 'e toko 2.5 miliona kuo mole 'enau mo'ui. 'Oku kau 'a Tonga he ngaahi fonua si'i 'oku nau kei hao mei he Koviti-19. 'Oku 'i ai 'a e tui, ka hū mai 'a e Koviti-19 ki hotau fonua ni, 'oku tu'u lavea ngofua 'a kinautolu 'oku nau faifatongia laine mu'a 'i he Potungāue Mo'ui' 'i hono tau'i 'o e fokoutua ni. Tānaki atu ki ai', 'oku 'i ai foki mo e kakai kehe 'oku tu'u lavea ngofua mo kinautolu ki he Koviti-19 (kinautolu 'oku ma'u 'e he fokoutua 'ikai pipihi', faingata'a'ia fakasino', pea mo e kau toulekeleka). Lolotonga e fakakakato 'a e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e fonua' 'i hono Konga 1 mo e 2 'o e ta'u 2020, kuo fakamoleki ai 'e he pule'anga Tonga' 'o laka hake 'i he \$18 miliona ma'a e sekitoa ki he Mo'ui', ko e fakataumu'a ke fakalelei'i, fakataukei'i mo to e mateuteu ange 'a e Potungāue Mo'ui' ki hono fakafepaki'i 'o e Koviti-19, pea mo malava ke hokohoko lelei atu 'a e sekitoa pisinisi'.

Lolotonga 'a e Konga 3 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e Pule'anga' (konga 1 'o e 2021), 'oku palani 'a e Pule'anga' ke toe tānaki atu ha pa'anga ke tokonia 'a e sekitoa ki he mo'ui'.

Kuo tali 'e he Pule'anga 'a 'ene Palani Fakafonua ki he Huhu Malu' i Koviti-19 mei' he COVAX. Ko e konga 'uluaki' kuo'osi tū'uta mai ki Tonga ni 'i he konga kimu'a 'o 'Epeleli'.

**Ko e ngaahi pole 'o e mo'ui lelei' ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai' mo e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2022**

Koe ngaahi pole lolotonga 'o e mo'ui lelei' 'oku fakafekau'aki ia mo hono fakafepaki'i e ngaahi mahaki 'ikai pipihi' (NCD's) pea mo e ngaahi mahaki pipihi' (CDs), pea mo a'usia e malu'i fakamāmani lahi 'o e mo'ui lelei' (UHC) 'i Tonga. Kuo fengāue'aki fakataha ai 'a e Pule'anga Tonga' pea mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka' 'i hono poupou'i e ngaahi taumu'a ngāue ki hono fakaivia 'a e sekitoa ki he mo'ui', hangē ko e fakalelei'i 'o e sisitemi ngāue ki he mo'ui lelei' mo e ngaahi me'angāue', fakahoko 'a e ngaahi ako pea mo e ngaahi polokalama mateuteu 'i he ngaahi kolo'. Fakatātā 'aki pē, 'i he 2020, ne fakahoko ai 'e he Potungāue Mo'ui ha polokalama 'i 'Eua ke fakakau 'a e kakai 'o e motu' ki he UHI, ke lekooti 'a e mou'i lelei' pea mo fai poupoua ngaahi polokalama ki hono tokangaekina e tu'unga mo'ui lelei 'a e vahe fonua'. Tānaki atu ki ai', 'oku hokohoko atu 'a e Potungāue Mo'ui' hono fakaivia mo fakahoko 'a e ngaahi polokalama kuo tali ki hono tokangaekina mo ta'ota'ofi e ngaahi fokoutua 'oku fakatupu 'e he siemu' ki he 2017-2022.



***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****III. Polokalama Ako****Fokotu'utu'u ngāue ki he Koviti-19**

Na'e uesia lahi 'a e polokalama ako' 'e he fokoutua fakamāmani lahi Koviti-19. Ko ia ai, kuo fokotu'u 'e he pule'anga' ha polokalama ako ngāue'aki 'a e tekinolosia', 'o fakataumu'a ke fakahoko lelei pe 'a e polokalama ako ma'a e longa'i fānau' 'oka hoko ha toe tāpuni 'a e fonua'.

Tānaki atu ki ai', ko e konga 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e Pule'anga ki he Koviti-19 (Konga 1 mo e 2), kuo vahe'i ai 'e he Pule'anga' 'a e \$3.8 miliona ki he Kulupu Ako', ke tokoni ki he fānau ako 'i he kolisi' 'i hono totongi 'a e teemi 'e taha (1) pea mo e tokoni fakapa'anga ki he fānau 'oku ako 'i muli'. 'Oku 'i he fānau ako 'e toko 10,000 'i Tonga ni, 'i he ngaahi ako kolisi', pea mo e fānau 'e toko 900 'i tu'a pule'anga ne nau lave 'i he tokoni ko eni'.

Lolotonga 'a e Konga hono 3 'o e Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake' (konga 1 'o e 2021), kuo palani 'a e Pule'anga' ke toe tānaki atu 'a e \$0.25 miliona 'o fakataumu'a ke hokohoko atu hono tokoni'i 'a e sekitoa ako', lolotonga 'a e fokoutua Koviti-19, pea kau ki ai mo e tokoni ki he fānau ako 'i tu'apule'anga'.

**Ngaahi Pole 'o e Ako' mo e Patiseti 2022**

'I he lolotonga 'o e ngaahi liliu 'oku tau fe'ao mo ia 'i he sōsaieti', 'oku kau 'a e ako lelei' 'i he ngaahi kaveinga ngāue fika 'uluaki 'a e pule'anga'. 'Oku hokohoko atu ai pe 'a e fengāue'aki fakataha 'a e pule'anga' moe ngaahi hoa ngāue ki he fakalalaka', ki hono faitokonia 'a e ako' 'i Tonga. 'Oku kau heni 'a e senitā ki he fakalalaka 'o e fānau' pea mo hono fakataukei'i 'o e kau faiako'. 'Oku toe tānaki atu foki pea moe ngāue ke kamata'i hono vakai'i 'o e sisitemi ako' pea pehē ki he Palani Ngāue mo e Silapa 'a e Potungāue 'Ako'.

Koe ngaahi taumu'a kehe 'a e pule'anga' kau ai: 'a e hokohoko atu 'a e talanoa mo e palani ke siofi e totongi ako', 'i he taumu'a ke tokoni'i 'a e ngaahi fakamole ki hono fakalele 'o e ako'. 'E malava ke pailate'i eni 'i he taha 'o e ngaahi ako'anga 'a e pule'anga'. 'Oku hoko atu pe hono fakapapai'i 'a e malu 'a e ngaahi fale ako' pea mo hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ako' mo e ngāue fakatekinikale', 'a ia ne toki tali mei he Kapineti'.

'I he taimi tatau, 'oku kei fakahoko pē 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi ako tokamu'a'. Ko e polokalama fakalalaka hangē ko e Taukei Ngāue fakapa'anga 'e 'Aositelēlia', polokalama SET 'a e Pangikē 'a Māmani', 'oku hokohoko atu 'enau tokoni'i 'a e kaveinga ni.

**MALU FAKASŌSIALE****Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue 'o e Koviti-19**

Tupu mei he ngaahi faingata'a faka'ekonomika' mo e fakasōsiale mei' he Koviti-19, 'oku 'i ai 'a e tui 'oku to e tokolahi ange 'a e masivesiva' 'i Tonga. Na'e tokoni'i ai 'e he pule'anga' 'a e ngaahi 'api masivesiva' mo e kakai tu'u lavea ngofua', 'o fakafou 'i he kulupu ngāue ki he malu fakasōsiale' 'i he Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e Koviti-19. 'I he konga 1 mo e 2 'o e Polokalama Tokoni', na'e vahe'i ai 'a e pa'anga 'e \$0.5 miliona ki he kulupu ngāue ki he malu fakasōsiale'; pea ko e ngaahi tefito'i tokoni' 'eni:

- Totongi fakalahi 'a e \$100 ki he kau toulekeleka' (4,402) mo e kau faingatā'ia (1,065);
- Tokoni fakafeitu'u: Tongatapu (pēseti 'e 70), Vava'u (pēseti 'e 17), Ha'apai (pēseti 'e 6), 'Eua (pēseti 'e 5), Niua-Toputapu (pēseti 'e 1) pea mo Niua-Fo'ou (pēseti 'e 1)<sup>10</sup>;

<sup>10</sup> Ma'u'anga Fakamatala: Fakamatala 'o e kau monu'ia na'e 'omai mei he NRRF.

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

- Totongi fakalahi ki he kakai lolotonga 'oku fakamalumu he Polokalama Tokoni Fakapa'anga (CCT) (SET);
  - Fakafuofua ki he ngaahi fāmili 'e 1,000 na'e kau 'i he polokalama ni, 'a ia ko e fānau ako ai 'e toko 2,000 'i he ako'anga kolisi' na'a nau ma'u 'a e \$200 ki he fo'i 'ulu;
  - Ko hono vahevahe ki he kakai tangata' mo e fefine' pea mo e ngaahi feitu'u:
    - (i) Fakafuofua ki he peseti 'e 53 'o e ngaahi fāmili na'e taki ai 'a fefine;
    - (ii) 'i he Fakafeitu'u: Tongatapu (pēseti 'e 49) mo e ngaahi 'otumotu' (pēseti 'e 51)<sup>11</sup>;
- Pa'anga tokoni ki he fakalalaka 'a e ngaahi kolo' ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue fakatupu pa'anga' 'o fakataumu'a ki he kakai fefine';
  - (i) Polokalama nō iiki 'a e kakai fefine' (fakafuofua ki he kau lesisita 'e toko 411) pea mo e;
  - (ii) Pa'anga tokoni \$250 ki he tokotaha, 'i he kakai fefine faingata'a'ia' (564).

'I he konga 3 'o e Polokalama Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e Pule'anga' (Konga 1 2021), 'oku palani 'a e Pule'anga' ke 'oatu ha tokoni fakalahi ke tokonia 'a e masivesiva' mo e kulupu tu'ulaveangofua'.

**Ko e Ngaahi Pole ki he Malu Fakasōsiale mo e Patiseti 2022*****Fakalelei ki he ngaahi founa tanaki fakamatala mo hono ngaahi taumu'a'***

'Oku fengāue'aki 'a e Potungāue' ki he ngaahi Ngāue Faka-lotofonua' pea mo e Potungāue Sitetisitika' ki hono fakafuofua 'a e ngaahi ma'unga fakamatala 'o e me'afua ki he masivesiva'. 'Oku lolotonga fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika' 'a hono tānaki 'a e ngaahi savea ki he ma'u'anga pa'anga' mo e ngaahi fakamole (HIES) 'a e ngaahi fāmili' ki he ta'u fakapa'anga 2021, ke fakafuofua 'a e ngaahi fika 'i he ngaahi 'elia kehekehe 'o e masivesiva' 'i he fonua'.

Ko e fakamatala fakamuimui mei' he savea HIES ki he ta'u fakapa'anga 2016, na'e hā ai 'a e a'u 'o e masivesiva' 'i he ngaahi 'elia kehekehe' ki he pēseti 'e 2. Na'e tō lahi 'a e pēseti ko eni' ki he fānau' 'i hono fakahoa ki he kakai lalahi' (pēseti 'e 33 vs. pēseti 'e 2). 'Oku fakafuofua 'e hiki 'a e fika ko eni' ko e'uhī' ko e ngaahi uesia faka'ekonōmika 'o e fokoutua Koviti-19.

***Fakalahi 'o e pa'anga kihe polokalama malu fakasōsiale'***

'I he 2015, ko e peseti 'e 7.6 'o e kakai na'e fakataumu'a kiai 'a e tokoni na'e malava ke tokoni'i' (kotoa 'o e kau ma'u faingamālie 'o fakatatau kihe tokolahi 'a e kakai'). 'Oku ma'ulaloange 'a e pēseti ko eni' 'i hono fakahoa ki he 'avalisi 'i he Pasifiki' (pēseti 'e 31.2), 'o tatau ai pē 'o kapau 'e fakamavahe'i 'a e ngaahi fonua 'oku lelei ange 'enau tu'unga fakapa'anga' (Upper Middle-Income Countries) 'i he Pasifiki' (pēseti 'e 23.3) (ADB 2019)<sup>12</sup>.

'I he Konga 3 'o e Polokalama Tokoni Fakapa'anga Fakaakeake 'a e Pule'anga' (konga kimu'a 'o e 2021), na'e fengāue'aki ai 'a e Potungāue ki he ngaahi Ngāue Faka-lotofonua', Potungāue ki he Sitetisitika' mo e Potungāue Pa'anga' 'i hono kamata'i ha fokotu'utu'u ngāue faka-ngāue'anga ke tokoni ki hono fakatahataha'i 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala ki hono fakahoko ha taumu'a ngāue 'oku lelei ange ai 'a e tokoni fakasōsiale'.

***Fakalahi 'o e ngaahi ngāue faka-sōsiale.***

Ko hono fakai'ia 'a e ngaahi ngāue fakasōsiale' 'o hangē ko e ngāue ki hono tokangaekina 'a e kau toulekeleka' mo e kau faingatā'ia', ko e tafa'aki mahu'inga ia ke fa'u mei ai ha tu'utu'uni ngāue ki

<sup>11</sup> Ma'u'anga Fakamatala: Fakamatala 'o e kau monu'ia na'e 'omai mei he MIA.

<sup>12</sup> Mataotao ki he Lipooti Fakavavevave 'a e ADB

***'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***

Tonga. 'I he kongā 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2022, 'oku fakaangaanga ai ke fai ha tokoni ki he Ma'a Fafine mo e Fāfili' 'i he Polokalama Tokoni ki he Ngāue Faka-sōsiale' (TSSP) ke a'u atu 'enau ngāue ki he ngaahi 'otu motu'.

**NGAAHI ME'A MAKEHE**

***Ngāue'aki ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu:*** Ko e ngaahi palopalema mei he faito'o konatapu' 'oku kei tu'u pē ko e taha 'o e ngaahi kaveinga lalahi 'i Tonga'. 'Oku kei tu'ulāhoko pē 'a e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' ki hono ta'ofi 'a e ngāue'aki ta'efakalao 'a e faito'okonatapu', 'o kei kau pe he ngaahi 'elia tefito ki he patiseti ta'u fakapa'anga 2021. Kimui ia', 'oku kei fakahoko pe 'a e ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'a e tafa'aki ko eni'. 'Oku fai pe hono fakaivia 'a e kau ngāue' pea mo e me'angāue ki hono tau'i 'a hono ngāue ta'efakalao 'aki 'o e faito'okonatapu' fakatatau ki he tataki 'a e "Kulupu Tokangaekina 'a e Faito'okonatapu' 'i he Potungāue Polisi'".

Ko e kau ngāue 'i he tafa'aki ko eni', ko kinautolu ia oku nau taki hono tau'i 'o e faito'o konatapu' 'o fakamalumu 'i he Potungāue Polisi'. 'Oku poupu'i 'a e va'a ngāue ko eni' 'e he ngaahi tafa'aki felālāve'i 'i he Potungāue'. Na'e vahe'i 'e he pule'anga 'a e \$1.6 miliona ke tokoni ki hono tau'i'aki 'a e faito'o konatapu' 'o fakafou mai 'i he ngaahi me'angāue fakatekinakale mo e tokotaha mataotao ki hono sivi 'o e ngaahi kongokonga 'o e faito'o konatapu'.

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'****8.5 Fika ki he Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'a Tonga****Tēpile 19: Ngaahi Me'afua Faka'ekonomika, FY 2013– FY 2020****Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o Tonga 'i he 2012/13 - 2019/20**

	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20p
	(Feliliuaki fakapēseti (%) fakata'u)							
<b>Mahu'inga Fakalukufua e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Totongi 1/</b>								
Mahu'inga Fakakātoa e Ngaohi Koloa & Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP)	0.3	2.0	1.2	6.6	3.3	0.3	0.7	-0.8
Hikihiki 'i he Totongi Koloa ('avalisi fakata'u)	0.7	2.3	0.1	-0.6	7.3	5.3	4.0	0.2
<b>Pa'anga mo e Ngaahi Nō 'i he Pangike (tupu fakata'u %) 2/</b>								
Pa'anga Taimi Loloa (M2)	7.3	8.1	2.4	12.6	11.3	10.6	1.8	1.1
Nō Fakalotofonua	-0.4	9.2	11.7	18.2	13.3	-2.2	2.8	3.2
Nō ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	-7.8	-0.6	8.9	19.8	22.8	7	8.6	3
<b>Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo Muli (OET)</b>								
Ngaahi Koloa Hū Atu	12.4	15.7	16.0	19.1	23.7	20.9	19.3	17.9
<i>Konga ai mei he: hu atu 'o e Hina</i>	2.4	2.9	1.8	3.7	4.3	5.5	3.6	5.4
Ngaahi Koloa Hūmai	260.9	261.7	305.9	320.3	356.4	408.8	443.7	417.2
Ngaahi Ngāue (palanisi)	6.3	-3.1	-6.0	17.3	26.9	32.1	32.2	18.8
Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	0.9	17.0	13.7	5.6	-15.9	-7.9	8.9	5.6
Ngaahi Ngāue + Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	7.2	13.9	7.7	22.9	11.0	24.2	41.1	24.4
Talafi Pa'anga (palanisi)	174.8	192.2	215.6	301.0	365.0	382.5	381.4	427.0
<i>Konga ai mei he: Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha</i>	209.6	208.9	221.1	279.9	334.1	358.3	358.7	370.6
Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga	-66.5	-39.9	-66.7	32.2	21.0	18.8	-2.0	52.1
<i>('i he pēseti 'o e GDP)</i>	-8.5%	-5.0%	-7.9%	3.5%	2.1%	1.8%	-0.2%	4.3%
Palanisi Fakalukufua	17.3	11.4	41.9	66.8	53.0	60.9	15.6	58.3
<b>Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli</b>								
Pa'anga (miliona)	263.3	274.4	289.7	354.9	407.9	468.7	484.3	543.8
Hū Koloa 'i he Mahina ('esitimeti fefakatau'aki)	9.1	9.1	6.5	7.1	7.5	8.0	7.9	9.2
<b>Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 3/</b>								
Nō ki Tu'apule'anga/GDP (%)	47.7	45.9	49.8	47.7	44.2	44.2	40.9	40.4
<b>Fetongi Pa'anga ('avalisi fakata'u)</b>								
Fetongi Pa'anga ki he Pa'anga 'Amelika US\$	1.82	1.79	2.11	2.21	2.19	2.27	2.28	2.29

1/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga mo e fakafuofua (f) 'a e Potungāue Pa'anga (MOF) ki he tupu 'i he 2018/19

2/ Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT)

3/ Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga (MOF)

**'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he 2012 - 2017, fakatau ki he taimi ne fakahoko ai e liliu ('Okatopa 2010 = 100)**

	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Sū	Fefononga'aki	Tapaka mo e Kavamalohi	Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
<b>Fakapalanisi</b>	<b>100.0</b>	<b>45.8</b>	<b>2.5</b>	<b>20.8</b>	<b>3.2</b>	<b>11.9</b>	<b>6.0</b>	<b>9.8</b>	<b>57.8</b>	<b>42.2</b>
<b>2012</b>	105.7	106.4	99.6	103.4	104.6	113.0	102.4	102.1	107.4	103.1
<b>2013</b>	106.4	108.2	100.7	103.4	104.6	113.1	99.8	102.5	109.0	103.0
<b>2014</b>	109.1	112.2	101.4	104	119.1	112.8	100.4	105.3	112.3	104.8
<b>2015</b>	108	114.3	101.3	98.3	129.4	99	106.3	105.9	108.4	107.4
<b>2016</b>	110.7	115.8	103.5	98.5	138.6	96.1	128.4	113.2	107.8	114.8
<b>2017</b>	119	125.7	114	102.4	138.8	104.2	157.5	112.1	117.9	120.5

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'****'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2018 - 2019, fakatatau ki he taimi ne fakahoko ai e liliu (Septema 2018 = 100)**

Fakapalanisi	Me'akai			Ngaahi Koloa			Ngaahi			Koloa					
	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	mo e Inu mavahe mei he Kava	Kavamālohi, Tapaka mo e Kava	Vala mo e Sū	Fale, Vai, 'Uhila mo e Kasa	Ngaahi Faka'api mo e Ngaahi Monomono	Mo'uilelei	Fefononga'aki	Fetu'utaki	'Ilo fo'ou mo e Angafakafonua	Ako	Falekai mo e Hotele	Koloa 'o e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
2018	98.9	99.2	93.3	99.0	99.8	99.4	101.1	98.5	106.6	100.0	100.0	100.3	100.0	98.6	99.3
2019	100.1	100.9	97.7	102.6	100.2	101.0	100.0	96.9	100.3	103.6	104.2	108.2	99.5	99.6	100.7

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

Fakatokanga'iange: Liliu Fo'ou ki he Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (Septema 2018 = 100)

**Feliliuaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2012 - 2017**

Fakapalanisi	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Sū	Fefononga'aki	Tapaka mo e Kavamalo hi	Ngaahi Koloa mo e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
2015	-1.2	0.2	0.4	-5.9	8.9	-8.2	-0.8	-0.1	-4.9	4.4
2016	6.7	6.3	2.3	2.5	4.0	4.5	29.9	6.9	6.9	6.4
2017	5.5	6.0	12.6	3.6	2.0	5.3	17.4	-2.1	7.4	3.0

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

**Feliliuaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2018 - 2019**

Fakapalanisi	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Kavamālohi, Tapaka mo e Kava	Vala mo e Sū	Fale, Vai, 'Uhila mo e Kasa	Ngaahi Koloa Faka'api mo e Ngaahi Monomono	Mo'uilelei	Fefononga'aki	Fetu'utaki	'Ilo fo'ou mo e Angafakafonua	Ako	Falekai mo e Hotele	Koloa 'o e Ngāue 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hū mai	Koloa Fakalotofonua
2018	4.8	6.8	15.5	4.4	2.2	0.5	0.7	4.1	-10.4	0.1	-	1.3	1.2	2.9	7.2
2019	1.2	2.5	-4.5	4.0	0.3	1.0	0.0	1.2	1.6	3.6	4.2	6.8	-1.2	0.1	2.1

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

Fakatokanga'iange: Liliu Fo'ou ki he Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (Septema 2018 = 100)

**Ngaahi Koloa Hū mai Faka-sekitoa Lalahi, 2011/12 - 2018/19**

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18		2018/19	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitōa Taautaha	25,343	100	22,866	99.8	21,705	99.9	28,030	99.6	29,533	96.1	33,489	92	23,174	96.4	27,721	96.3
Sekitōa Pule'anga	6	-	2	-	20	0	23	0	22	0	429	1	71	0	161	1
Sekitōa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	5	-	33	0	8	-	82	0	1,188	4	2368	7	783	3	904	3
<b>KĀTOA</b>	<b>25,354</b>	<b>100</b>	<b>22,901</b>	<b>100</b>	<b>21,733</b>	<b>100</b>	<b>28,135</b>	<b>100</b>	<b>30,744</b>	<b>100</b>	<b>36,286</b>	<b>100</b>	<b>24,028</b>	<b>100</b>	<b>28,786</b>	<b>100</b>

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

**Koloa Hū atu 'i he ngaahi vaevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2011/12 - 2018/19**

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vaevahe	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16p		2016/17		2017/18		2018/19	
	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Monumanu Mo'ui mo e Koloa Kakano'i Manu	9,277	36.6	8,029	35.1	5,146	23.7	13,005	46.2	8,489	27.6	10,385	28.6	5,456	22.7	8,907	30.9
Ngaahi Koloa Vesitapolo	10,593	41.8	11,393	49.7	12,628	58.1	11,896	42.3	14,774	48.1	18,999	52.4	16,335	68.0	16,872	58.6
Me'atokoni;Kavamalo, Tapaka	358	1.4	494	2.2	460	2.1	38	0.1	1,103	3.6	276	0.8	384	1.6	209	0.7
Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	367	1.4	462	2.0	596	2.7	562	2.0	520	1.7	208	0.6	153	0.6	415	1.4
Koloa Papa pe Koloa Ngaahi mei he Papa ;	416	1.6	424	1.9	739	3.4	413	1.5	1,770	5.8	666	1.8	660	2.7	20	0.1
Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	27	0.1	112	0.5	90	0.4	34	0.1	130	0.4	165	0.5	53	0.2	50	0.2
Ngāue Fakamea'a pe Kongokonga Koloa	144	0.6	26	0.1	-	-	2	-	24	0.1	23	0.1	111	0.5	14	0.0
Ngaahi Koloa Hū atu kehe	4,172	16.5	1,961	8.6	2,074	9.5	2,185	7.8	3,933	12.8	5,564	15.3	876	3.6	2,299	8.0
<b>KĀTOA</b>	<b>25,354</b>	<b>100</b>	<b>22,901</b>	<b>100</b>	<b>21,733</b>	<b>100</b>	<b>28,135</b>	<b>100</b>	<b>30,744</b>	<b>100</b>	<b>36,286</b>	<b>100</b>	<b>24,028</b>	<b>100</b>	<b>28,786</b>	<b>100</b>

p: 'esitimeti fakaangaanga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitesitika

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'****Ngaahi Koloa Hū mai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2011/12 - 2018/19**

FONUUA	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18		2018/19	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	4,801	18.9	6,550	28.6	7,184	33.1	7,049	25.1	6,748	21.9	8,810	24.3	5,999	25.0	9,096	31.6
'Aositelelia	4,622	18.2	1,437	6.3	2,002	9.2	3,200	11.4	4,636	15.1	8,352	23.0	2,863	11.9	2,601	9.0
Fisi	697	2.7	200	0.9	170	0.8	186	0.7	471	1.5	657	1.8	44	0.2	76	0.3
'Amelika	2,651	10.5	3,590	15.7	3,359	15.5	5,514	19.6	10,484	34.1	8,064	22.2	5,964	24.8	7,077	24.6
Samoa	375	1.5	479	2.1	746	3.4	1,137	4.0	433	1.4	327	0.9	179	0.7	442	1.5
Siapani	6,293	24.8	2,754	12	2,710	12.5	3,361	11.9	4,064	13.2	4,616	12.7	1,799	7.5	1,691	5.9
Kolea	1,548	6.1	2,020	8.8	2,232	10.3	590	2.1	1,543	5.0	2,061	5.7	5,667	23.6	2,747	9.5
Singapooa	30	0.1	171	0.7	-	0.0	4	-	2	-	-	-	59	0.2	-	0.0
'Amelika Samoa	282	1.1	323	1.4	50	0.2	453	1.6	546	1.8	430	1.2	263	1.1	791	2.7
Hong Kong	2,354	9.3	3,579	15.6	1,812	8.3	5,368	19.1	59	0.2	12	0.0	7	0.0	17	0.1
Ngaahi Fonua Kehe	1,701	6.7	1,798	7.9	1,467	6.8	1,273	4.5	1,757	5.7	2,957	8.1	1,184	4.9	4,248	14.8
<b>KĀTOA</b>	<b>25,354</b>	<b>100</b>	<b>22,901</b>	<b>100</b>	<b>21,733</b>	<b>100</b>	<b>28,135</b>	<b>100</b>	<b>30,744</b>	<b>100</b>	<b>36,286</b>	<b>100</b>	<b>24,028</b>	<b>100</b>	<b>28,786</b>	<b>100</b>

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Sitesitika

**Ngaahi Koloa Hū mai Faka-sekitoa Lalahi, 2011/12 - 2018/19**

SEKITOA NGĀUE'ANGA	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18		2018/19	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitooa Taautaha	300,026	86.9	308,799	89.3	316,513	87.5	353,566	82.4	423,299	88.5	437,008	85.9	469,903	88.0	487,059	86.4
Sekitooa Pule'anga	23,737	6.9	21,284	6.2	12,648	3.5	15,655	3.7	23,984	5.0	31,787	6.3	24,399	4.6	16,856	3.0
Sekitooa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	21,648	6.3	15,579	4.5	32,478	9.0	59,639	13.9	31,057	6.5	39,732	7.8	39,566	7.4	59,862	10.6
<b>KĀTOA</b>	<b>345,411</b>	<b>100</b>	<b>345,662</b>	<b>100</b>	<b>361,639</b>	<b>100</b>	<b>428,859</b>	<b>100</b>	<b>478,340</b>	<b>100</b>	<b>508,527</b>	<b>100</b>	<b>533,868</b>	<b>100</b>	<b>563,777</b>	<b>100</b>

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Sitesitika

**Ngaahi Koloa Hū mai Faka-kasitomu, 2011/12 - 2018/19**

Fika Faka-Kasitomu Ngaahi Vahevahe	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18		2018/19	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
1. Monumanu Mo'ui; Ngaahi Koloa Monumanu	39,778	12	43,922	13	44,284	12	46,987	11	48,347	10	53,023	10	60,542	11	55,638	10
2. Ngaahi Koloa	10,536	3	10,838	3	11,005	3	11,341	3	14,588	3	15,142	3	17,630	3	18,513	3
3. Me'atokoni; Kavamalohi & Tapaka	47,152	14	48,283	14	50,800	14	55,893	13	68,575	14	81,580	16	74,511	14	61,244	11
4. Ngaahi Koloa ngaahi mei he Makakoloa	88,675	26	82,697	24	81,783	23	88,805	21	83,105	17	77,515	15	111,259	21	108,850	19
5. Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	14,794	4	14,346	4	16,556	5	15,701	4	20,121	4	18,599	4	20,956	4	22,299	4
6. Koloa 'Akau pe Koloa Ngaahi mei he 'Akau	9,434	3	8,063	2	9,200	3	13,763	3	16,433	3	20,128	4	20,361	4	20,584	4
7. Ngaahi Koloa Papa	12,139	4	12,980	4	10,442	3	10,944	3	12,276	3	9,076	2	9,322	2	13,374	2
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	20,563	6	15,214	4	16,322	5	20,203	5	26,629	6	38,251	8	29,216	5	35,659	6
9. Misini mo e Ngaahi Naunau Faka'uhila	46,895	14	41,744	12	58,596	16	74,142	17	83,461	17	76,997	15	78,780	15	106,734	19
10. Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	6,850	2	10,281	3	7,032	2	10,952	3	13,515	3	15,204	3	17,151	3	15,068	3
11. Me'alele, Vakapuna, Vakalalahi & Ngaahi Naunau Fekau'aki mo e Fefononga'aki	15,516	5	19,394	6	17,535	5	40,430	9	50,360	11	46,989	9	46,906	9	56,303	10
12. Ngāue Fakamea'a mo e Kongokonga Koloa	1,074	0	7,948	2	85	0	17	0	37	0	6	0	4	0	16	0
13. Ngaahi Koloa Hū mai Kehe	32,005	9	29,952	9	37,999	11	39,681	9	40,895	9	56,017	11	47,229	9	49,495	9
<b>KĀTOA</b>	<b>345,411</b>	<b>100</b>	<b>345,662</b>	<b>100</b>	<b>361,639</b>	<b>100</b>	<b>428,859</b>	<b>100</b>	<b>478,340</b>	<b>100</b>	<b>508,527</b>	<b>100</b>	<b>533,868</b>	<b>100</b>	<b>563,777</b>	<b>100</b>

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Sitesitika

**Ngaahi Koloa Hū mai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2011/12 - 2018/19**

FONUUA	2011/12		2012/13		2013/14		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18		2018/19	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	100,067	29	101,254	29	107,341	30	122,470	29	140,074	29	155,900	31	156,775	29	151,889	27
'Aositelelia	19,553	6	17,938	5	20,562	6	24,312	6	31,277	7	38,716	8	35,923	7	40,127	7
'Amelika	46,652	14	40,695	12	39,635	11	46,570	11	40,074	8	52,201	10	49,116	9	65,288	12
Siaina	29,260	8	27,878	8	20,424	6	36,049	8	66,129	14	40,242	8	51,932	10	49,599	9
'Initonesia	6,157	2	4,954	1	3,429	1	6,431	1	8,174	2	8,185	2	8,929	2	8,063	1
Fisi	29,260	8	27,878	8	31,257	9	34,921	8	50,024	10	40,126	8	44,481	8	40,227	7
Siapani	17,175	5	20,275	6	15,500	4	35,709	8	32,339	7	52,818	10	38,824	7	55,417	10
Singapooa	78,725	23	81,146	23	83,179	23	63,965	15	54,531	11	77,459	15	82,307	15	98,667	18
Ngaahi fonua kehe	18,562	5	23,644	7	40,312	11	58,432	14	55,718	12	42,880	8	65,581	12	54,500	10
<b>KĀTOA</b>	<b>345,411</b>	<b>100</b>	<b>345,662</b>	<b>100</b>	<b>361,639</b>	<b>100</b>	<b>428,859</b>	<b>100</b>	<b>478,340</b>	<b>100</b>	<b>508,527</b>	<b>100</b>	<b>533,868</b>	<b>100</b>	<b>563,777</b>	<b>100</b>

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Sitesitika



*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli: 2012/13 – 2019/20**

<i>(T\$M, tukukehe 'okapau 'e toki fakahaa'i atu)</i>	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20p
<b>Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa</b>	<b>-248.5</b>	<b>-246.0</b>	<b>-289.9</b>	<b>-301.2</b>	<b>-332.7</b>	<b>-387.9</b>	<b>-424.4</b>	<b>-399.3</b>
Ngaahi Koloa Hū atu f.o.b	12.4	15.7	16.0	19.1	23.7	20.9	19.3	17.9
<i>konga ai ko e Hina</i>	2.4	2.9	1.8	3.7	4.3	5.5	3.6	5.4
Ngaahi Koloa Hū mai f.o.b	260.9	261.7	305.9	320.3	356.4	408.8	443.7	417.2
<b>Ngaahi Ngāue (palanisi)</b>	<b>6.3</b>	<b>-3.1</b>	<b>-6.2</b>	<b>17.3</b>	<b>27.0</b>	<b>32.3</b>	<b>32.2</b>	<b>18.8</b>
Totongi Hū mai	125.1	109.0	100.4	139.1	169.7	199.0	204.3	184.0
<i>Konga ai: Pa'anga mei he Takimamata</i>	71.5	80.3	63.0	84.1	108.8	111.2	129.4	
Totongi Hū atu	118.8	112.1	106.6	121.8	142.7	166.7	172.1	165.2
<b>Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)</b>	<b>0.9</b>	<b>16.9</b>	<b>13.6</b>	<b>5.6</b>	<b>-16.1</b>	<b>-7.7</b>	<b>8.7</b>	<b>5.6</b>
Totongi Hū mai	11.7	34.4	26.2	22.2	17.7	24	25.8	25.8
Totongi Hū atu	10.8	17.5	12.6	16.6	33.8	31.7	17.1	20.2
<b>Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)</b>	<b>174.7</b>	<b>192.0</b>	<b>215.5</b>	<b>301.0</b>	<b>364.9</b>	<b>382.6</b>	<b>381.3</b>	<b>427.0</b>
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	2.2	21.7	41.0	78.9	85.4	82.3	87.8	123.8
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	172.5	170.3	174.5	222.1	279.5	300.3	293.5	303.2
Totongi Hū mai Faka'ofisiale	3.4	23	43.1	82.6	87.9	91.1	91.5	128.2
Totongi Hū atu Faka'ofisiale	1.2	1.3	2.1	3.7	2.5	8.8	3.74	4.4
Fe'ave'aki Pa'aanga Taautaha Totongi Hū mai	209.6	208.9	221.1	279.9	334	358.4	359.3	370.6
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha Totongi Hū atu	37.1	38.6	46.6	57.8	54.5	58.14	65.8	67.4
<b>'Akauni Fakapa'anga Lolotonga</b>	<b>-66.6</b>	<b>-40.2</b>	<b>-67.0</b>	<b>22.7</b>	<b>32.2</b>	<b>21.0</b>	<b>-2.0</b>	<b>52.1</b>
(Pēseti 'o e GDP)	-8.5%	-5.0%	-7.9%	2.4%	3.2%	2.0%	-0.2%	4.3%
<b>Palanisi 'o e 'Akauni Ngāue</b>	<b>88.6</b>	<b>101.2</b>	<b>67.2</b>	<b>15.2</b>	<b>29.8</b>	<b>40.59</b>	<b>42.1</b>	<b>22.2</b>
Ngāue 'Ofisiale (palanisi)	33.5	17.3	8.9	7	9.7	16.37	22	11.2
Nō Faka'ofisiale	38.2	24.6	13.5	7.0	9.8	17.2	22.5	11.6
Pa'anga Hū atu Faka'ofisiale	4.7	7.3	4.6	0.0	0.1	0.9	0.5	0.4
Pa'anga mei he Ngāue Taautaha (palanisi)	55.1	83.9	58.3	8.2	20.1	24.22	20.1	11
Pa'anga Hū mai mei he Ngāue Taautaha	71.5	101.5	75.5	10.5	22.7	27.42	22.0	11.7
Pa'anga Hū atu mei he Ngāue Taautaha	16.4	17.6	17.2	2.3	2.7	3.2	1.9	0.7
Ngaahi pa'anga ngāue kehe	-4.8	-49.8	-14.2	-43.8	-81.8	-59.5	-56.1	-55.6
<b>Palanisi Fakakātoa</b>	<b>17.2</b>	<b>11.2</b>	<b>-14.0</b>	<b>-5.9</b>	<b>-19.8</b>	<b>2.1</b>	<b>-16.0</b>	<b>18.7</b>
<b>Ngaahi Me'a Kehe:</b>	<b>181.9</b>	<b>205.8</b>	<b>222.9</b>	<b>323.9</b>	<b>375.8</b>	<b>407.1</b>	<b>422.2</b>	<b>451.4</b>
Ngaahi Ngāue, Vahe & Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	519.9	566.5	599.7	802.6	928.2	1,020.2	1,027.4	1,089.6
Pa'anga Hū mai	349.8	375.3	390.8	523.8	609.3	672.5	680.9	708.6
Pa'anga Hū atu	167.9	169.5	167.9	199.9	233.5	265.4	258.7	257.2
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i muli (miliona pa'anga)	263.3	274.4	289.7	354.9	407.9	468.7	484.3	543.8
Lahi 'o e mahina 'o e koloa Hū mai 'e lava 'e he Pa'anga	9.1	9.1	8.1	7.2	7.5	8.0	7.9	9.2
Talifaki 'i Muli 'o Totongi								

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT)

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'***Tonga: Savea Fakapa'anga: 2012/13 – 2019/20**

(T\$M, tukukehe kapau 'e toki faka'ilonga'i atu)	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20p
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	258.6	265.9	285.9	338.2	409.9	456.1	475.1	549.9
Ngaahi Koloa Muli	268.8	281.7	297.1	373.3	434.4	483.7	507.6	574.0
Ngaahi Mo'ua Muli	-10.2	-15.8	-11.2	-35.1	-24.5	-27.6	-32.5	-24.1
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	56.4	74.2	62.0	53.6	26.0	26.1	16.0	-53.6
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua Haohaoa	167.4	177.8	206.0	247.0	278.0	275.6	278.8	248.4
Pule'anga (Haohaoa)	-29.2	-34.1	-26.9	-29.4	-51.5	-90.7	-117.1	-158.4
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	13.1	36.6	41.8	40.4	42.8	49.1	52.2	61.6
Sekitoa Taautaha	183.5	175.3	191.1	236.0	286.7	317.2	343.7	345.2
Ngaahi Pangikē 'Ikai Fakapa'anga 1/	-8.8	-4	-3.9	-3.8	-4.2	-6.0	-5.1	-4.1
Ngaahi Me'akehe (Haohaoa)	-102.2	-99.6	-140.1	-189.6	-247.8	-243.5	-257.7	-297.9
Fakakatoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	314.9	340.0	348.0	391.8	436.6	482.2	491.0	496.4
Pa'anga Liliu Vave (M1)	152.1	174.6	188.2	216.5	237.9	238.6	258.6	246.0
Pa'anga 'i Tu'a 'i he Pangikē	32.1	40.1	45.4	48.5	61.9	70.3	70.3	71.4
Fakahū Pa'anga Taimi Nounou	120.0	134.4	142.7	168.0	176.0	168.4	188.3	174.6
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloa	162.7	165.4	159.8	175.3	198.1	243.5	232.4	250.4
Fakahū Pa'anga	43.0	44.2	49.7	59.4	63.8	73.2	79.6	87.8
Fakahū Pa'anga Taimi Loloa	110.1	109.2	98.6	103.7	124.4	154.0	142.3	156.0
Ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	9.7	12.0	11.5	12.2	9.8	16.3	10.5	6.6
<b>Feliuliaki fakap ēseti (%) fakata'u</b>								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	9.9	2.8	7.5	18.3	21.2	11.3	4.2	15.7
Ngaahi Koloa Muli	7.1	4.8	5.5	25.6	16.4	11.3	4.9	13.1
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-35.0	54.9	-29.1	213.4	-30.2	12.7	17.8	-25.8
Ngaahi Koloa Fakalotofonua Haohaoa	-4.6	31.6	-16.4	-13.5	-51.5	0.4	-38.7	-
Sekitoa Taautaha	-9.4	-4.5	9.0	23.5	21.5	10.6	8.4	0.4
Pa'anga Fakalukufua Fakalotofonua (M2)	7.0	8.0	2.4	12.6	11.4	10.4	1.8	1.1
Pa'anga Liliu Vave (M1)	27.5	14.8	7.8	15.0	9.9	0.3	8.4	-4.9
Pa'anga Liliu Vave/Liliu Taimi Loloa	-7.1	1.7	-3.4	9.7	13.0	22.9	-4.6	7.7
<b>'I he Pa'anga 'Amelika</b>								
Ngaahi Koloa Muli Haohaoa	141.8	147.7	135.6	153.2	186.3	207.3	208.8	239.8
Ngaahi Koloa Muli	147.4	156.5	140.9	169.1	197.5	219.9	223.1	250.3
Ngaahi Mo'ua ki Muli	-5.6	-8.8	-5.3	-15.9	-11.1	-12.5	-14.3	-10.5
<b>Ngaahi Me'akehe:</b>								
Lahi e Vilo e Pa'anga (GDP/M2)	2.5	2.4	2.4	2.3	2.2	2.2	2.4	2.4
Fetongi Pa'anga (pa'anga Tonga ki he pa'anga 'Amelika: faka'osinga 'o e ta'u)	1.8	1.8	2.1	2.2	2.2	2.2	2.3	2.3

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga (NRBT)

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*

## 9. FAKAMATALA FAKALAHII II: VAHEVAHE 'O E PATISETI KI HE NGAHI TEFITO'I KAVEINGA NGAUE 'A E PULE'ANGA KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2022

### FAKAIKIHI 'O HONO VAHEVAHE 'O E PATISETI KI HE NGAHI TEFITO'I KAVEINGA NGAUE KI HE TA'U FAKAPA'ANGA 2022

#### *Fakalakalaka 'o e Mo'ui*

Mo'ui Lelei (Koviti-19, NCD & UHC)	Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)	Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$m)
Fakamatala [1]	47.07	
Poloseki 'o e Koviti-19		40.11
Poloseki Huhu Malu'i		3.49
Poloseki ki he Tonga Mo'ui Lelei		8.63
Polokalama Tokoni Fakakomipiuta ki Falamahaki		10.00
Ngaahi Poloseki kehe ki he Mo'ui Lelei		8.22
<b>Kātoa</b>	<b>47.07</b>	<b>70.45</b>

**FAKAKĀTOA** **117.52**

Fakamatala [1]- Potungāue Mo'ui \$44.03 miliona, Vouti Koviti-19 \$3.04 miliona

#### *Ma'u ta'efakalao 'a e Faito'o Konatapu mo e Malu 'a e Fonua*

Ta'efakalao 'o e Faito'o Konatapu mo e Malu 'a Fonua	Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)	Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$m)
Fakamatala [2]	32.49	
Polokalama Tokangaekina e Sekitoa Fakamaau'anga		1.95
Vāhenga ki he Talekita Va'a Talatalaaki		0.18
Tokoni Fakalao ki he Hao mo e Malu e Famili		0.38
Tokoni ki he polokalama Ngāue ki Muli Hakili e Matangi		0.45
Tokoni ki he 'Apitanga Tau ko Fangatongo		0.65
Polokalama Tokoni Kulii Fakatotolo ki he Pasifiki		0.27
Fale Ifi ki he Tau Malu'i Fonua		3.00
Ngaahi Polōseki Makehe		1.92
<b>Kātoa</b>	<b>32.49</b>	<b>8.79</b>

**FAKAKĀTOA** **41.28**

Fakamatala [2] – Tau Malu'i Fonua 'o 'Ene 'Afio \$11 miliona, Potungāue Polisi & Tāmāte Afī \$15 miliona, Potungāue Pilisone \$4 miliona, Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute (Tafa'aki ki hono Tokanga'i e Kau 'A Fonua) \$2.49 miliona.

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**Fakalalaka Faka'ekonōmika*

Fakalalaka Faka'ekonōmika	Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$)	Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$)
Fakamatala [3]	29.44	
Polōseki ki he Toutai		1.07
Polōseki Tokoni ki he Mea Mo'ui 'o 'Ōseni		2.36
Ngaahi tokoni 'a Siapani		2.20
Fale ki hono Teuteu'i e Fua 'o e Ngōue		0.35
Tafa'aki ki hono Tokoni'i e Ngaahi Polōseki		2.83
Pule'anga Fakatahataha 'o 'Iulope		0.4
Tokoni ki he Ngaahi kolo ki 'Uta mo e 'Otu Motu		4.39
Polokalama ki he Ako Ngāue mo e Ma'u Ngāue 'i Tonga		8.88
Ngaahi Polōseki Makehe		1.49
<b>Kātoa</b>	<b>29.44</b>	<b>28.43</b>
<b>FAKAKĀTOA</b>		<b>57.87</b>

Fakamatala [3] – Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika \$7.44 miliona, Potungāue Toutai \$4.8 miliona, Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau \$10m, Potungāue Takimamata \$7.2 miliona.

*Ako lelei ange*

Ako 'oku lelei ange	Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$m)	Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$m)
Fakamatala [4]	56.25	
Ngaahi Sikolasipi		11.34
Polokalama Tokoni Fakamamani Lahi ki he Ako		0.73
Polōseki ki he Hao mo e Malu 'o e Ngaahi 'Apiako		4.50
Polokalama Ako Fakalalaka Ki he Ngaahi Ako Ma'olunga Ange		0.04
Polokalama Tokoni ki he Fakalalaka 'o e 'Ilo		1.00
Ngaahi Polōseki Makehe		0.78
<b>Katoa</b>	<b>56.25</b>	<b>18.39</b>
<b>FAKAKĀTOA</b>		<b>74.64</b>

Fakamatala [4] – Potungāue Ako mo e Ako Ngāue \$56.25 miliona

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*****Ngaahi Ngāue Lalahi (fakatefito ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala)***

<b>Ngaahi Ngāue Lalahi (tautefito ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala)</b>	<b>Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$)</b>	<b>Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$)</b>
Fakamatala [5]	19.18	
Polokalama Tokoni ki he Fefononga'aki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea		11.23
Polokalama Tokoni ki he Fefononga'aki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea II		5.92
Polokalama Tokoni ki he Fefononga'aki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea: CERC		2.52
Polokalama teuteu' 'o e Ngaahi Ngāue lalahi		0.69
Hala Fakakavakava 'o Fanga'uta		1.20
Fakafo'ou Mala'e Vakapuna Fua'amotu		0.20
Poloseki Fakalelei ki he Uafu Kuini Salote		3.50
Malu mo Hao e Fefolau'aki Vakapuna 'i he Pasifiki		1.41
Langa 'o e Fale Alea 'o Tonga		7.20
<b>Katoa</b>	<b>19.18</b>	<b>33.87</b>
<b>FAKAKĀTOA</b>		<b>53.25</b>

Fakamatala [5] – Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi \$15.5 miliona, Ngaahi Langa Fo'ou ('ofisi mo e fale nofo'anga) 'i he patiseti 'a e Ngaahi Potungāue (Fika 'Akauni 2000) \$3.68 miliona

***Fakalelei ki he Founa Ngāue 'a e Pule'anga (kau kiai 'a e polokalama fakakomipiuta 'a e Pule'anga)***

<b>Fakalelei ki he Founa Ngāue 'a e Pule'anga (kau kiai 'a e polokalama fakakomipiuta 'a e Pule'anga)</b>	<b>Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$)</b>	<b>Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$)</b>
Fakamatala [6]	182.3	
Polōseki Tokoni Fakakomipiuta ki he Pule'anga		3.25
Polokalama Ako ki Fale Alea		0.60
Tokoni Fa'unga Faka'ekonomika 'o e Fonua		0.75
<b>Katoa</b>	<b>182.3</b>	<b>4.61</b>
<b>FAKAKĀTOA</b>		<b>186.9</b>

Fakamatala [6] – 'Ofisi Palasi \$3.59 miliona; Fale Alea \$13.1 miliona; 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale \$1.94 miliona; 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni \$2.18 miliona; Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue ki Muli \$14.12 miliona; 'Ofisi Palemia \$7.9 miliona; Potungāue Paanga \$94.86 miliona; Potungāue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga \$1.57 miliona; Komisoni Fili \$1.16 miliona; 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale \$3.34 miliona; Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula \$6.06 miliona; Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule'anga \$2.05 miliona; Potungāue Sitetisitika \$4.77 miliona; Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua \$4.88 miliona; Potungā Pa'anga Hū Mai mo e Tute \$8.01 miliona; Potungāue Fakamaau'anga \$7 miliona; Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliaki e 'Ea \$5.8 miliona.

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**Ma'u'anga Ivi, Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Fakasi'isi'i 'o e Uesia mei ha Fakatamaki*

Ma'u'anga Ivi, Feliuliuaki 'o e 'Ea mo e Fakasi'isi'i 'o e Uesia mei ha Fakatamaki	Fakapa'anga 'e he Pule'anga (\$)	Fakapa'anga mei he Ngaahi Hoa Ngāue (\$)
Fakamatala [7]	2.67	
Polōseki Ma'u'anga Ivi Fakaenatula		27.19
Polōseki Fakaivia 'e he La'a ki he 'Otu Motu		8.89
Polōseki ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea 'i he Pasifiki		21.76
Polokalama Ngāue ki hono fakaili mo fakatolonga 'o e ngaahi me'a mo'ui 'o 'Oseni'		1.17
Me'angāue ki he Ma'u'anga Ivi mei he Havili		2.00
Me'angāue Fakatokanga Tokamu'a		1.00
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'anga		2.79
Tokoni 'Amelika ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea		1.02
Polokalama Tokoni ki he ngaahi Matāfanga 'o Tonga		1.44
Polōseki Ki he Feliuliuaki e 'Ea 'i he Pasifiki: D359-TO		1.36
Polōseki ki hono Matu'uaki e Fakatamaki Fakaenatula 'i Nuku'alofa		9.39
Ngaahi Polōseki Makehe		6.40
<b>Katoa</b>	<b>2.67</b>	<b>84.41</b>
<b>FAKAKĀTOA</b>		<b>87.08</b>

Fakamatala [7] – Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea (Tafa'aki Ma'u'anga Ivi) \$1.23 miliona, (Tafa'aki Feliuliuaki 'o e 'Ea) \$0.64 miliona, (Tafaka'aki ki he Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula) \$0.80 miliona.

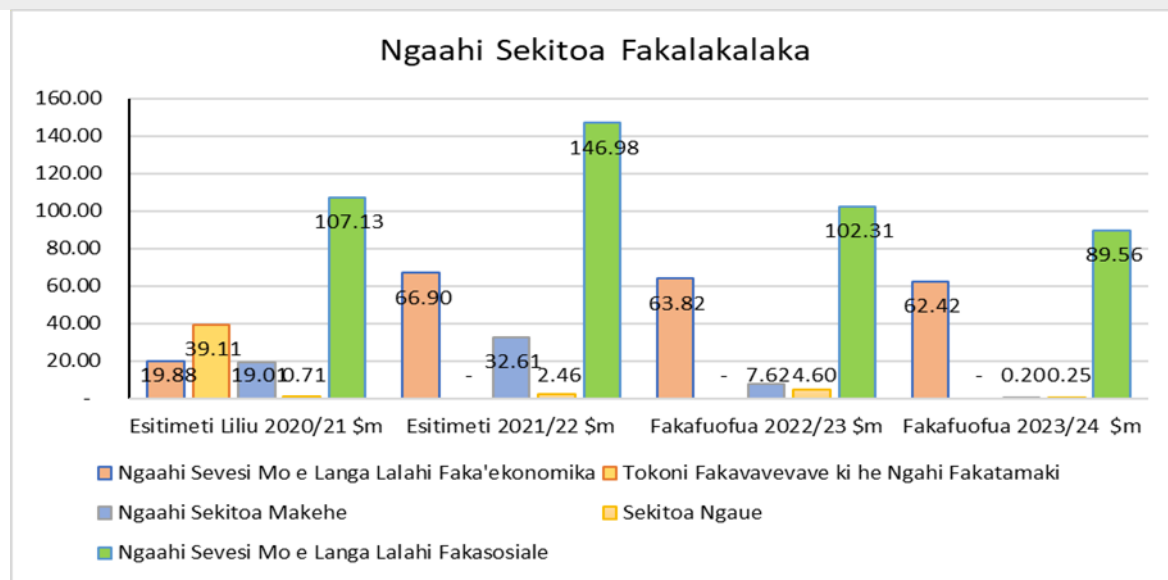


## 10. FAKAMATALA FAKALAHĪ III: VAHEVAHE KI HE NGAAHI SEKĪTOA FAKALAKALAKA

### 10.1 Tokoni Fakalalakala ki he Ngaahi Kulupu Fakalalakala

Fakatatau ki he fakatātā 8', 'oku hā atu 'a e vahevahe 'a e ngaahi polokalama fakalalakala 'o e Ngaahi Kautaha Fakatahataha Faka'ekonōmika mo Langa Fakalalakala 'o e ngaahi Fonua Fakavaha'apule'anga' (OECD) pea mo e Ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakala mei Tu'apule'anga' (ODA). 'Oku hā mahino mai 'a e mā'olunga ange 'a e Ngaahi Sēvesi mo e Langa Lalahi Fakasōsiale', 'a ia koe pēseti ia 'e 59 pē ko e \$146.98 miliona mei he fakakātoa 'o e Patiseti Tokoni Fakalalakala ki he ta'u fakapa'anga, 2022.

#### **Fakatātā 8: Tokoni Fakalalakala 'i hono vahevahe ki he Sekitoa Fakalalakala (DAC)**



Ma'u'anga Fakamatala: MOF

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tu'i*

**10.2 Ngaahi Fakamole mei he Patiseti' ki he Fakalalakaka' 'i hono vahevahe fakavahefonua'**

**Tēpile 20: Tokoni Fakalalakaka ki he 'i hono vahevahe Fakavahefonua (\$m)**

Ngaahi Feitu'u	Ngaahi Sekitōa	Fakamatala Ngaahi Sekitōa	Pa'anga Hu A'u 19/20 \$m	Esitimeti Kamata 2020/21 \$m	Esitimeti Li'u 2020/21 \$m	Esitimeti 2021/22 \$m	Fakafu'onia 2022/23 \$m	Fakafu'onia 2023/24 \$m
<b>Fakalukufua</b>	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Mā'u' moe hao T he Hala Pule'anga mo e Tauti'anga Koloa	0.59	1.23	0.50	0.68	0.50	0.50
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>14.29</b>	<b>13.42</b>	<b>5.09</b>	<b>23.54</b>	<b>48.98</b>	<b>46.02</b>
	Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi f	Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi fakatamaki	8.10	6.99	39.09	-	-	-
	<b>Kātoa Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi fakatamaki</b>		<b>8.10</b>	<b>6.99</b>	<b>39.09</b>	-	-	-
	Ngaahi Sekitōa Makehe	Tokoni ki he ngaahi Sekitōa Makehe	0.01	0.01	4.50	24.39	6.47	-
		Mā'u'I Fakalukufua ki he 'Anakai	9.93	7.51	11.32	-	0.27	0.07
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sekitōa Makehe</b>		<b>9.94</b>	<b>7.53</b>	<b>15.82</b>	<b>24.39</b>	<b>6.74</b>	<b>0.07</b>
	Sekitōa Ngaue	Sekitōa Ngaue (Ngaue)	0.88	0.25	0.03	0.42	0.46	0.25
		Toutai	0.33	0.33	0.17	-	-	-
	<b>Kātoa 'o e Sekitōa Ngaue</b>		<b>1.21</b>	<b>0.58</b>	<b>0.20</b>	<b>0.42</b>	<b>0.46</b>	<b>0.25</b>
	Ngaahi Sevesi moe Ngaahi langa Fak	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	4.11	1.35	7.22	9.34	7.50	3.58
		Ngaahi Sevesi moe Ngaahi langa Fakalalakaka Fakasosiale Makehe	0.31	7.85	4.28	12.29	12.56	12.38
		Ngaahi Sevesi moe Ngaahi langa Fakalalakaka Fakasosiale(Ako)	4.55	9.74	0.96	16.96	22.55	21.83
		Ngaahi Sevesi moe Ngaahi langa Fakalalakaka Fakasosiale(Mo'ui)	9.07	55.50	44.39	11.45	7.10	7.10
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.06	-	0.23	-	0.23	0.23
	<b>Kātoa ngaahi Sevesi moe Ngaahi Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>18.10</b>	<b>74.43</b>	<b>57.08</b>	<b>50.04</b>	<b>49.94</b>	<b>45.12</b>
<b>Kātoa 'o Fakalukufua</b>			<b>52.21</b>	<b>104.18</b>	<b>117.79</b>	<b>99.07</b>	<b>106.62</b>	<b>91.96</b>
<b>Tongatapu</b>	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	25.87	19.17	4.92	11.48	3.55	4.65
		Fe'u'utaki	1.12	3.79	1.72	3.19	1.69	2.15
			0.04	-	0.16	-	-	-
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>27.04</b>	<b>22.96</b>	<b>6.80</b>	<b>14.67</b>	<b>5.24</b>	<b>6.80</b>
	Ngaahi Sekitōa Makehe	Ngaahi Sekitōa Makehe	2.64	0.25	0.62	8.21	0.88	0.13
		Fakalukufua ki hono Mā'u'I e 'Anakai	6.09	8.09	2.54	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sekitōa Makehe</b>		<b>8.73</b>	<b>8.34</b>	<b>3.15</b>	<b>8.21</b>	<b>0.88</b>	<b>0.13</b>
	Sekitōa Ngaue	Sekitōa Ngaue (Ngaue)	1.07	0.80	0.05	1.94	4.13	-
		Sekitōa Ngaue (Takimamata)	0.30	1.75	0.10	0.10	-	-
		Toutai	0.71	1.29	0.32	-	-	-
	<b>Kātoa 'o e Sekitōa Ngaue</b>		<b>2.07</b>	<b>3.84</b>	<b>0.47</b>	<b>2.04</b>	<b>4.13</b>	-
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	10.31	20.22	7.94	10.88	5.40	5.98
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	2.48	8.78	22.67	50.72	28.27	19.83
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Ako)	3.87	6.79	2.23	1.43	1.45	1.32
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Mo'ui)	6.22	10.25	16.10	28.97	13.08	13.22
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.00	0.42	0.02	-	-	-
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>22.88</b>	<b>46.45</b>	<b>48.95</b>	<b>92.00</b>	<b>48.20</b>	<b>40.34</b>
<b>Kātoa 'o Tongatapu</b>			<b>60.72</b>	<b>81.60</b>	<b>59.37</b>	<b>116.92</b>	<b>58.45</b>	<b>47.27</b>
<b>Vava'u</b>	Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	4.90	3.30	1.67	6.25	1.70	1.70
			-	0.50	-	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>4.90</b>	<b>3.80</b>	<b>1.67</b>	<b>6.25</b>	<b>1.70</b>	<b>1.70</b>
	Ngaahi Tokoni Fakavahevahe ki he n	Ngaahi Tokoni Fakavahevahe ki he ngaahi fakatamaki	-	-	0.01	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Tokoni Fakavahevahe ki he ngaahi fakatamaki</b>		-	-	<b>0.01</b>	-	-	-
	Ngaahi Sekitōa Makehe	Fakalukufua ki hono Mā'u'I e 'Anakai	0.97	1.73	0.03	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sekitōa Makehe</b>		<b>0.97</b>	<b>1.73</b>	<b>0.03</b>	-	-	-
	Sekitōa Ngaue	Toutai	0.02	-	0.01	-	-	-
	<b>Kātoa Sekitōa Ngaue</b>		<b>0.02</b>	-	<b>0.01</b>	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	0.82	2.36	0.05	1.15	1.13	1.07
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	0.00	0.24	-	0.14	0.00	0.00
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Ako)	0.05	0.81	0.74	-	-	-
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Mo'ui)	0.03	-	0.01	-	0.01	0.01
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.91	3.40	0.79	1.30	1.14	1.08
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>6.81</b>	<b>8.93</b>	<b>2.51</b>	<b>7.55</b>	<b>2.84</b>	<b>2.78</b>
<b>Kātoa 'o Vava'u</b>			<b>6.81</b>	<b>8.93</b>	<b>2.51</b>	<b>7.55</b>	<b>2.84</b>	<b>2.78</b>
<b>Ha'apai</b>	Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	1.28	3.51	2.97	10.27	3.00	3.00
			0.50	0.50	-	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>1.78</b>	<b>4.01</b>	<b>2.97</b>	<b>10.27</b>	<b>3.00</b>	<b>3.00</b>
	Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi f	Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi fakatamaki	-	-	0.01	-	-	-
	<b>Kātoa Tokoni Fakavahevahe ki he Ngaahi fakatamaki</b>		-	-	<b>0.01</b>	-	-	-
	Ngaahi Sekitōa Makehe	Fakalukufua ki hono Mā'u'I e 'Anakai	0.65	1.02	0.01	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sekitōa Makehe</b>		<b>0.65</b>	<b>1.02</b>	<b>0.01</b>	-	-	-
	Sekitōa Ngaue	Toutai	-	-	0.02	-	-	-
	<b>Kātoa Sekitōa Ngaue</b>		-	-	<b>0.02</b>	-	-	-
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	0.34	1.45	0.06	0.54	0.54	0.52
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	0.00	0.13	0.01	0.14	0.01	0.01
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Ako)	-	-	0.00	-	-	-
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Mo'ui)	0.05	0.03	0.09	-	-	-
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.02	-	0.01	-	0.01	0.01
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>0.41</b>	<b>1.62</b>	<b>0.17</b>	<b>0.68</b>	<b>0.56</b>	<b>0.54</b>
<b>Kātoa 'o Ha'apai</b>			<b>2.83</b>	<b>6.64</b>	<b>3.18</b>	<b>10.95</b>	<b>3.56</b>	<b>3.54</b>
<b>Ena</b>	Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	0.95	1.30	0.90	3.55	0.40	0.40
			2.00	0.50	-	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>2.95</b>	<b>1.80</b>	<b>0.90</b>	<b>3.55</b>	<b>0.40</b>	<b>0.40</b>
	Ngaahi Sekitōa Makehe	Fakalukufua ki hono Mā'u'I e 'Anakai	1.30	0.00	-	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sekitōa Makehe</b>		<b>1.30</b>	<b>0.00</b>	-	-	-	-
	Sekitōa Ngaue	Sekitōa Ngaue (Ngaue)	0.01	-	0.00	0.00	0.00	0.00
	<b>Kātoa Sekitōa Ngaue</b>		<b>0.01</b>	-	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>	<b>0.00</b>
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	0.01	0.90	0.01	0.50	0.90	0.90
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	-	0.08	-	0.08	-	-
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Mo'ui)	0.01	0.40	0.10	0.35	0.35	0.35
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.02	-	0.00	-	0.00	0.00
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>0.04</b>	<b>1.38</b>	<b>0.11</b>	<b>0.93</b>	<b>1.25</b>	<b>1.25</b>
<b>Kātoa 'o Ena</b>			<b>4.30</b>	<b>3.18</b>	<b>1.02</b>	<b>4.48</b>	<b>1.66</b>	<b>1.66</b>
<b>Niuaotuputu</b>	Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	1.60	1.00	1.00	1.00	-	-
			3.00	0.50	-	-	-	-
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>4.60</b>	<b>1.50</b>	<b>1.00</b>	<b>1.00</b>	-	-
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	-	0.50	0.01	0.50	0.50	0.50
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	-	0.68	-	0.68	-	-
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale(Mo'ui)	0.00	0.04	0.01	-	-	-
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.01	-	-	-	-	-
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>0.01</b>	<b>1.22</b>	<b>0.01</b>	<b>1.18</b>	<b>0.50</b>	<b>0.50</b>
<b>Kātoa 'o Niuaotuputu</b>			<b>4.61</b>	<b>2.72</b>	<b>1.01</b>	<b>2.18</b>	<b>0.50</b>	<b>0.50</b>
<b>Niuafo'ou</b>	Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka	Mā'u'anga ivi mei he la'aa' Fefononga'aki mo e tauti'anga koloa	0.38	1.48	0.95	6.94	4.00	4.00
			0.38	1.48	0.95	6.94	4.00	4.00
	<b>Kātoa 'o Ngaahi Sevesi mo Langa Lalahi Faka'ekono mika</b>		<b>0.38</b>	<b>1.48</b>	<b>0.95</b>	<b>6.94</b>	<b>4.00</b>	<b>4.00</b>
	Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fal	Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	0.00	0.60	0.00	0.60	0.60	0.60
		Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale Makehe	-	0.23	0.00	0.26	0.13	0.13
		Polokalama Mo'ui Lei mo Tupu Tokolahi e Kakai	0.01	-	-	-	-	-
	<b>Kātoa Ngaahi Sevesi mo e Langa Lalahi Fakasosiale</b>		<b>0.01</b>	<b>0.83</b>	<b>0.01</b>	<b>0.86</b>	<b>0.73</b>	<b>0.73</b>
<b>Kātoa 'o Niuafo'ou</b>			<b>0.38</b>	<b>2.31</b>	<b>0.96</b>	<b>7.80</b>	<b>4.73</b>	<b>4.73</b>
<b>Fakakātoa</b>			<b>131.86</b>	<b>209.55</b>	<b>185.83</b>	<b>248.95</b>	<b>178.35</b>	<b>152.43</b>

Ma'u'anga Fakamatala: MOF

## **11. FAKAMATALA FAKALAHĪ IV: LIPOOTI KI HE FAKAAKEAKE MEI HE SAIKOLONE KO KITA pea mo HALOTI**

### **Saikolone Fakatalopiki ko Kita'**

Na'e uesia foki 'e he saikolone fakatalopiki ko Kita' 'a Tonga 'i Fepueli 2018, 'o hoko ai ha ngaahi maumau lahi ki Tongatapu pea mo 'Eua. Na'e malava ai ke ma'u 'e he Pule'anga' ha tokoni mei hono ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka' ha \$23.9 miliona ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakaakeake'. Na'e fe'unga mo e ta'u 'e 3 'a hono langa 'o e ngaahi maumau' pea faingamālie ai ha fāmili 'e 301, mo e falehūfanga 'e 15. Ko e langa ko eni' na'e tataki ia 'e he Potungāue ki he Ngaahi Ngaue'anga Lalahi' pea tokoni ki ai 'a e Potungāue Savea' mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula' mo e Potungāue Pa'anga'. Ko e polokalama ni 'oku 'amanaki ke kakato ia ki he faka'osinga 'o Sune 2021.

### **Saikolone Fakatalopiki ko Haloti**

Na'e 'ahia 'e he Saikolone Fakatalopiki ko Hālōti' 'a Tonga 'i he 'aho 9 'Epeleli 2020, 'o uesia 'a Tongatapu, 'Eua mo Ha'apai. Na'e uesia lahi ai 'a e ngaahi pisinisi fakataautaha' mo fakapule'anga' neongo na'e 'ikai 'i ai ha mo'ui 'e mole. Na'e fe'unga kotoa mo e \$10.8 miliona na'e ma'u mai mei he ngaahi Hoa Ngāue ki he Fakalalakaka' ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakaakeake', 'o kau ai 'a e \$10 miliona mei he Kautaha Malu'i ki he Ngaahi Maumau Fakaenatula 'i he Pasifiki'.

Na'e tokoni foki 'a e pa'anga ni ki hono langa 'o e fale nofo'anga fakafuofua ki he fale 'e 70, kau ai 'a hono tokoni'i 'a e sekitoa takimamata' mo e Toutai'. Ko e polokalama' ni 'e kakato mo ia ki Sune 2021. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e ngāue 'a e Potungāue Pa'anga' 'o fou 'i he Va'a Fakalalakaka Tu'unga Matu'uaki e Faingata'a' mo hono Fakapa'anga' 'o fekumi ai ki ha faingamalie fakapa'anga, ke fakapa'anga'aki 'a e 'asenita 'a e Pule'anga' ki hono matu'uekina 'a e ngaahi fakatu'utamaki fakaenatula'.

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'***12. NGA AHI FAKANOUNOU**

<b>ADB</b>	Pangikē Langa Fakalalaka 'a 'Esia	<b>ESA</b>	'Akauni Ngāue 'a e Pangikē Pule
<b>AGO</b>	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	<b>ESCAP</b>	'Ekonomia mo e Komisoni Fakasosiale 'a 'Esia mo e Pasifiki
<b>AIFFP</b>	Polokalama Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a 'Aositelēlia	<b>ESSP</b>	Poloklama Tokoni Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale
<b>AIP</b>	Palani Tokoni ki he ngaahi Ngāue Lalahi pe 'Inivesimeni (Aid Investment Plan)	<b>EU</b>	'Iunioni Fakatahataha 'a 'Iulope
<b>AML/CFT</b>	Ngaahi Ngāue ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipi mo ta'efakalao 'o e Pa'anga	<b>EXIM</b>	Pangikē ki he Hū atu mo hono Hū mai 'o e Koloa 'a Siaina
<b>APG</b>	Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki ki hono fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipi/ ta'efakalao 'o e Pa'anga (Asia Pacific Group on Money Laundering)	<b>FAO</b>	Kautaha Tokoni fekau'aki mo e Me'atokoni mo e Ngoue
<b>BHN</b>	ngaahi fiema'u pau 'a e Tangata	<b>FATF</b>	Komiti Ngāue Fakapa'anga (Financial Action Taskforce)
<b>BSP</b>	Pangikē 'a e Pasifiki Tonga	<b>FEC</b>	Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli
<b>Cat DDO</b>	Vahevahe iiki 'a e ngaahi Tokoni ki he Fakatamaki (Catastrophe Deferred Drawdown)	<b>FED</b>	Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga
<b>CBD</b>	Pisinisi 'i Nuku'alofa	<b>FIU</b>	Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga
<b>CCT</b>	Pa'anga Talāsiti ki he ngaahi ngāue felāve'i mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	<b>FSL</b>	Malu 'a e Me'atokoni mo e Ma'u'anga Mo'ui
<b>CCTF</b>	Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea	<b>FY</b>	Ta'u Fakapa'anga (Siulai – Sune)
<b>CDs</b>	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku pipihi	<b>GAP</b>	Ako ki he Ngaahi Ngoue Lelei
<b>CEO</b>	Pule lahi 'o e Potungāue	<b>GCF</b>	Tokoni Fakapa'anga ki he Ngaahi Ngāue felave'i pea mo e matu'uaki 'o e feliuliaki 'o e 'Ea
<b>CERC</b>	Kulupu Tokoni Fakavavevave ki he Feliuliaki 'o e 'ea	<b>GDL</b>	Ngaahi Nō ki he Fakalalaka 'a e Pule'anga
<b>CNY</b>	Pa'anga Siaina	<b>GDP</b>	Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua
<b>Koviti-19</b>	Kolona Vailasi 2019	<b>GFS</b>	Fakamatala Fakasitititika Fakapa'anga 'a e Pule'anga
<b>CSOs</b>	Ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivile	<b>GGF</b>	Ngaahi Tokoni Fakapa'anga 'a e Pule'anga
<b>CSU</b>	Tafa'aki ki hono Tokoni'i 'o e ngaahi Poloseki	<b>GGP</b>	Tokoni ki he Poloseki ki he Masiva
<b>CT</b>	Tukuhau Ngāue'aki	<b>GLRF</b>	Nō Tokoni ki he Fakaakeake mei he uesia 'o e Saikolone Kita
<b>CTCN</b>	Senitā Fakatekinolosia ki he 'Ea' pea mo e netiuoka	<b>GPA</b>	Ngaahi Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga 2020-2023
<b>DAC</b>	Vahevahe 'a e Tokoni ki he Fakalalaka	<b>GPE</b>	Kautaha Fakamamani Lahi 'o e Ako
<b>DFAT</b>	Pule'anga 'Aositelelia	<b>HMAF</b>	Kau Tau 'a 'Ene 'Afio
<b>DFS</b>	Ngāue Fakapa'anga Fakakomipiuta (Digital Financial Services)	<b>IDA</b>	Fakataha'anga Langa Fakalalaka 'a e Pangikē 'a Māmani
<b>DPP</b>	Talēkita ki he Ngaahi Hopo Fakapule'anga	<b>IFAD</b>	Kautaha Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha ki he ngaahi Fakalalaka 'o e Ngoue
<b>DOD</b>	Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga 'i he Pa'anga Muli Takitaha	<b>IFMIS</b>	Integrated Financial Management Information System
<b>DRR</b>	Fakasi'isi'i e Uesia mei he Fakatamaki	<b>IMF</b>	Kautaha Pa'anga Fakavaha'aPule'anga
<b>DSSI</b>	Toloi 'i he totongi nō	<b>JNAP</b>	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he 'ātakai
<b>EAP</b>	Pasifiki mo 'Esia Hahake	<b>JPRM</b>	Fakataha'i 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Fakalelei Ngāue
<b>ECE</b>	Ako Tokamu'a	<b>KPIs</b>	Ngaahi Me'afua Tefito
<b>EDF</b>	Tokoni Fakalalaka 'a 'Iulope	<b>KYC</b>	'Ilo ho'o kau Kasitomā
<b>EDPO</b>	Tu'utu'uni Ngāue ke Fakalalaka Fakatu'upakē	<b>LA</b>	Fale Alea
<b>EE</b>	Ma'u'anga ivi Lelei mo Ma'ama'a ange (Energy Efficiency)	<b>LTA</b>	Ma'u Mafai ki he Fefononga'aki 'i he Hala

**'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'**

<b>MAFF</b>	Potungāue Ngōue, Me'atokoni mo e Vao'akau	<b>OPSC</b>	Komisoni 'a e Kau Ngāue FakaPule'anga
<b>MDAs</b>	Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga	<b>PACER</b>	Aleapau 'a e Pasifiki ki he Ngāue Fakataha Faka'ekonōmika
<b>MET</b>	Potungāue Ako mo e Ako ngāue	<b>PAMD</b>	Va'a Tokangaekina 'o e Ngaahi Poloseki 'oku tokoni'i mei Muli 'o e Potungāue Pa'anga mo e Palani
<b>MLW</b>	Polokalamana Nō 'a e Kakai Fefine	<b>PAT</b>	Poate Ma'umafai 'o e Ngaahi Taulanga
<b>MOF</b>	Potungāue Pa'anga	<b>PAYE</b>	Tukuhau 'o e Vāhenga
<b>MOH</b>	Potungāue Mo'ui	<b>PCRAFI</b>	Malu'i ma'a e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
<b>MOI</b>	Potungāue Ngaahi Ngaue Lalahi	<b>PEs</b>	Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
<b>MOJP</b>	Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone	<b>PEFA</b>	Vakai'i Ngaahi Fakamole 'a e Pule'anga
<b>MOPF</b>	Potungāue Polisi mo e Tāmate Afi	<b>PIC</b>	Ngaahi Fonua 'o e Pasifiki
<b>MORC</b>	Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute	<b>PIRI</b>	Ngaahi Ngāue Langa Fo'ou 'a e Ngaahi Fonua Pasifiki
<b>MOT</b>	Potungāue Takimamata	<b>PFM</b>	Tokanga'i e Pa'anga 'a e Pule'anga
<b>MPE</b>	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga	<b>PMO</b>	'Ofisi 'o e Palemia
<b>MSME</b>	Ngaahi Ngaue'anga iiki mo lotoloto	<b>PMU</b>	Ofisi pule'i 'o ha poloseki
<b>MPS</b>	Fakamatala Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga	<b>PMS</b>	Me'afua ki hono sivi'i 'a e fakahoko ngāue 'o ha tokotaha ngāue
<b>MTED</b>	Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalalaka Faka'ekonōmika	<b>POS</b>	Misini Lesisita Fakatau
<b>NAO</b>	'Ofisi Ma'umafai 'o e Ngaahi Fonua Fakatahataha	<b>PPE</b>	Naunau mo e Teunga Malu'i
<b>NAP</b>	Palani Fakafonua	<b>PRC</b>	Pule'anga Lepapulika e Kakai 'o Siaina
<b>NBFIs</b>	Kautaha Fakapa'anga 'ikai ko ha Pangikē	<b>PREP</b>	Polokalama 'i he Pasifiki ki hono fakaiviva 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula
<b>NCDs</b>	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua 'oku 'ikai pipihi	<b>PSC</b>	Komisoni 'a e Kau Ngāue FakaPule'anga
<b>NEER</b>	Mahu'inga 'o e ngaahi Pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo e Pa'anga Tonga	<b>RCF</b>	Fakafuofua ki he ngaahi totongi nō
<b>NEMO</b>	'Ofisi ki he Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki	<b>RDFD</b>	Fakalalalakaange 'a e Tu'unga Matu'uaki 'o e Faingata'a mo hono Fakapa'anga'
<b>NEWS</b>	Me'angāue Fakatokanga ki ha Fakatamaki	<b>REER</b>	Tu'unga Totonu 'o e Fakafetongi 'o e Pa'anga Tonga
<b>NGOs</b>	Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'anga	<b>RIE</b>	Sino Ngāue Fakavaha'a Fonua
<b>NIIP</b>	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e 'Inivesimēni	<b>RMF</b>	Pa'anga ki he fakalelei'i 'o e Hala
<b>NNUP</b>	Poloseki ki he Fakalelei 'a e Ma'u'anga 'Uhila 'Elia Nuku'alofa	<b>ROA</b>	Totongi Tupu mei he Koloa
<b>NPGA</b>	Pa'anga Tokoni 'ikai taumu'a ki he poloseki	<b>ROE</b>	Totongi Tupu mei he Ngaahi 'Inasi
<b>NPL</b>	Ngaahi Nō oku 'ikai malava ke tā fakafoki	<b>RSE</b>	Faingmālie Ngāue Fakataimi
<b>NPV</b>	Me'afua Faka'ekonōmika	<b>S.A.M.O.A</b>	'Otu Motu iiki langalanga hake
<b>NRBT</b>	Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga	<b>SDG</b>	Taumu'a ki ha Fakalalalaka 'oku Tu'uloa
<b>NSCC</b>	Komiti makehe 'a e Kapineti', ki he Malu 'a e Fonua	<b>SDR</b>	Pa'anga Totonu Makehe
<b>NSP</b>	Tu'utu'uni Ngāue ki he Malu 'a e Fonua' Fakalukufua	<b>SET</b>	Poloseki ki he Ako Ngāue mo e Ma'ungāue 'a Tonga
<b>ODA</b>	Tokoni Fakalalalaka Fakavaha'apule'anga	<b>SMA</b>	Ngaahi Potutahi Pule'i Makehe
<b>OECD</b>	Ngaahi Kautaha Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika mo hono fakalalalaka	<b>SNA</b>	Polokalama 'o e Ngaahi 'Akauni Fakafonua
<b>OET</b>	Ngaahi Ngāue ki he fakafetongi Pa'anga 'i he Fefakatau'aki	<b>SPAM</b>	Fakaiviva 'a e Ngaahi Ngāue ki he 'Elia Fakatapatapai
<b>OIREP</b>	Ngaahi Poloseki Fakaiviva 'e he La'a ki he 'Otu Motu	<b>SPBD</b>	Pisinisi Fakalalalaka ki he Pasifiki
<b>OISES</b>	Faka'uhila Ngāue'aki 'a e Ivi mei' he La'ā	<b>SWSE</b>	Polokalama Monū'ia 'o e Kau To'ulekeleka

*'Ko e Kelesi pē, 'oku tau Mo'ui ai, 'i he'etau Tui'*

<b>TAL</b>	Poate Vakapuna 'o Tonga	<b>TPDF</b>	Poloseki Fakalalaka ki he Fefononga'aki
<b>TBS</b>	Potungāue Siteitisitika	<b>TPL</b>	Kautaha 'Uhila 'a Tonga
<b>TC</b>	Saikolone Fakatalopiki	<b>TREP</b>	Poloseki Ma'u'anga Ivi Fakanatula
<b>TCC</b>	Potungāue Fetu'utaki 'a Tonga	<b>TRIP</b>	Poloseki ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi kolo ki 'uta mo e 'Otumotu 'o Tonga
<b>TC Gita</b>	Saikolone Fakatalopiki ko Kita	<b>TSDF II</b>	Fa'unga Palani Langa Fakalalaka 'a Tonga 2015-2025 = II = Ua;
<b>TCRTP</b>	Poloseki Tokangaekina e Fefononga'aki mo e Feliuluaki 'o e 'Ea'	<b>TTA</b>	Kautaha Fakatakimamata
<b>TDB</b>	Pangikē Langa Fakalalaka 'a Tonga	<b>UN</b>	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha
<b>TESA</b>	Polokalama ki hono Poupou'i e Ako 'i Tonga	<b>UNEP</b>	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he 'Ātakai
<b>TF</b>	Fakapa'anga ke tau'io e Tautoitoi	<b>UNFPA</b>	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki hono Tokangaekina 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e Tohi Kakai
<b>TFPP</b>	Polokalama Fakalalaka ki he sekitoa Toutai	<b>UNCEF</b>	Tokoni 'a e Pule'anga Fakatahataha ki he Ngaahi Ako mo e Fanau ako
<b>THPF</b>	Ngaahi Ngāue ki hono faka'ai'ai 'o e Mo'ui Lelei ke tau'i 'o e ngaahi mahaki 'ikai pipihi	<b>USP</b>	'Univēsi 'o e Pasifiki Tonga
<b>THSSP</b>	Polokalama Tokangaekina 'o e Ngaahi Ngāue 'o e Sekitoa 'o e Mo'ui	<b>WASH</b>	Kulupu Ngāue ki he Mo'ui Lelei, Ma'a mo e Ma'u'anga Vai
<b>TIOE</b>	Ngaahi Ako Mā'olunga Ange	<b>WB</b>	Pangikē 'a Māmani
<b>TJSSP</b>	Polokalama Tokangaekina e Sekitoa Fakamaau'anga	<b>WBG</b>	Kulupu 'a e Pangikē 'o Māmani
<b>TNIDP</b>	Poloseki Tokangaekina Fakafonua 'a e Faito'o Konatapu	<b>WCCC</b>	Senitā ki he Kakai Fefine mo e Fanau
<b>TNPS</b>	fokotu'utu'u ngāue ki he sisitemi totongi pa'anga fakafonua'	<b>WHO</b>	Kautaha Mo'ui 'a Māmani
<b>TPD</b>	Mo'ua Nō Fakakātoa		